

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 1 (27)

м. Київ
2020

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (27) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2020. – 226 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарбанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 2 від 5 березня 2020 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 2 від 27 лютого 2020 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

Зміст

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Валерій ГРИЦЮК, Ігор ЄВСЄЄВ

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ З ВИВЧЕННЯ Й ВИКОРИСТАННЯ
БОЙОВОГО ДОСВІДУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: 1939–1945 рр. 5

Юрій СКРИПНИЧЕНКО

АНАЛІЗ НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ТЕМУ «ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ
НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ
ТЕРИТОРІЙ У РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ ЕКОНОМІКИ ТРЕТЬОГО РАЙХУ» 19

Аріядна СОРОКІВСЬКА-ОБІХОД

ІСТОРІЯ ВИСВІТЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКОЇ ВІЙНИ 2008 р.
РОСІЙСЬКИМИ ДРУКОВАНИМИ ВИДАННЯМИ 27

Тетяна СТІХАРСЬКА

ФОНДОЗБІРНЯ МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ УЧАСТІ УКРАЇНЦІВ
У РІЗНИХ МІЛІТАРНИХ СТРУКТУРАХ 1939–1945 рр. 40

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ
ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр. 59

ГРАНІ ВІЙНИ

Наталя ФІЛАТОВА, Володимир РУГАЛЬ

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ – УРОДЖЕНЦІ ВІННИЧЧИНИ, ЗАГИБЛІ
НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ 68

Віталій ГОРОБЕЦЬ

ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ФОРМУЛА СПІВПРАЦІ 84

ІСТОРІЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Анастасія КМІН

ОКРЕМІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
В ЛОКАЛЬНИХ ВІЙНАХ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. 107

ТЕМАРІЙ ВІЙНИ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ВИМІРІ

Степан БОРЧУК, Олександр ЛИСЕНКО

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ДОВІДКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ РЕСУРСАХ 116

Тетяна ЗАБОЛОТНА

ТЕМАТИКА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ФОРМАТ 131

РОЗБУДОВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**Любава СИДОРЕНКО**

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ

УКРАЇНИ 144

ДО ІСТОРИЇ ВІЙСЬКОВОГО СПОРЯДЖЕННЯ**Василь МЕЛЬКІН**

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАСОБІВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО

БРОНЬОВАНОГО ЗАХИСТУ 155

НАУКА В МУЗЕЇ**Наталія ГАМАРНИК**

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ

«РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2019 р. 166

Олександр ОЧЕРЕТЯНИЙ

УКРАЇНСЬКІ ОСВІТЯНИ-РОЗВІДНИКИ В ЕКСПОЗИТАРНОМУ ПРОСТОРИ

НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 172

Ярослава ПАСІЧКО

АНАЛІЗ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ

У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗА 2019 р. 186

Наталія ФІЛАТОВА, Лариса НЕСТЕРУК

АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ

ІСТОРИЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З УСТАНОВЛЕННЯ

ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ

ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2019 р. 210

НАШІ АВТОРИ 224

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 355.422:005.336.4:94(100)“1939/1945”

© Валерій ГРИЦЮК, Ігор ЄВСЄЄВ

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ З ВИВЧЕННЯ Й ВИКОРИСТАННЯ БОЙОВОГО ДОСВІДУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: 1939–1945 рр.

Проаналізувавши стан наукової розробки заявленої теми, залучивши архівні матеріали, ще недостатньо враховані дослідниками, автори простудіювали еволюцію впродовж періоду Другої світової війни органів Робітничо-селянської Червоної армії з вивчення та використання бойового досвіду. Для науковців, музейних працівників та всіх дослідників Другої світової війни результати діяльності цих органів становлять цінний масив джерельної бази. А сам досвід організації їхньої роботи має практичне значення в сучасних умовах.

Ключові слова: Друга світова війна, вивчення та використання бойового досвіду, РСЧА.

У роки Другої світової війни важливе значення мали вивчення бойового досвіду, його аналіз, вироблення практичних рекомендацій та впровадження їх у життя під час бойових дій. В арміях антигітлерівської коаліції, як і її супротивників, для цього створювалися спеціальні структури. Результати їхньої діяльності – це вагомий пласт інформації для сучасних дослідників, науковців, музейних працівників, військових фахівців. Окрім того, для військових важливим є ще й набутий величезний досвід організації цієї діяльності, позитивних та проблемних аспектів трансформації структур, відповідальних за вивчення бойового досвіду, створення умов для результативності їхньої роботи. На це прямо вказує статутний документ армії США, що регламентує проведення воєнно-історичних операцій під час сучасних війн і збройних конфліктів.

На сьогодні для ефективної протидії збройній агресії Російської Федерації вкрай потрібними є поширення і впровадження досвіду застосування Збройних сил України та інших складових сил оборони в антитерористичній операції / операції Об'єднаних сил у Донецькій та Луганській областях. Виникла потреба всебічного вивчення всіх змін у воєнному мистецтві, особливо у формах і

способах збройної боротьби, які застосовуються в умовах конфлікту на Сході України.

Водночас для впорядкування цієї роботи в українській армії та уникнення помилок є актуальним урахування зарубіжного досвіду, передусім країн Північноатлантичного альянсу, а також проведення воєнно-історичних досліджень щодо створення та діяльності структур із вивчення й використання бойового досвіду в роки Другої світової війни, зокрема у РСЧА.

Донині у вітчизняній та зарубіжній історіографії недостатньо висвітлено створення та діяльність органів з вивчення та використання досвіду війни в РСЧА. Студіювали це питання вітчизняні науковці Б. Семон та О. Скрябін [1]. У їхній праці розглянуто питання створення й діяльності органів із вивчення бойового досвіду, але науковий доробок обмежений форматом статті в часописі, а результати дослідження охоплюють лише період німецько-радянської війни (1941–1945). Ґрунтовним є дослідження західного науковця Д. Гланца [2]. Серед радянських і російських дослідників відзначимо роботи М. Васильєва, С. Гладиша, А. Харькова, С. Штеменка [3–6]. Однак згадані науковці у своїх дослідженнях розглядали тільки окремі напрями діяльності цих органів.

Автори цієї статті поставили собі за мету на основі документальних та архівних матеріалів дослідити створення й діяльність органів із вивчення та використання бойового досвіду РСЧА періоду Другої світової війни (1939–1945) і виявити проблемні питання в організації цієї роботи.

Напередодні Другої світової війни роботу з вивчення бойового досвіду в РСЧА здійснював лише штатний підрозділ Генерального штабу (далі – ГШ) – воєнно-історичний відділ. Зазначений структурний підрозділ проводив наукові дослідження, які мали суто воєнно-історичний характер. Воєнні історики описували операції на Карельському перешийку (1939–1940), на оз. Хасан і на р. Халхин-Гол (1938–1939), готували огляд громадянської війни в Іспанії (1936–1939) та боротьби китайського народу проти японської агресії (1939–1941). З осені 1939 р. військові фахівці почали вивчати події Другої світової війни [1, 45].

Здобутий досвід ведення бойових дій на оз. Хасан та р. Халхин-Гол не знайшов належного відображення у нових проектах статутів і заходах бойової підготовки РСЧА. Тому вона виявилася не готовою до прориву укріплених районів і до боїв у позиційних умовах під час радянсько-фінляндської війни (1939–1940).

Більшість матеріалів, пов'язаних із досвідом війн, на той час була засекречена, передана до ГШ «під сукно», а воєнні архіви зберігались у Наркоматі внутрішніх справ, що значно обмежувало можливості науковців у вивченні документів щодо досвіду бойових дій. Робота воєнно-історичного відділу з поширення відповідних знань у РСЧА була визнана незадовільною. З боку її керівництва вже в 1940 р. лунали пропозиції про створення в структурі ГШ окремого відділу з дослідження досвіду війн [7, 341].

Із початком німецько-радянської війни, у другій половині 1941 р. різко збільшився обсяг матеріалів на тему бойового досвіду, які надходили зі штабів діючої армії до ГШ. Воєнно-історичний відділ ГШ на той час не мав повноважень для організації такої роботи в масштабах РСЧА. Слід було знову створювати систему узагальнення й використання бойового досвіду своїх збройних сил. Олександр Василевський, на той час начальник Оперативного управління (далі – ОУ) ГШ РСЧА, згадував таке: «Війна пред'явила небачено високі вимоги до штабів, особливо до вищих. Незмірно піднялося значення Генерального штабу у... вивченні та поширенні досвіду війни» [8].

Першими документами про результати узагальнення бойового досвіду були накази народного комісара оборони (далі – НКО): про вдалі нічні дії військ РСЧА проти танкових та моторизованих частин противника; про бойове застосування авіації резерву Головного командування за перший тиждень боїв та всієї авіації за перші 20 діб; про організацію артилерійської оборони, а також основні причини невдалих дій РСЧА в обороні й наступі тощо [3, 68].

Усвідомлюючи потребу вивчення досвіду бойових дій, застосування відповідних родів військ, а також тактики противника, 17 липня 1941 р. ГШ видав спеціальну директиву НКО, відповідно до якої генерал-інспектори мали виділити зі складу кожної інспекції групи в кількості двох-трьох осіб для відправки до діючої армії. Крім того, вже через 10 діб наступною директивою НКО у військах через начальників штабів напрямів, фронтів і армій, начальників центральних управлінь НКО було організовано відправлення до ОУ ГШ РСЧА матеріалів про бойовий досвід їхніх військ, нові бойові прийоми військ противника, які містили висновки й пропозиції щодо організації, озброєння та бойового застосування частин і з'єднань, підготовки й ведення боїв та операцій, управління військами та їх всебічного забезпечення [5, 30].

Важливим підсумком осмислення досвіду початкового періоду бойових дій стали рішення розформувати механізовані корпуси й перейти до армійської структури без корпусних управлінь, переформувати кавалерійські корпуси та корпусні авіаційні з'єднання. Було запроваджено посади помічників командувачів військ фронтів, відновлено посаду начальника артилерії РСЧА, створено Головне управління начальника артилерії, змінено організацію частин Військово-повітряних сил, перегруповано засоби радіозв'язку, а начальників артилерії фронтів, армій, корпусів, дивізій і бригад призначено заступниками відповідних загальновійськових командирів [9–13].

У результаті проведеної роботи стало очевидно, що зупинити противника тільки військами прикордонних округів, без чіткої централізації управління військами (силами), опори на центральний апарат НКО та ГШ РСЧА, неможливо. Потрібно було вирішити невідкладні питання, пов'язані зі створенням нового стратегічного фронту оборони, проведенням масштабних перегруповань військ, формуванням резервів та їх матеріально-технічним забезпеченням,

організацією стратегічної та оперативної взаємодії, узагальненням і використанням досвіду війни тощо [14, 254].

Отже, постановою Державного комітету оборони від 28 липня 1941 р. № 300 Генштаб було позбавлено організаційно-мобілізаційних функцій і спрямовано на оперативно-стратегічне керівництво збройними силами, зокрема на збирання та опрацювання матеріалів із вивчення досвіду війни. Заодно було створено спеціальну Групу офіцерів ГШ РСЧА на правах окремого відділу для роботи у військах та організації прямої взаємодії військового керівництва зі штабами фронтів і армій (з'єднань), щоб надавати допомогу командувачам у виконанні директив, наказів та інструкцій Ставки, НКО й ГШ РСЧА, а також для вивчення досвіду війни, перевірки точності доповідей про оперативну обстановку та боєготовності військ, забезпечення їх бойовою технікою, боєприпасами тощо. Штатну чисельність цієї структури визначали, виходячи з розрахунку: на штаб кожного фронту – 3 особи, штаб армії – 3 особи, дивізію – 3 особи. Інформація, яка надходила до ГШ РСЧА від представників Групи офіцерів ГШ РСЧА, вважалася найдостовірнішою [15; 16, 17].

Наступним кроком закріплення функції вивчення й використання бойового досвіду за ГШ стало затвердження Положення про Генеральний штаб Червоної армії (далі – Положення). Відповідно до пункту 9 Положення на ГШ РСЧА було покладено завдання щодо збору та обробки матеріалів із вивчення досвіду війни, а також розробки наказів, директив і вказівок, пов'язаних із використанням цього досвіду [17].

У результаті розподілу повноважень у ГШ РСЧА між його структурами завдання щодо дослідження досвіду війни було покладено певною мірою на ОУ ГШ РСЧА, Групу офіцерів ГШ РСЧА та воєнно-історичний відділ, який згідно з Положенням також здійснював розробки щодо вивчення бойового досвіду Першої світової та громадянської війн [1, 45].

Тим часом у порядку проведення роботи з узагальнення досвіду війни та його аналізу видаються накази НКО щодо покращення бойового використання артилерії, інженерних, повітряно-десантних, хімічних військ та їхніх засобів, танкових частин та з'єднань тощо. Наказова частина цих нормативно-правових актів уже містила конкретні завдання про бойове застосування родів військ, виходячи з накопиченого досвіду ведення бойових дій [18–22].

Однак навесні 1942 р. стало очевидно, що залучення офіцерів різних структур ГШ до вивчення й використання досвіду війни породжувало проблему загального керівництва їхньою діяльністю. Водночас складна ситуація на фронтах, величезні втрати в живій силі й техніці, яких зазнавала РСЧА, потребували створення цілісної структури з вивчення й усебічного використання досвіду війни від ГШ РСЧА до з'єднання, її комплектування кадрами, здатними досліджувати накопичений матеріал та оперативно доводити висновки й рекомендації до командного складу, штабів та військ [1, 45].

Наказом НКО від 25 квітня 1942 р. № 324 на базі відділу оперативної підготовки ОУ ГШ РСЧА було сформовано відділ із використання досвіду війни (далі – ВВДВ) цього самого управління у складі 20 осіб: 14 посад військовослужбовців і 6 – цивільних працівників. На ВВДВ покладалися завдання з вивчення й узагальнення відповідного досвіду, створення загальновійськових настанов та інструкцій щодо ведення операції (бою), а також розробки директивних вказівок головним та центральним управлінням НКО, реалізації висновків із бойового досвіду. Зазначеним наказом також було впорядковано штат Групи офіцерів ГШ РСЧА: з розрахунку по дві особи на корпус, по три – на армію і три – на фронт [1, 46]. Було також посилено воєнно-історичний відділ, склад якого збільшився до 27 військовослужбовців і 15 цивільних працівників [14, 702].

Видання цього важливого нормативно-правового документа дало змогу розпочати створення відповідної вертикалі з вивчення, узагальнення та використання досвіду війни в штабах фронтів і армій. Для виконання цих завдань були передбачені такі штатні посади: у польовому управлінні фронту – старший помічник і три помічники начальника оперативного відділу з вивчення досвіду війни; у польовому управлінні армії – старший помічник і помічник начальника оперативного відділення з вивчення досвіду війни. Головне завдання цих робочих груп полягало в зборі, вивченні, узагальненні досвіду війни та негайному його поширенні. У центральних управліннях НКО за рішенням їхнього керівництва створювалися свої органи з узагальнення досвіду війни або призначалися відповідальні посадові особи [23].

Для якісної організації цієї роботи директивою Генерального штабу від 9 листопада 1942 р. № 1005216 (далі – Директива) було затверджено Інструкцію з вивчення і використання досвіду війни в штабах фронтів і армій (далі – Інструкція). Згаданий документ передбачав глибоке вивчення боїв та операцій, виявлення тенденцій і закономірностей у розвитку воєнного мистецтва та опрацювання на цій основі практичних рекомендацій для військ діючої армії. Крім того, було зазначено форми й методи цієї роботи, а також порядок її планування та звітності [24].

Загальний план роботи штабу фронту (армії) з вивчення досвіду війни складали на три місяці. У ньому було визначено: заходи оперативного й тактичного характеру про дії своїх та противника військ, що потребували системного вивчення; особливості застосування родів військ на певному театрі бойових дій; терміни опрацювання та видання матеріалів із вивчення й узагальнення досвіду війни (огляди, збірники, інформаційні листки). Крім цього, в оперативному відділі (відділенні) з вивчення досвіду війни опрацьовувалися календарний місячний план та план із вивчення бойового досвіду конкретної операції, що складався від її початку і включав такі питання, як планування операції (бою), організація взаємодії, перегрупування та ротація військ, використання радіозасобів в управлінні військами тощо. Слід зазначити, що Інструкція зобов'язувала командування фронтів щоденно поширювати у військах досвід ведення боїв,

операцій, використання родів військ, озброєння та військової техніки (далі – ОВТ), а також методів ведення бою противником.

Що стосується звітності, то вона передбачала надання за командою від штабу з'єднання, армії, фронту до ВВДВ ГШ РСЧА: негайної доповіді про всі виявлені досвідом характерні дані застосування бойових засобів своїх військ і противника, що мають значення для всієї ЧА; щомісяця (до 20-го числа) – коротких зведень узагальненого досвіду дій військ і нових методів застосування родів військ та ОВТ; щокварталу – звіту про узагальнення й поширення досвіду війни та плану робіт на наступний квартал [25].

Щоб пришвидшити вивчення досвіду війни штабами фронтів і армій, начальник ВВДВ ГШ РСЧА генерал-майор Петро Вічний заздалегідь у жовтні 1942 р. відправив їм проект Інструкції. Про її офіційне затвердження начальників оперативних відділів армій поінформували телеграмами 14 листопада того самого року, після підписання Директиви [26].

Відтоді в ГШ РСЧА почався новий етап організаційної роботи з узагальнення бойового досвіду, пов'язаний із масштабністю проблем, які потребували негайного вирішення, та значним обсягом матеріалу. Намітилась тенденція наукового, аргументованого обґрунтування висновків і рекомендацій на базі ретельного вивчення практичних проблем на фронтах. У процесі роботи формувалася методика узагальнення досвіду війни, за основу якої було взято відповідні принципи [3, 69].

Визначальним серед них став принцип централізованого керівництва роботою з узагальнення та використання досвіду війни, яка здійснювалася способом видання прямих директивних вказівок, інструкцій та методичних матеріалів, проведення нарад з обміну напрацюваннями, а також планування й координації зусиль штабів та центральних управлінь НКО, перевірки й контролю діяльності підлеглих штабів тощо [14, 728].

Наступним кроком у розвитку відповідної централізованої системи стали рішення НКО про створення відповідних структур в окремих родах військ. Із метою вивчення досвіду дій артилерії та передачі його артилерійським частинам і з'єднанням у складі Головного управління командувача артилерією ЧА було сформовано відділ із вивчення досвіду й історії артилерії в складі 6 військово-службовців та 5 цивільних працівників, а в управліннях командувачів артилерією фронтів запровадили посаду старшого помічника начальника оперативного відділу з вивчення досвіду дій артилерії [27].

Органи вивчення та використання досвіду війни у практичній діяльності постійно удосконалювали способи оперативного доведення до військ діючої армії своїх висновків. Якщо на початку їхньої діяльності це відбувалося способом видання нормативно-правових (нормативних) документів (директиви, накази, вказівки), то вже з осені 1942 р. ВВДВ, штаби фронтів і армій розпочали випуск збірників, оперативних (тактичних) оглядів і зведень, інформаційних листків, пам'яток тощо. Згодом у їхню практику було впроваджено заняття з командним

складом із розбору проведених операцій (боїв) та його доведення до підпорядкованих військ [4, 19].

Важливим напрямом діяльності ГШ з вивчення, узагальнення та використання досвіду бойових дій у роки Другої світової війни стало впровадження досвіду війни в практичну діяльність військ (сил). Особливо активною ця робота стала після створення у квітні 1942 р. ВВДВ ГШ РСЧА.

Тоді було засновано «Збірник матеріалів із вивчення досвіду війни». Це видання, розраховане на офіцерів оперативно-тактичної ланки управління, розсилали адресатам до командира полку включно і використовували як посібник з оперативної підготовки.

Для поширення досвіду бойових дій серед офіцерів тактичного рівня з червня 1943 р. почав виходити «Збірник практичних прикладів з досвіду війни», на сторінках якого розглядалися питання організації бою, взаємодії родів військ, забезпечення, управління в ланці батальйон – полк – дивізія, публікувалися повчальні приклади.

Найбільш тиражованим виданням ГШ РСЧА, присвяченим поширенню досвіду війни, був «Інформаційний бюлетень», заснований у листопаді 1943 р. Він виходив двічі на місяць накладом 17 тис. примірників. Його матеріали мали на меті інформувати офіцерський склад про висновки щодо найважливіших питань бойової діяльності військ і штабів для їх використання в практичній роботі [3, 72–73].

Джерелами таких висновків слугували донесення штабів і фронтів з окремих питань бойового досвіду, матеріали ГШ РСЧА та командувачів родів військ, а також ВВДВ щодо перевірки основних положень статутів ЧА на досвіді діючих фронтів. Зокрема, до першого випуску бюлетеня ввійшли матеріали шиккування бойових порядків від полку до армії під час прориву сильно укріплених позицій.

Ефективним засобом поширення результатів узагальнення бойового досвіду стали наукові публікації в журналах «Военная мысль» и «Военный вестник». У вересні 1941 р. редакцію першого з них було об'єднано з редакторським колективом «Военно-исторического журнала». На шпальтах військово-теоретичного та військово-історичного часопису висвітлювались актуальні питання боротьби з потужними танковими угрупованнями противника, його повітряними десантами, організації оборони на широкому фронті, боїв в оточенні, за оволодіння населеними пунктами тощо. Окремим розділом «Военной мысли» стали публікації історичних досліджень, присвячених еволюції військового мистецтва різних епох. Тираж цього щомісячного видання в березні 1945 р. сягнув 15 тис. примірників [14, 705; 28, 83–84].

Під час вивчення та узагальнення матеріалів досвіду війни багато питань потребувало уточнення, додаткових перевірок. Тому практикувалися виїзди спеціальних груп на місця боїв та операцій, що було цілком логічно й закономірно в роботі, спрямованій на узагальнення досвіду. У серпні 1943 р. для перевірки основних положень проекту Польового статуту на досвіді літніх операцій РСЧА

було організовано поїздки на фронт військовослужбовців ВВДВ та військових академій [3, 70].

На виконання вимог директиви ГШ РСЧА від 8 квітня 1943 р. № 206 командування фронтів були проведені наради з вивчення досвіду війни, які виявили серйозні недоліки в організації цієї роботи в штабах армій [29].

Під час проведення розширеної наради у штабі Південного фронту (від 20 жовтня 1943 р. – 4-го Українського фронту) 9 травня 1943 р. представники оперативних відділів (відділень) штабів армій, корпусів, дивізій та родів військ, відповідальних за вивчення досвіду війни, у виступах назвали гострі проблеми, що виникли під час вивчення й використання досвіду бойових дій у військах:

- відсутність у штабах з'єднань та родів військ штатних посад офіцерського складу з вивчення та використання досвіду війни, водночас підготовка осіб, залучених до цієї роботи, є незадовільною;

- потреба (у зв'язку із браком інформації) у вивченні дій противника, ефективності застосування його озброєння та військової техніки (за доповіддю представника розвідувального відділу фронту, німецькі командири всіх ланок управління збирають матеріали досвіду бойових дій, який негайно аналізується й передається по всіх військах);

- повільність і некомпетентність вищих штабів у керівній роботі з вивчення та узагальнення досвіду війни;

- відсутність у військах аналітичних матеріалів та періодичних видань із використання досвіду бойових дій. Від вищих штабів не надходить інформація про нові прийоми та способи ведення бойових дій, перевірені досвідом і рекомендовані статутами;

- довільність форми ведення журналів бойових дій тощо [30].

Утім, керівництво цією роботою в штабах армій 4-го Українського фронту не зазнало помітного покращення. За результатами наради, проведеної 15 жовтня 1943 р. зі старшими помічниками начальників оперативних відділів штабів його армій, було здійснено аналіз відповідної роботи в цих штабах. Як наслідок – було констатовано цілковиту відсутність керування цією роботою з боку командування 28-ї та 51-ї армій, де навіть новопризначені посадові особи не отримували вказівок щодо організації роботи з вивчення досвіду війни. Крім того, акцентувалась увага на невиконанні всіма штабами календарних планів вивчення досвіду бойових дій та низьку якість зведень узагальненого досвіду дій військ, які містили найчастіше лише календарний перелік подій або історичний їх опис без ґрунтовного аналізу та висновків щодо проведених боїв. А оперативний відділ штабу 28-ї армії протягом літа й осені 1943 р. такі зведення до штабу фронту взагалі не надавав [31].

Намагаючись удосконалити роботу органів з вивчення та використання бойового досвіду, в жовтні 1943 р. ВВДВ організував I Всеармійську нараду з використання бойового досвіду. Метою заходу було виявлення недоліків у цій роботі, а також обмін досвідом щодо її організації та ведення. На нараду були

запрошені старші помічники начальників відділів (відділень) фронтів і армій з вивчення досвіду війни, представники відділів бойової підготовки штабів фронтів та центральних управлінь НКО. Залучення цих представників було зумовлене необхідністю впровадження бойового досвіду в систему підготовки офіцерських курсів та поповнення, а також потребою їхньої взаємодії зі структурами узагальнення та використання досвіду війни.

Учасники наради дійшли висновку, що зміст і обсяги роботи з узагальнення та впровадження бойового досвіду суттєво переросли її організаційні форми. Вони також констатували відсутність повсякденної взаємодії між структурами з вивчення досвіду війни у штабах фронтів і армій та штабами начальників родів військ. Зазначені структури на той час були не в змозі якісно вирішувати завдання в умовах надходження великого масиву матеріалів. Давалася ознака їхня неукомплектованість особовим складом (вона сягала 25 %).

У своєму виступі начальник ВВДВ генерал-майор П. Вічний, зокрема, зосередив увагу учасників наради на випадках, коли на посадовців штабів, відповідальних за вивчення досвіду війни, покладалася завдання з ведення воєнно-історичної роботи. Він зазначив, що воєнно-історична робота у штабах від штабу фронту до штабу полку (окремої військової частини) має бути суворо обмежена систематичним і точним веденням журналу бойових дій, а в штабах дивізій (бригад) і полків (окремих військових частин), крім того, веденням формуляра з'єднання (військової частини) [32].

За результатами проведення наради заступник НКО 11 грудня 1943 р. підписав наказ № 0443, відповідно до якого було кардинально змінено структуру органів з вивчення та використання досвіду війни, а також введено в дію оновлену Інструкцію з вивчення та використання досвіду війни у військах і штабах РСЧА. Також цим наказом Настанова з польової служби штабів була доповнена окремим розділом щодо організації роботи штабів з вивчення та використання досвіду війни.

Організаційні зміни торкнулись усіх ланок керівництва від військової частини до центрального управління НКО, а саме:

- у польових управліннях фронтів і армій було створено відділення з використання досвіду війни у складі оперативних відділів;
- в управліннях і штабах родів військ та служб фронтів і армій запроваджено посади старших помічників (помічників) начальників оперативних відділів (відділень) з вивчення та використання досвіду війни;
- у штабах командувачів родів військ та центральних управліннях НКО створено відділи (відділення) або спеціально призначено посадових осіб;
- у штабах корпусів і дивізій призначався офіцер оперативного відділу (відділення) за сумісництвом;
- у полку (окремій військовій частині) робота з вивчення бойового досвіду покладалася на штаб, а в батальйонній та ротній ланках – на командирів підрозділів [33].

Наприклад, для вивчення, узагальнення та використання досвіду війни всіма ланками Тилу були передбачені такі посади:

- у штабах тилу фронтів – начальник відділення з використання досвіду війни та його помічник;
- у штабі тилу армії – старший помічник начальника організаційного відділу з вивчення досвіду війни;
- в управлінні та відділах управління тилу фронту і армії – спеціально призначені начальники управлінь і відділів;
- у корпусах – один з помічників начальника штабу тилу за його рішенням;
- у дивізіях – начальник організаційно-планового відділення відділу тилу [34].

Роботу з вивчення та використання досвіду в РСЧА очолювали військові ради фронтів і армій, начальники центральних управлінь НКО, командувачі родів військ, командири з'єднань і частин. Відповідно до нової Інструкції з вивчення та використання досвіду війни у військах і штабах РСЧА їх було категорично заборонено залучати до воєнно-історичної роботи, яка була суворо обмежена веденням журналу бойових дій та формуляром з'єднання (частини). З огляду на дослідницький характер роботи з вивчення бойового досвіду від офіцерів вимагалось вміння узагальнювати фактичний матеріал, формувати правильні висновки й бути об'єктивними.

В окремі розділи згаданої інструкції ввійшли питання планування цієї роботи, звітності та розповсюдження у військах узагальнених матеріалів щодо бойового досвіду. Форми планування роботи з його вивчення й використання, описані в попередній інструкції, кардинально не змінилися, за винятком того, що загальний план роботи штабу фронту (армії), який складався на три місяці, було змінено на перспективний план роботи, що мав включати вивчення питань бойових дій родів військ під час поточних та наступних операцій.

Для штабів фронтів (окремих армій) було скасовано надання до ВВДВ щоквартального звіту з узагальнення й поширення досвіду війни та плану робіт на наступний квартал. Натомість вони мали додатково подавати: до ОУ ГШ РСЧА – звіти, підсумки, висновки щодо проведених операцій фронту (окремої армії); до ВВДВ ГШ РСЧА – копії перспективних (календарних) планів із вивчення й використання досвіду війни, тактичні приклади бойових дій військ, що опрацьовані штабами фронтів, армій і корпусів, а також друковані матеріали, які видавали фронти й армії.

Для впорядкування звітних матеріалів окремими додатками було затверджено макет короткого зведення узагальненого бойового досвіду, приблизний план розбору бойових дій стрілецької дивізії (полку) та вказівки з ведення журналу бойових дій. Короткі зведення та копії журналів бойових дій від 1 серпня 1943 р. було включено до Табеля термінових донесень по ГШ РСЧА, введеного в дію директивою начальника Генерального штабу від 20 липня 1943 р. № 130843с.

Оновленою інструкцією були передбачені такі форми друкованої продукції: збірки матеріалів з вивчення досвіду війни (нариси, огляди, висновки, повчальні приклади оперативно-тактичного характеру тощо); інформаційні бюлетені (для оперативного доведення підсумків, висновків, прикладів бойового використання родів військ, ОВТ тощо); інформаційні листки – як найпростіші й найдоступніші форми доведення бойового досвіду до безпосередніх виконавців (окремі питання тактики й застосування ОВТ, обмін позитивним досвідом бойових дій підрозділів тощо) [35].

Головне – що ВВДВ було визначено відтепер робочим апаратом начальника Генерального штабу, націленим на вирішення таких основних завдань, як: вивчення й використання досвіду війн для дальшої розробки статутів, настанов та інструкцій з бойових дій військ; контроль, координація роботи і практична допомога іншим органам з вивчення та використання бойового досвіду; розгляд і погодження до друку настанов, посібників та інструкцій.

Відтепер керівники органів військового управління, яким були підпорядковані (за напрямом діяльності) відповідні служби в усіх штабах об'єднань та з'єднань, мали опрацювати свої інструкції з вивчення та використання досвіду війни. Але цей процес розвивався повільно. Начальник штабу Тилу РСЧА відповідну інструкцію затвердив тільки 12 липня 1944 р., тоді як, наприклад, штаб управління Тилу 57-ї армії направив її до стрілецьких корпусів лише 10 листопада 1944 р., тобто майже через 11 місяців після затвердження оновлених структур з вивчення та використання досвіду війни в РСЧА [34, 36].

Для належного керування новою структурою органів з вивчення та використання досвіду війни, найповнішого впровадження цього досвіду, покращення відповідної роботи у військах та органах військового управління наказом заступника НКО від 8 березня 1944 р. ВВДВ було переформовано в управління з використання досвіду війни ГШ РСЧА. До новоствореного управління ввійшли чотири відділи: з використання досвіду війни; оперативної підготовки; статутний; редакційно-видавничий та редакція журналу «Военная мысль». Його діяльність була спрямована на поширення бойового досвіду, підвищення результативності бойових дій, вона мала сприяти розвитку військової майстерності.

Отже, зі створенням управління вивчення досвіду війни ГШ РСЧА було завершено формування централізованої структури органів з вивчення та використання досвіду бойових дій РСЧА, яка до кінця Другої світової війни не зазнала помітних змін.

Результатом діяльності органів РСЧА з вивчення та використання бойового досвіду в роки Другої світової війни став великий масив опрацьованих та систематизованих бойових і оперативних документів, інформаційно-довідкових та аналітичних матеріалів. Для науковців, музейних працівників та всіх дослідників Другої світової війни вони становлять цінний масив джерельної бази.

Водночас здійснений аналіз еволюції радянської структури з вивчення та використання досвіду війни в 1939–1945 рр. свідчить про її недостатню

ефективність. Тривалий час структура відповідних органів мала фрагментарний характер. Остаточно система вивчення й використання бойового досвіду централізованого типу, яка охопила всі ланки військового управління до з'єднання включно, була створена тільки наприкінці 1943 р.

Автори дослідження дійшли висновку, що система вивчення та використання досвіду війни має бути створена й апробована під час дослідницьких навчань у мирний період. Тоді як під час ведення бойових дій необхідні постійні її моніторинг та корекція.

Джерела та література:

1. Семон Б.Й., Скрябін О.Л. Діяльність органів військового управління Червоної армії з вивчення бойового досвіду у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / Б.Й. Семон, О.Л. Скрябін // *Военно-історичний вісник: збірник наукових праць Національного університету оборони України*. – К.: Компринт, 2014. – Вип. 3 (13). – С. 44–50.
2. *Восставшие из пепла (Как Красная Армия 1941 года превратилась в Армию Победы. Изучение опыта войны)* / Дэвид Гланц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://biography.wikireading.ru/92747>. – Назва з екрана.
3. Харьков А.Г. Исторический опыт в развитии военной науки / А.Г. Харьков // *Военная мысль*. – 1990. – № 6. – С. 28–36.
4. Гладыш С. А. Обобщение и использование боевого опыта в первом периоде Великой Отечественной войны / С.А. Гладыш // *Военно-исторический журнал*. – 1987. – № 7. – С. 14–20.
5. Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны / С.М. Штеменко. – Москва: Воениздат, 1968. – 416 с.
6. Васильев Н.М. Работа Генерального штаба по обобщению опыта войны в 1941–1945 годах / Н.М. Васильев // *Военная мысль*. – 1994. – № 5. – С. 68–74.
7. Доклад начальника «Зимняя война»: работа над ошибками (апрель – май 1940 г.). Материал комиссии Главного военного совета Красной армии по обобщению опыта финской кампании. – М.; СПб: Летний сад, 2004. – 560 с.
8. Василевский А.М. Дело всей жизни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vasilevsky/27.html>. – Назва з екрана.
9. Приказ народного комиссара обороны от 1 июля 1941 года № 0045 «Об опыте использования механизированных войск в первые дни войны» // Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО). – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 62. – С. 208–209.
10. Приказ народного комиссара обороны от 10 июля 1941 года № 0049 с объявлением указаний Ставки Верховного командования об изменении организации частей ВВС с учётом опыта войны // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 62. – С. 220.
11. Приказ народного комиссара обороны от 19 июля 1941 года № 0058 «О сформировании танковых дивизий» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 62. – С. 236–237.
12. Приказ народного комиссара обороны от 19 июля 1941 года № 0234 «О восстановлении должности начальника артиллерии Красной Армии и сформировании Главного управления при нем» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 65. – С. 147–148.
13. Приказ народного комиссара обороны от 23 июля 1941 года № 0243 «Об улучшении работы связи в Красной Армии» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 65. – С. 165–169.

14. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 11: Политика и стратегия победы: стратегическое руководство страной и вооруженными силами СССР в годы войны. – М.: Куликово поле, 2015. – 864 с.
15. Постановление Государственного комитета обороны от 28 июля 1941 года № 300 // ЦАМО. – Ф. 148. – Оп. 3763. – Д. 85. – С. 1–3.
16. Ломов Н., Голубович В. Об организации и методах работы Генерального штаба / Н. Ломов, В. Голубович // Военно-исторический журнал. – 1981. – № 2. – С. 12–19.
17. Положение о Генеральном штабе Красной Армии // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 65. – С. 500–502.
18. Приказ народного комиссара обороны от 25 октября 1941 года № 0416 «Об улучшении боевого использования артиллерии» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 66. – С. 201–203.
19. Приказ народного комиссара обороны от 13 августа 1941 года № 0065 «О реорганизации химических войск Красной армии» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 62. – С. 252–253.
20. Приказ народного комиссара обороны от 29 августа 1941 года № 0329 «Об улучшении руководства воздушно-десантными войсками Красной армии» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 62. – С. 326–329.
21. Приказ народного комиссара обороны от 28 ноября 1941 года № 0450 «Об улучшении боевого использования инженерных войск и средств» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 66. – С. 263–266.
22. Приказ народного комиссара обороны от 22 января 1942 года № 057 «О боевом использовании танковых частей и соединений» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 69. – С. 121–123.
23. Приказ народного комиссара обороны от 25 апреля 1942 года № 0324 «О реорганизации Генерального штаба Красной Армии» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 70. – С. 428–430.
24. Директива Генерального штаба по изучению и использованию опыта войны от 9 ноября 1942 года № 1005216 // ЦАМО. – Ф. 346. – Оп. 5755. – Д. 4. – С. 255–260.
25. Инструкция по изучению и использованию опыта войны в штабах фронтов и армий // ЦАМО. – Ф. 442. – Оп. 8465. – Д. 1. – С. 37–40.
26. Телеграмма «Высланная Вам "Инструкция по изучению и использованию опыта войны" утверждена» // ЦАМО. – Ф. 208. – Оп. 2511. – Д. 1286. – С. 192.
27. Приказ народного комиссара обороны от 8 февраля 1943 года № 0110 «Об организации изучения опыта действий артиллерии на фронтах Отечественной войны» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 75. – С. 246.
28. Євсєєв І.Г. Розповсюдження узагальненого досвіду бойових дій в роки Другої світової війни через службові видання Генерального штабу РСЧА / І.Г. Євсєєв // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (29 листопада 2019 р., м. Київ) / НУОУ. – Київ, 2019. – С. 83–84.
29. Ссылка на директиву Генерального штаба РККА от 25 апреля 1943 года № 206 // ЦАМО. – Ф. 64. – Оп. 505. – Д. 2. – С. 272.
30. Материалы проведения совещания Южного фронта по изучению опыта войны 9 мая 1943 года // ЦАМО. – Ф. 64. – Оп. 505. – Д. 2. – С. 273–310.
31. Материалы проведения совещания старших помощников начальников оперативных отделов штабов армий 4-го Украинского фронта по изучению опыта войны 15 октября 1943 года // ЦАМО. – Ф. 333. – Оп. 4885. – Д. 11. – С. 185–186.
32. Итоги первого Всеармейского совещания по изучению опыта войны // ЦАМО. – Ф. 835. – Оп. 1. – Д. 276. – С. 8–16.

33. Приказ народного комиссара обороны от 11 декабря 1943 года № 0443 «О работе по изучению и использованию опыта войны в войсках и штабах Красной Армии» // ЦАМО. – Ф. 4. – Оп. 11. – Д. 76. – С. 233–239.
34. Инструкция по изучению использованию опыта войны в штабах тыла фронтов, армий и соединений // ЦАМО. – Ф. 961. – Оп. 1. – Д. 296. – С. 36–39.
35. Инструкция по изучению и использованию опыта войны в войсках и штабах Красной армии // ЦАМО. – Ф. 886. – Оп. 1. – Д. 193. – С. 172–184.
36. Сопроводительное письмо управления Тыла 57 Армии от 10 ноября 1944 года в 68 стрелковый корпус // ЦАМО. – Ф. 961. – Оп. 1. – Д. 296. – С. 35.

© Валерий ГРИЦЮК, Игорь ЕВСЕЕВ

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ПО ИЗУЧЕНИЮ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ БОЕВОГО ОПЫТА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: 1939–1945 гг.

Проведя анализ состояния научной разработки заявленной темы, задействовав архивные материалы, которые ещё недостаточно учтены исследователями, авторы рассматривают эволюцию в период Второй мировой войны органов РККА по изучению и использованию боевого опыта. Для научных и музейных работников, а также всех исследователей Второй мировой войны результаты деятельности этих органов составляют ценный массив информации. А сам опыт организации их работы имеет практическое значение в современных условиях.

Ключевые слова: Вторая мировая война, изучение и использование боевого опыта, РККА.

© Valery GRITSYUK, Ihor YEVSIEIEV

CREATION AND ACTIVITY OF THE RED ARMY BODIES FOR THE STUDY AND USE OF BATTLE EXPERIENCE IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR: 1939–1945

After analyzing the state of scientific development of the claimed topic, adding archival materials that haven't yet been sufficiently taken into account by researchers, the authors examined the evolution of the Red Army during the period of the Second World War on the study and use of combat experience. For scientists and museum workers and all researchers of the Second World War, the results of these bodies constitute a valuable source of information. And the experience of organizing their work is of practical importance in modern conditions.

Keywords: Second World War, study and use of combat experience, Red Army.

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

АНАЛІЗ НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ТЕМУ «ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ У РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ ЕКОНОМІКИ ТРЕТЬОГО РАЙХУ»

Дослідження присвячено аналізу німецької наукової літератури на тему «Політика нацистської Німеччини щодо використання населення окупованих територій у різних галузях економіки Третього райху». У висвітленні теми автор керувався принципами історизму, об'єктивності, аналізу, синтезу, застосовував порівняльний та ретроспективний методи дослідження. Зроблено висновок про те, що на сьогодні ця тема в історичній науці є маловивченою і потребує дальшого опрацювання. Результати дослідження можуть бути використані науково-педагогічними працівниками під час підготовки до лекційних, практичних, семінарських занять у вищих і середніх навчальних закладах; під час написання дисертаційних досліджень, наукових статей, магістерських, дипломних, курсових, рефератів, доповідей, презентацій на цю чи подібну тему.

Ключові слова: Друга світова війна, історіографія, Третій райх, окупаційний режим, примус до праці.

У вітчизняній історичній науці вивченню дій Третього райху щодо залучення населення окупованих територій до різних примусових робіт у роки Другої світової війни присвячено низку праць [1–10]. У період існування СРСР наукові розвідки закордонних істориків, присвячені примусовій праці населення окупованих територій на німецьких підприємствах, або розглядалися під впливом комуністичної пропаганди однобічно, або зовсім замовчувалися. Радянські науковці майже не посилалися у своїх дослідженнях на закордонних колег. Через панування партійних догм не тільки широкому колу суспільства, а й вузьким спеціалістам було майже зовсім невідомо про публікації закордонних істориків на цю тему. Після проголошення незалежності українські науковці дедалі більше використовують у своїх дослідженнях доробок істориків зарубіжжя. Однак наукові праці останніх мають переважно описовий характер. Наше дослідження має певною мірою заповнити прогалини у вивченні цієї проблеми.

Метою роботи є на основі опрацювання публікацій вітчизняних та закордонних істориків зробити критичний аналіз праць німецьких науковців на тему «Діяльність гітлерівської Німеччини у сфері трудових ресурсів окупованих територій у роки Другої світової війни».

Для досягнення мети було сформульовано завдання:

- визначити, які німецькі історики присвятили свої наукові праці історії примусових робітників у роки Другої світової війни;
- провести критичний аналіз праць німецьких істориків.

Історіографія досліджень експлуатації населення з окупованих територій в економіці Третього райху налічує сотні наукових студій, основними з яких є дослідження німецьких та американських істориків, адже вони першими взялися за аналіз цієї проблематики відразу після завершення Другої світової війни. Тему досліджували німецькі дослідники У. Герберт, Т. Франкенбергер, Г. Шварц, К. Гошлер та ін. Їхні праці ми проаналізуємо.

У німецькій історіографії передусім треба звернути увагу на фундаментальну монографію Ульріха Герберта «Іноземні робітники: політика й практика “використання іноземців” у військовій економіці Третього райху» («Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches»), у якій був розкритий соціальний аспект проблеми остарбайтерів. У своєму дослідженні У. Герберт робив значний акцент на залученні спогадів свідків тих подій. Він писав: «...щоб досягти успіху, має постати великий міжнародний усний історичний проект, що складатиметься з інтерв'ю колишніх робітників із різних країн та військовополонених, які працювали на підприємствах Третього райху протягом війни. За допомогою таких інтерв'ю можна насамперед дістати пояснення щодо аспектів, яким офіційна публіцистика не приділяла належної уваги: ставлення переселенців-іноземців до німців і навпаки; чинники спротиву та приховані способи боротьби, а також справжні умови праці та проживання свідків, про що в історичних матеріалах наведено доволі суперечливі твердження» [11]. У своєму дослідженні У. Герберт, зокрема, розглянув умови праці й проживання остарбайтерів військової промисловості в нацистській Німеччині. Дослідник вирізняв у середовищі «східних робітників» ізольовані соціальні групи, наголошуючи на недослідженості проблеми жінок-остарбайтерок та їхніх дітей.

Варто наголосити на важливості гендерної тематики в дослідженні політики нацистської Німеччини щодо експлуатації населення окупованих територій у різних галузях її економіки. Цю тему опрацювала Тамара Франкенбергер у дослідженні «Ми були худобою. Біографічні спогади колишніх радянських примусових робітниць» («Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen») [12]. Т. Франкенбергер розглянула підстави й сфери залучення праці «східних робітниць» у Третьому райху. Зазвичай жінок вивозили з окупованих територій до Німеччини так само, як і чоловіків. Але найчастіше на окупованих територіях основний трудовий актив становили саме жінки, бо чоловіки служили тим часом у Червоній армії і масово гинули під час

оборони міст, а ті, які залишались у містах, найчастіше не мали через хвороби або вік достатнього здоров'я, щоб їх можна було задіяти в німецькому виробництві. Саме тому жінки з окупованих територій, на переконання Т. Франкенбергер, поряд із військовополоненими були найчисленнішим трудовим ресурсом примусових робітників Третього райху. Дослідниця детально розглядає умови проживання й праці примусових робітниць у німецьких трудових таборах.

У науковому дослідженні Гізели Шварц «Діти, яких не рахували» («Kinder, die nicht zählten») порушено проблему іншої особливої групи «східних робітників» – остарбайтерських дітей [13]. Дослідниця визначає, що вони або потрапляли до німецьких трудових таборів разом із матерями, або народжувалися власне там, де працювали остарбайтерки. Назва дослідження Г. Шварц натякає на те, що дітей, привезених до трудових таборів чи народжених там, не реєстрували, здебільшого не розцінюючи як важливий трудовий ресурс (особливо до шестирічного віку). Дослідниця підкреслює високу дитячу смертність у трудових таборах Німеччини через брак щеплень та належних умов для годування й догляду. Крім того, дітей віком від шести років використовували на роботах, пов'язаних з обслуговуванням виробництва, а іноді й на будівельних. Із цим також пов'язана значна кількість випадків травматизму та загибелі серед них. Нерідкістю були випадки розлучення дітей із батьками, перевезення їх до інших трудових таборів. На жаль, Г. Шварц не зупиняється окремо на долі дітей остарбайтерів з України.

Проблему компенсаційних виплат колишнім остарбайтерам Третього райху розкриває монографія Константіна Гошлера «Борг моральний та фінансовий. Політика компенсацій виплат жертвам нацизму після 1945 р.» («Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945») [14]. Це всебічне дослідження історії започаткування в німецькому суспільстві та виходу на міжнародний рівень дискусії про необхідність компенсаційних виплат колишнім примусовим робітникам Третього райху. Варто зазначити, що дальші дослідження професора К. Гошлера стосувалися вже безпосередньо практики здійснення компенсації жертвам нацистських переслідувань. У 2007 р. під його керівництвом було реалізовано Бохумський міжнародний проект щодо Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» і партнерських організацій, у якому узагальнено проблему й підбито підсумки багаторічної діяльності зі здійснення компенсаційних виплат примусовим робітникам Третього райху [15]. Слід зауважити, що джерельною базою для цього дослідження було листування громадян України (кандидатів на виплату компенсацій) з Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення», який функціонував при Кабінеті Міністрів України в 1997–2003 рр., передане в архів Інституту історії України Національної академії наук України.

Проблематику репатріації радянських примусових робітників та військовополонених розкрила Ульріке Гекен-Гайдль у монографії «Шлях назад. Репатріація радянських військовополонених і примусових працівників під час та після Другої

світової війни» («Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg») [16]. У Гекен-Гайдль зосереджує увагу й на випадках залишення колишніх оstarбайтерів у Німеччині після завершення Другої світової війни. Дослідниця звернула суттєву увагу у своїх студіях на політику США стосовно переміщених осіб і констатувала, що Європа вирішила не тільки свою багаторічну загальну проблему національних меншин завдяки Другій світовій війні, а й нову проблему нацменшин завдяки схваленню західними країнами політики, спрямованої на примусову репатріацію радянських громадян. Загалом У. Гекен-Гайдль аналізувала репатріацію у двох аспектах: як відносини між країнами альянсу та Радянським Союзом і як елемент репресивної внутрішньої політики СРСР. Авторка ґрунтовно описала механізми західних союзників для прийому та налагодження життя переміщених осіб, ведення переговорів щодо підписання угоди про обмін полоненими з СРСР. Водночас У. Гекен-Гайдль лише побічно торкається питання репатріації оstarбайтерів з України, констатуючи при цьому, що українські «примусові робітники» охоче залишались у Німеччині чи емігрували до США та Канади, хоча й не наводить статистичних підтверджень цієї позиції.

Дослідження Вольфганга Якобмаера «Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941–1945» («Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland 1941–1945») є одним із найвдаліших у доробку німецьких учених на тему повернення до вітчизни вивезеного Третім райхом населення з окупованих територій [17]. У цій науковій студії увагу зосереджено насамперед на перебуванні переміщених осіб у західноєвропейських країнах після завершення Другої світової війни та на примусових методах репатріації колишніх радянських громадян. Порушена проблема була справді актуальною в умовах нових політичних реалій, особливо у перші роки «холодної війни» між Заходом та СРСР. Західні країни, передусім США й Канада, почувалися зацікавленими в переселенні колишніх примусових робітників до своїх країн, де була потрібна дешева робоча сила. В. Якобмаер зазначає, що особливо в Західній Німеччині союзники закликали колишніх оstarбайтерів їхати до Канади, лякаючи тим, що після повернення до СРСР їх знову відправлять до колгоспів, а деяких вивезуть до Сибіру й Казахстану. Вчений загалом перекоаний, що питання репатріації стало політичним у контексті не тільки злочинів Третього райху, а й майбуття повоєнного світу, знову розколотого на два табори. У цій науковій праці лише побіжно сказано про долі українських оstarбайтерів, але автор зазначив, що чимало їх погоджувалося на переїзд до Канади.

У дослідженні Крістіана Штрайта «Радянські військовополонені – масові депортації – примусові робітники» основний акцент зроблено на порівнянні становища німецьких військовополонених у Радянському Союзі та радянських у Німеччині [18]. Зазначено, що в системі радянських штрафних таборів німецькі військовополонені мали в багатьох сенсах «привілейоване» становище. Тоді як серед радянських військовополонених померла через голод, епідемії та важку

працю більш ніж третина. К. Штрайт зазначає, що після невдалого «бліцкригу» й усвідомлення того, що бойові дії затягнуться, радянські полонені раптом стали останнім резервом робочої сили, яким можна було володіти, і варто було якнайшвидше та в найбільшій можливій кількості їх використовувати. Однак відсутність плану щодо забезпечення великої кількості військовополонених місцями для проживання та їжею суттєво обмежила можливість їх експлуатації, призвівши до високих показників смертності. Загалом автор підкреслює, що становище військовополонених на примусових роботах Третього райху було набагато гіршим, ніж інших радянських оstarбайтерів.

Самобутнім комплексним дослідженням політики Німеччини, пов'язаним з експлуатацією населення окупованих територій, є книжка Марка Шперера «Примусова праця під свастикою. Іноземні цивільні робітники, військовополонені та в'язні в німецькому райху та окупованій Європі» («Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa») [19]. М. Шперер саме з масовим прибуттям оstarбайтерів пов'язує появу розгалуженої системи трудових таборів у Третьому райху. Чимало примусових робітників були поляками, більш ніж половина з яких трудилися в сільському господарстві, де німецькі фермери стежили за умовами життя й праці. Інші іноземні робітники (данці, бельгійці) тоді здебільшого прибували до Німеччини непримусово й орендували кімнати в дешевих готелях та гуртожитках. Лише незначна частина примусових робітників і, звісна річ, військовополонені мешкали у спеціально створених таборах під охороною. М. Шперер наводить підрахунки кількості примусових робітників у Третьому райху за окремими галузями економіки для отримання вірогідних даних про чисельність живих колишніх оstarбайтерів та в'язнів концтаборів. Окрім того, у книжці подано аналіз експлуатації примусової праці окремих категорій (робітників, в'язнів та військовополонених) і думку автора щодо компенсації колишнім невольним робітникам. Дослідження М. Шперера виділяється серед інших німецьких наукових розвідок не лише всебічністю методів і майже енциклопедичним висвітленням проблематики примусової праці, а й виокремленням серед примусових робітників вихідців з України.

На основі опрацьованого фактологічного матеріалу можна зробити такі висновки.

По-перше, німецька історіографія досліджень проблематики використання праці оstarбайтерів у політиці Третього райху є достатньо розробленою. Німецькі історики переважно досліджують питання кількості примусових робітників, умов їхніх життя й праці (у публікаціях ці аспекти розглядають і стосовно окремих категорій населення: військовополонених, жінок, дітей). Значну увагу в німецькій історіографії приділено проблемі репатріації примусових робітників. При цьому вчені підкреслюють, що в умовах наростання «холодної війни» західні союзники були зацікавлені в переселенні колишніх оstarбайтерів за океан – до США чи Канади.

По-друге, тема критичного аналізу наукових праць німецьких істориків у дослідженні експлуатації трудових ресурсів Третім райхом на окупованих територіях у роки Другої світової війни не досліджена на сьогодні у вітчизняній історичній науці повною мірою. Ми лише частково здійснили критичний аналіз наукових праць деяких німецьких істориків. Перспективу продовження таких досліджень ми пов'язуємо з необхідністю проведення критичного аналізу всіх наукових праць як закордонних, так і вітчизняних фахівців. Він має бути всебічним, комплексним, базуватися на документах архівів України й зарубіжжя, матеріалах історичних та краєзнавчих музеїв, спогадах як самих оstarбайтерів, так і їхніх родичів, місцевих жителів, представників української діаспори. Лише на такій основі дослідники зуміють не тільки достатньою мірою заповнити прогалини, а й усебічно вивчити історію Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Потильчак О.В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації / О.В. Потильчак // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. / НАН України. Інститут історії України. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, НАН України, 2011. – 943 с.
2. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. – К.; Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. – 368 с.
3. Данильчук В.Р. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині: монографія / В.Р. Данильчук / Рівнен. облрада, Рівнен. облдержадмін., Наук.-ред. група кн. «Реабілітовані історією. Рівненська область». – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 280 с.
4. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 2003. – 344 с.
5. Лобода М.К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / Марина Лобода / Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 206 с.
6. Лобода М. Працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941–1944 рр.): історіографія питання / М. Лобода // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – 2009. – Вип. 12. – С. 31–44.
7. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–53 рр.) / Т.В. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.
8. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Ред. кол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; Упорядн.: Р.І. Пилявець, В.М. Яременко / Український інститут національної пам'яті; Інститут історії України НАН України. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – 230 с.
9. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2006. – 412 с.
10. Грінченко Гелінада Геннадіївна. Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третнього райху: проблеми історичної пам'яті.: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Інститут історії України, 2011. – 449 с.

11. Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* / U. Herbert. – Berlin; Bonn, 1986; Idem. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des Ausländer-Einsatzes in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. – Bonn, 1999. – 589 s.
12. Frankenberger T. *Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen* / T. Frankenberger. – Münster, 1997. – 234 s.
13. Schwarz G. *Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg* / G. Schwarz. – Essen, 1997. – 336 s.
14. Goschler C. *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*. – Göttingen, 2005. – 543 s.
15. *Die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit am Anfang des 21. Jahrhunderts* / Hrsg. von C. Goschler in Zusammenarbeit mit J. Brunner, Krz. Ruchniewicz und Ph. Ther. 4 Bände. – Göttingen, 2012.
16. Goeken-Haidl Ulrike. *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg* / Ulrike Goeken-Haidl. – Essen: Klartext-Verlag, 2006. – 573 s.
17. Jacobmeyer W. *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland 1941–1945* / W. Jacobmeyer // *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*. – Bd. 65. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – 324 s.
18. Штрайт К. *Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие* / Кристиан Штрайт // *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований: пер. с нем. предисл. В. Рана*. – М.: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. – С. 589–600.
19. Spoerer M. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und imbesetzten Europa 1939–1945*. – Stuttgart, München, 2001. – S. 369.

© Юрий СКРИПНИЧЕНКО

АНАЛИЗ НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ТЕМУ «ПОЛИТИКА НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ В ОТНОШЕНИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЙ В РАЗЛИЧНЫХ ОТРАСЛЯХ ЭКОНОМИКИ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА»

Исследование посвящено анализу немецкой научной литературы по теме «Политика нацистской Германии в отношении использования населения оккупированных территорий в различных отраслях экономики Третьего рейха». В освещении темы автор руководствовался принципами историзма, объективности, анализа, синтеза, используя сравнительный и ретроспективный методы исследования. Сделан вывод о том, что на сегодняшний день эта тема в исторической науке является малоисследованной и требует дальнейшей разработки. Результаты исследования могут быть использованы научно-педагогическими работниками при подготовке к лекционным, практическим, семинарским

заняттям в вищих і середніх навчальних закладах; при написанні дисертаційних досліджень, наукових статей, магістерських, дипломних, курсових, рефератів, доповідей, презентацій на цю чи подібну тему.

Ключевые слова: Друга світова війна, історіографія, Третій рейх, окупаційний режим, примус до праці.

© Yuri SCRIPNICHENKO

ANALYSIS OF GERMAN LITERATURE WITH THE THEME "POLITICS OF NATIONAL GERMANY ON USE OF POPULATION OF CUSTOMS TERRITORIES IN DIFFERENT SECTORS OF THE THIRD ECONOMY OF THE ECONOMY"

The study is devoted to the analysis of German literature on the topic "Nazi Germany's policy on the use of the population of the occupied territories in various spheres of economy of the Third Reich". For a better coverage of this topic, the principles of historicism, objectivity, analysis, synthesis, comparative, retrospective research methods were involved. We managed to conclude that to date the given topic in historical science is poorly investigated, needs further elaboration. The results of this study can be used by scientific and pedagogical staff during preparation for lectures, practical, seminars in higher and secondary educational institutions; during the writing of dissertation research papers, scientific articles, master's theses, diplomas, course papers, abstracts, reports, presentations on this or similar topic.

Keywords: Second World War, historiography, Third Reich, occupation regime, forced labor.

УДК 355.48:054(470+479.22)“2008”

© *Аріадна СОРОКІВСЬКА-ОБІХОД*

ІСТОРІЯ ВИСВІТЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКОЇ ВІЙНИ 2008 р. РОСІЙСЬКИМИ ДРУКОВАНИМИ ВИДАННЯМИ

Стаття присвячена особливостям висвітлення російсько-грузинської війни в серпні 2008 р. трьома провідними друкованими виданнями Росії, а саме: офіційною «Российской газетой», провладною «Комсомольской правдой» та опозиційною «Новой газетой». Загалом опрацьовано 247 статей, які стосувалися згаданого конфлікту й були опубліковані в період від 8 до 14 серпня 2008 р. У розвідці проведено порівняльний аналіз того, як журналісти описували поточні події під час війни та висловлювали власні судження в інтерв'ю через рік після закінчення конфлікту. Оцінки реалій читач формував, спираючись як на власне розуміння, так і на політичні уподобання керівництва газет.

Ключові слова: російсько-грузинська війна 2008 р., інформаційна боротьба, гібридна війна, російські ЗМІ.

8 серпня 2008 р. підрозділи регулярних збройних сил РФ вторглися на територію Грузії. Паралельно з бойовими діями стартувала активна фаза пропагандистської війни, у якій головну роль відіграли ключові російські ЗМІ. У дослідженні Гелене Теннессен та Пола Колсте «Журналістські ідентичності та репортажі про війну: висвітлення російсько-грузинської війни 2008 р. в російській пресі» було проаналізовано всі статті про цей конфлікт, надруковані у трьох виданнях у період 8–14 серпня 2008 р.: 127 – із «Российской газеты», 89 – із «Комсомольской правды» й 31 – із «Новой газеты» (загалом 247 статей). За рік після закінчення війни Г. Теннессен та П. Колсте провели опитування всіх журналістів, які працювали в зоні конфлікту: двох із провладної «Российской газеты», трьох із «Комсомольской правды» й двох з опозиційної «Новой газеты». П'ятеро із цих кореспондентів висвітлювали війну з позицій російської сторони, двоє – грузинської [1, 102].

Метою статті є здійснити порівняльний аналіз особливостей висвітлення російсько-грузинської війни серпня 2008 р. провідними російськими друкованими ЗМІ та опитувань журналістів, які безпосередньо працювали в зоні конфлікту, через рік після закінчення війни.

Дослідженню особливостей висвітлення російсько-грузинської війни 2008 р. в репортажах із неї в російській пресі присвятили увагу норвезькі дослідники

Г. Теннессен та П. Колсте [1]. Провідні видання РФ «Новая газета», «Комсомольская правда», «Российская газета» опублікували чимало статей, присвячених російсько-грузинській війні. Варто виділити публікації журналістів цих видань В. Баранця, Ю. Латиніної, П. Фельгенгауера, А. Рябцева, Д. Шешина, Н. Ростова, В. Воробйова, А. Федорова, А. Баранова, А. Рябова, Т. Борисова, Е. Шестакова, А. Мінеєва, які висвітлювали особливості перебігу конфлікту з погляду російської та грузинської сторін [2–6; 8–13; 15; 16; 18].

За офіційною російською версією, підрозділи Збройних сил (далі – ЗС) РФ до Грузії були спрямовані для захисту осетинів та російських миротворців від грузинського агресора, який напав на мирних жителів м. Цхінвалі (столиця Південної Осетії). У межах пропагандистської війни російська сторона створила стійкі образи ворога: Грузії, грузинів, президента Міхеїла Саакашвілі та збірний образ Заходу. Усі видання різною мірою підтримували образ ворога. Для цього використовували займенники «вони» й «ми», які характеризували ставлення журналістів до війни. Представлення подій істотно різнилось у трьох виданнях. Підконтрольна уряду РФ «Российская газета» послідовно підтримувала лінію Кремля, «Комсомольская правда» була критичнішою, але лояльною до затвердженої версії, зовсім іншою виявилася позиція «Новой газеты», яка дистанціювалася від офіційного російського дискурсу.

Проаналізувавши статті у виданнях, можна зауважити певні особливості мовних зворотів у тексті, насамперед часте використання займенника «ми» / «наші» для визначення, так би мовити, проросійської ідентичності.

У публіцистичних текстах займенник «ми» часто використовується для створення ілюзії солідарності між автором та читачем. Однак в умовах війни це поняття отримує додаткову важливу роль для консолідації національної спільноти. «Ми» означає «наша держава / батьківщина / нація». Поняттю «ми» протиставляється «вони» – противник, ворог. Використання цих понять трьома виданнями суттєво відрізнялося.

Журналісти «Российской газеты» використовували «ми» в національному розумінні, як «Росія» або «росіяни», лише 5 разів, а поняття «наші» в розумінні «російські» – 35. «Комсомольская правда» використовувала «ми» в національному розумінні 24 рази, а «наші» – 86 (наприклад, «ми втратили убитими близько 80 і майже 200 пораненими») [2]. «Новая газета» вжила «ми / наші» 8 разів у самокритичному сенсі, дистанціюючись від офіційної російської політики. Наприклад, Юлія Латиніна стверджувала: «Росія зазнала жахливих стратегічних утрат. По-перше, ми дестабілізували ситуацію на Кавказі» [3]. Павло Фельгенгауер використовував слово «наші» в національному сенсі: «...наші літаки бомблять Грузію, наші танки ввійшли на грузинську територію і ведуть вогонь. Грузинські солдати стріляють у відповідь» [4]. Поняття «наші» виконувало протилежну роль, на відміну від притаманної йому в провладних двох виданнях, і не сприяло узагальненню образу ворога.

Аналогічна закономірність проявилася і щодо слова «російський». У російській мові є два слова, якими його можна перекласти: «российский» – стосується держави, «русский» – мови, культури, етнічної належності (воно емоційно сильніше). Проте ця відмінність часто ігнорується в повсякденній мові, часто обидві лексеми використовуються в оберненому значенні. «Российская газета» чітко розрізняла два поняття: «российский» було вжито 354 рази, «русский» – лише 5 разів. «Комсомольская правда» використала «русский» 33 рази в етнічному контексті. «Новая газета» періодично вживала «русский» там, де доречніше було б сказати «российский».

Наступний займенник, що використовувався для визначення ідентичності, – «вони». У російському висвітленні російсько-грузинської війни слово «вони» застосовувалося на позначення грузинів, яких підтримував «Захід», або американців, яких також включали у спільне поняття. Визначення «Грузія», «грузини», «грузинський» часто використовували всі видання, але зі значними відмінностями [1, 104].

«Российская газета» використала ці три слова 876 разів у 127 статтях. Крім того, вона 63 рази вжила «Тбілісі» як метонімію для «Грузії». «Грузія» була чітко визначена як «агресор», а її лідери характеризувалися як «аморальні», «хитрі», «віроломні», «цинічні», «злочинні». Наочно й детально описувалися жорстокість, лиходійство та військові злочини у Грузії, відповідальність за які покладалася на грузинське політичне керівництво, а не на грузинський народ.

«Комсомольская правда» частіше використовувала слово «грузини» на позначення грузинської держави та її військових і покладала провину за агресію на всіх громадян Грузії. Наприклад: «...грузини розпочали наступ на Цхінвали» [5]. Дмитро Стешин описував «грузинів» досить позитивно: «Майже неможливо заперечити факт, що в Росії люди люблять грузинів, а грузини люблять Росію. Тільки в устах грузина піднесена фраза “росіяни – наші брати” не звучить фальшиво. Але це дивна любов, яка чомусь не заважає нам ненавидіти й люто вбивати один одного» [6]. Ці рядки передували заяві Володимира Путіна: «Я вважаю за необхідне підкреслити, що в Росії [люди. – Авт.] завжди ставилися до Грузії з величезною повагою і розглядали грузинський народ як братній народ» [7].

«Новая газета» додавала прикметники до слів «Грузія» і «грузини». Це було зроблено не для того, щоб створити образ ворога, а щоб показати співчуття, жалість до «маленької Грузії». Коли грузинів називали «агресорами», це часто викликало іронію: «Деякі ведучі телеканалу “Росія” старанно працювали над тими, хто не розумів, чому Грузія стала таким підступним агресором» [8].

Усі три газети використовували колективний іменник «Захід» кілька разів із різними відтінками. «Российская газета» і «Комсомольская правда» відродили радянський образ Заходу як ідеологічного противника й співучасника «злочинів режиму М. Саакашвілі».

«Российская газета» порівнювала розвиток подій у Грузії з підписанням Мюнхенської угоди й звинувачувала Захід у відсутності співчуття до

безвинного народу Південної Осетії. На початку конфлікту російські лідери характеризували напад Грузії на м. Цхінвалі як «геноцид». Владислав Воробйов назвав свою статтю «Геностид», об'єднуючи слова «геноцид» та «стид» («сором»), і стверджував, що «вбивство більш ніж двох тисяч мирних громадян не вплинуло на Захід» [9].

«Комсомольская правда» повідомила про довірливість Заходу: «Західні політики можуть легко переконатися в тому, хто такий Саакашвілі. Питання: чи хочуть вони? Чи хочуть вони усвідомити, що в єдину антитерористичну упряжку вони впрягли темну конячку, яка зловживає довірою самого ж таки Заходу?» [10]. Окрім того, видання розрізняло представників «Заходу»: «Захід неоднорідний: у Європі наші занепокоєння розуміють набагато краще, ніж за океаном» [11].

Журналісти «Новой газеты» використовували термін «Захід», описуючи мислення Кремля, а не висловлювали власну думку. Наприклад, Павло Фельгенгауер писав: «Російський державний пропагандистський апарат підготував підґрунтя для цієї війни, обробляючи підконтрольне населення постійними повідомленнями про неминучий напад Грузії, за яким стоять США та Захід, насправді їм не був потрібний цей конфлікт» [12]. США та Європу розкритикували за пасивну участь у південноосетинському конфлікті до початку війни. Висловлювалося припущення, що причиною цієї незацікавленості була відсутність у регіоні дорогоцінних металів або інших природних ресурсів, таких як нафта [13].

Нав'язування потрібного бачення конфлікту відбувалось і через високий ступінь персоніфікації. Саме ця варіація характеризувала висвітлення конфлікту в російських (і західних) ЗМІ. Грузинська сторона ототожнювалася з президентом Грузії. М. Саакашвілі, який мав високий авторитет у ЗМІ; він вільно володіє англійською мовою, з'являвся на прес-конференціях разом із важливими західними політиками, зокрема з державним секретарем США Кондолізою Райс та міністром закордонних справ Великої Британії Девідом Мілібендом. На противагу цьому в Росії його вважали натхненником війни з характерними рисами злочинця й божевільного [14].

«Російська газета» називала М. Саакашвілі за власним ім'ям (132 рази), «президентом Грузії» (17 разів), «грузинським лідером» (11 разів). Його прізвище використовувалося без імені, наприклад: «...була небезпека, що Саакашвілі розбомбить Рокський тунель» [15]. Дії М. Саакашвілі постійно очорнювалися, його описували як брехуна, військового злочинця й циніка, називали «вівцею у вовчій шкурі» [16]. У «Комсомольской правде» персоніфікація конфлікту була більш вираженою, у 89 розглянутих статтях посилання на М. Саакашвілі було зроблено 223 рази. Його називали «Міша» та «Мішико», «злим», «войовничим», «цинічним», «марнославним», порівнювали з Адольфом Гітлером та Радованом Караджичем і характеризували як людину, що відчуває сексуальні комплекси, які витісняє за допомогою агресії [17].

«Новая газета» дотримувалася відносно суворого тону стосовно президента Грузії, називала його «буйним» (біснуватим) і «нерозсудливим» (авантюристичним) [18]. Можна припустити, що з більш збалансованим, «непатріотичним» висвітленням конфлікту «Новая газета» ризикувала бути сприйнята російською громадськістю як прислужниця «грузинського режиму». Такими характеристиками М. Саакашвілі журналісти «Новой газеты», можливо, намагалися захистити себе від звинувачень у виконанні доручень грузинського керівництва. Або використовували такі терміни, бо вважали їх точними.

У листопаді – грудні 2009 р. в м. Москва норвезькі дослідники Г. Теннесен та П. Колсте провели опитування журналістів «Российской газеты», «Комсомольской правды» та «Новой газеты», які перебували в зоні конфлікту під час війни й одразу після її закінчення. Усі журналісти стверджували, що їхні газети висвітлювали перебіг війни професійно, й розкритикували висвітлення подій іншими газетами. Заявляли про труднощі, які виникали з відправкою їхніх інформаційних повідомлень. Журналісти підтвердили факт прийняття російської позиції щодо причин розв'язання війни та підтримали дії уряду РФ [1, 109].

Від провладної «Российской газеты» із 7 серпня в зоні конфлікту працював Тимофій Борисов, а після закінчення війни 13 серпня – Михайло Фалалеев.

Від «Комсомольской правды» 9 серпня до Південної Осетії прибув Олександр Коц, який згодом зазнав серйозних поранень і був відправлений на лікування до РФ; Андрій Рябцев працював у м. Цхінвалі до початку війни, а згодом замінив пораненого О. Коца; 6 серпня у м. Тбілісі прибув Дмитро Стешин, який висвітлював війну з грузинського боку.

Від «Новой газеты» з грузинського боку працювала Ольга Боброва; 9 серпня до м. Цхінвалі прибув Аркадій Бабченко як доброволець у складі чеченського батальйону Суліма Ямадаєва.

О. Коц із «Комсомольської правды» стверджував, що РФ не планувала вторгнення до Південної Осетії, і не вважав себе учасником інформаційної війни. Журналісти «Новой газеты» пишалися роботою в незалежному виданні, О. Боброва заявила, що в зоні бойових дій була «спостерігачем, а не росіянкою» [1, 111].

Дискурси стосовно Росії та росіян формувалися за певними принципами. Журналісти «Российской газеты» 99 разів використовували слова «ми» й «наші» щодо Росії та росіян. М. Фалалеев і Т. Борисов стверджували про «нашу необхідність захищатися» й «наших убитих солдатів», до яких були включені жителі Південної Осетії з громадянством РФ. Вони також підтримували рішення керівництва РФ направити військові підрозділи в глибоку територію Грузії для ліквідації військових об'єктів.

Журналісти «Комсомольської правды» 70 разів використовували «ми» і «наші» щодо «Росії» та «російських солдатів». Наприклад, О. Коц заявив, що війна розпочалася «через порушення наших інтересів, оскільки громадяни РФ проживають у Південній Осетії». О. Коц і Д. Стешин вважали, що

російські війська мають пройти до м. Тбілісі й скинути режим М. Саакашвілі, необхідно визнати незалежність Південної Осетії та Абхазії, інакше на Кавказі «буде геноцид» [1, 112].

Журналісти «Новой газеты» 20 разів вживали слова «ми» й «наші» щодо «Росії» та «російських солдатів», часто з іронічним або саркастичним відтінком, і дистанціювались від політики уряду РФ. А. Бабченко стверджував: «Москва очікувала приводу для введення військових підрозділів до Абхазії та Південної Осетії, а Грузія його дала». О. Боброва використовувала формальну назву держави – Російська Федерація.

Попри це, всі 7 репортерів вважали, що їхні видання висвітлювали війну абсолютно професійно. Єдине конкретне напруження, яке вимагало покращення, було технічним: іноді виникали труднощі з відправленням інформації. Водночас дехто з них розкритикував висвітлення подій іншими газетами за тенденційність. Усі визнали, що російські журналісти іноді платять за інформацію, але стверджували, що ніколи самі цього не робили.

Російська медійна система часів Путіна була названа «неоавторитарною» і характеризувалася роздвоєнням між мовними ЗМІ, які перебувають під жорстким державним контролем, та друкованими, які мають набагато більшу свободу [19]. Серед усіх опитаних було повне порозуміння того, що не існувало ніяких обмежень у висвітленні теми: ні від редакції, ні від когось за межами газети, навіть під час війни. О. Коц, наприклад, сказав: «Звичайно, наша країна була втягнута в конфлікт, і ми прийняли російську сторону, але водночас ми дали іншій [грузинській. – Авт.] стороні можливість висловити свою думку». А. Бабченко з «Новой газеты» додав, що хоч сьогодні в Росії немає цензури в повному значенні цього слова, «усі [журналісти – Авт.] розуміють, за що їм платять, існує своєрідна внутрішня цензура». Кілька опитаних визнали, що дотримуватися високих журналістських стандартів в умовах війни було особливо важко. Це менше пов'язано з політикою і великою мірою – з простою людською чутливістю. Як пояснив О. Коц, «неможливо бути на сто відсотків об'єктивним. Зрештою, саме ваша країна була втягнута в цей конфлікт. Подобається вам це чи ні, але ви підтримуєте саме свою сторону. Особливо коли ви ходите разом з російськими солдатами, які вас охороняють, пропонують вам сигарети й діляться з вами супом (це посилює почуття), і при цьому коли ти розумієш, що для тебе очевидно, хто розв'язав цю війну» [1, 110].

Як пояснив О. Коц, його колега з «Комсомольской правды» А. Рябцев беззастережно заявив, що «в конфлікті з Грузією ми підтримуємо російський уряд. Ми повністю підтримуємо його дії». О. Коц зазначив, що в м. Цхінвалі він одного разу позичив свій супутниковий телефон командирі 58-ї армії, щоб той зміг зателефонувати до підрозділів російської артилерії і наказати їм обстрілювати грузинські позиції. О. Коц навів цей приклад, щоб показати, наскільки непередбачуваними були російські підрозділи: якби вони запланували вторгнення до Південної Осетії заздалегідь, як стверджувала більшість західних джерел, не

було б такої необхідності. Однак О. Коц кілька разів повторював, що не вважає себе учасником інформаційної війни, яку, за його словами, Росія в будь-якому разі програла б. Коли його колегу А. Рябцева попросили описати роль, яку відігравали західні ЗМІ у війні, він охарактеризував її ось як: «Така сама роль, як і в нас. Ми – учасники інформаційної війни» [1, 111].

Журналісти «Комсомольской правды» не погодилися з тим, що вони працювали як «жовта» преса: це ярлик, яким користуються лише непрофесійні сторонні особи. Однак, зіткнувшись зі статтею про нібито сексуальні комплекси М. Саакашвілі, визнали, що «жовті» елементи часом з'являлися. Вони захищали публікацію «такого сміття» у своїй газеті, бо це, на їхню думку, могло привернути більшу кількість читачів.

Журналісти «Новой газеты» пишалися роботою у справді незалежному виданні. Свої професійні вміння вони ставили вище за національну ідентичність. За допомогою різних лінгвістичних засобів дистанціювались від політики уряду, говорили про «Москву», а не про «нас».

Через рік після війни дискурс щодо Росії та росіян не змінився. Журналісти «Российской газеты» й «Комсомольской правды» більше ототожнювали себе з лідерами держави та їхніми діями, а медійники «Новой газеты» дистанціювались від політики РФ.

Публікації «Российской газеты» відзначаються найбільш негативним ставленням до грузинів. М. Фалалеев наполягав, що винними в початку війни були всі грузини, а не лише представники влади. Він стверджував, що в Грузії виростало нове покоління, яке у школі навчили ненавидіти Росію. Решта журналістів поділяли думку про відмінність між президентом Грузії та грузинським народом, яка була введена в офіційний російський дискурс прем'єр-міністром В. Путіним уже на другий день війни.

Представники «Комсомольской правды» стверджували, що вони мали нормальні, спокійні стосунки з грузинами, ставлення до яких не змінили через війну. Однак О. Коц додав, що хоч грузини є православними східного обряду, він не сприймає їх як «братній народ».

Д. Стешин, який був у Грузії від початку війни, висловив подив від того, як легко було не лише отримати доступ до офіційних грузинських представників-спікерів, а й розмовляти з людьми на вулиці. «Приблизно 20 % людей, із якими я спілкувався, Росію від “не любили” – до “ненавиділи”. А решта 80 % – абсолютно нормальні люди. Хороші, добрі. Вони якось розуміли, що мені тут дуже важко, так. Ось і вони розчарувалися в Грузії». Журналісти «Комсомольской правды» стверджували, що вони мали нормальні стосунки з грузинами і ставлення до них не погіршилося внаслідок війни [1, 114].

За словами представників «Новой газеты», війна розпочалася провокаціями з грузинського, південноосетинського та російського боків і відповідальність за неї вони покладали на всі сторони.

У статтях, написаних під час війни, а також після її закінчення, М. Саакашвілі характеризували як провокатора й військового злочинця. У висловлюваннях російських журналістів стосовно президента Грузії були нюанси: деякі критикували його дії, інші видавали різкі оцінки його особистості.

Найбільш критичні оцінки звучали від журналістів «Российской газеты», які називали його «хворим». М. Фалалеев стверджував, що М. Саакашвілі – злочинець, якого слід судити: «Мілошевича судять, чому не судять Саакашвілі?». І М. Фалалеев, і Т. Борисов визнали, що М. Саакашвілі покращив економіку Грузії, досягнув правопорядку у своїй країні, але це не мало жодного стосунку до його «військових злочинів» [1, 115].

На думку А. Рябцева з «Комсомольской правды», М. Саакашвілі діяв неадекватно, розпочавши війну. Журналісти «Новой газеты» значно менше цікавилися ним, коментували його роль лише тоді, коли виникала потреба.

О. Боброва стверджувала, що вона не має сталої думки стосовно грузинського уряду, але додала, що вважає президента Грузії «дивною» людиною. А. Бабченко схвалював внутрішню та економічну політику М. Саакашвілі й охарактеризував його як «цілком європейського політика». Вважає, що той в усьому мав рацію, крім одного: рішення розпочати війну в Південній Осетії. Журналіст розглядав грузинську військову політику в перспективі, стверджуючи, що вона справді була неправильною – так само, як Росія була неправа, коли вела війну в Чечні [1, 116].

Через рік після закінчення війни журналісти називали М. Саакашвілі «провокатором та військовим злочинцем» і критикували його дії. Медійники «Российской газеты» характеризували його як «хвору людину».

Проведений аналіз свідчить, що російські журналісти схильні довіряти чиновникам та їхнім інформаторам. «Российская газета», природно, була виданням, яке найчастіше використовувало офіційні, професійні джерела, дотримуючись статусу офіційного органу. В інтерв'ю М. Фалалеев наголосив на важливості розповідей очевидців, які можуть підтвердити зміст офіційних брифінгів та розсилок. Лише 27 із 281 джерела, про які він згадував у своїх статтях у серпні 2008 р., були очевидцями [1, 117].

Мова висвітлення війни в «Российской газете» була формальною: видання читало лекції своїм читачам, а не спілкувалося з ними. У своїх статтях його журналісти рідше називали російських солдатів «нашими», ніж їхні колеги з інших ЗМІ. Під час інтерв'ю використовувалася більш розмовна форма, на противагу аналітичним матеріалам. Також в описі «інших» це видання дотримувалося офіційної російської версії, відповідальність за війну покладаючи на грузинське політичне керівництво, а не на грузинський народ. Нечасто вживався іменник «грузини». Журналісти дотримувалися офіційної лінії у своїх публікаціях. В інтерв'ю М. Фалалеев підкреслив, що саме звичайні грузини, а не М. Саакашвілі вели бойові дії. Це суперечило офіційній лінії, згідно з якою грузинський народ був невинним.

Висвітлення війни в «Российской газете» відповідало тому, що Йоган Галтунг назвав «військовою журналістикою» [20]. У такій журналістиці засоби масової інформації стають частиною пропагандистського апарату, вони позбавляють людських якостей «інших» і зосереджуються на тому, хто перший напав, скількох убито й наскільки великий матеріальний збиток. ЗМІ викривають лише брехню іншої сторони й показують страждання «наших» людей. На відміну від «Комсомольской правды» та «Новой газеты», «Российская газета» не мала кореспондентів, які повідомляли б із грузинського боку, і цей факт сприяв однобічності висвітлення нею подій.

«Комсомольская правда» зверталася до своїх читачів товаришським, особистим, навіть дружнім тоном. Це відображалось у вживанні особистих займенників, сленгу та прізвиська президента іншої країни. Той факт, що кореспондент газети зазнав поранення під час кампанії, стало ще одним особистим дотиком до її висвітлення. Газета дотримувалася позиції російської сторони. У своїх статтях журналісти керувалися офіційною політичною лінією, але в інтерв'ю звучали певні розбіжності та обмовки. Вони вважали, що російські сили мали продовжувати рух до м. Тбілісі, щоб скинути «режим Саакашвілі», вказували на неточності й брехню в частині інформації, яку надавала інформаційна служба Міністерства оборони РФ. У проаналізованих статтях «Комсомольской правды» слово «геноцид» було вжито 23 рази для характеристики нападу Грузії на м. Цхінвалі, але в інтерв'ю журналісти визнали, що ця назва була занадто сильною. Ця невідповідність указувала або на те, що вони стали краще поінформованими, або – що мусили використовувати термінологію, яка їм не подобалася, розриваючись між патріотичним дискурсом, який потребував лояльності до держави, та обов'язком журналіста говорити правду читачам. Наприклад, у їхніх статтях не згадувалося про провокації південноосетинської сторони до атаки Грузії, тоді як в інтерв'ю вони визнавали, що такі напади насправді відбувалися. Під час війни «Комсомольская правда» функціонувала як частина російського пропагандистського апарату, навіть якщо її журналісти, на відміну від колег із «Российской газеты», це заперечували. У своєму висвітленні «Комсомольская правда», як і «Российская газета», певним чином позбавляла людських якостей «інших», але видання також періодично показувало приклади страждань грузинської сторони [1, 118].

Незалежність журналістів «Новой газеты» проявилася в тому, як вони вирішили висвітлювати війну: замість того, щоб поїхати з офіційною делегацією журналістів до м. Цхінвалі, А. Бабченко записався добровольцем, а О. Боброва надавала інформацію з грузинського боку фронту. «Новая газета» найбільш критично поставилася до офіційної російської версії війни; це було відображено в термінології, коментарях та виборі джерел у статтях. Видання мало найвищий відсоток грузинських джерел (23 %) і було єдиним, яке написало про південноосетинські провокації. Крім того, «Новая газета» персоналізувала конфлікт і визначила Саакашвілі головним винуватцем війни [1, 119]. Журналісти практично не

сприяли створенню «образу грузинського ворога». Вони в пом'якшеній формі описували конфлікт, повідомляли про страждання всіх сторін і наблизилися до того, що Йоган Галтунг назвав «журналістикою миру» [20].

«Российская газета» найчастіше використовувала офіційні джерела, що було частиною пропагандистської війни. Видання викривало брехню іншої сторони й показувало страждання «своїх» людей.

Журналісти «Комсомольської правди» дотримувалися офіційної політичної лінії, але в інтерв'ю між їхніми твердженнями виявилися певні розбіжності. Скажімо, як було вже зазначено, вони не писали про провокації південноосетинської сторони до нападу Грузії, хоча в інтерв'ю визнали, що такі дії насправді відбувалися.

«Новая газета» висвітлювала війну з обох боків і найбільш критично ставилася до її офіційної російської версії.

Дослідивши історію особливостей висвітлення російсько-грузинської війни в серпні 2008 р. трьома провідними російськими друкованими виданнями, а саме: офіційною «Российской газетой», провладною «Комсомольской правдой» та опозиційною «Новой газетой», – можна стверджувати, що з огляду на численні тиражі цих газет, вони задавали тон, окреслювали певні межі й виробляли критерії подання інформації для інших російських друкованих видань у зображенні конфлікту 2008 р. в Грузії. Ці видання стали інформаційними рупорами політики Кремля, чинячи неабиякий психологічний вплив на населення РФ.

Водночас їхні журналісти наголошували на власній професійності в поданні інформації. Вони пишалися виконаною роботою, розмірковуючи про власну роль як посередників передачі правильної інформації для громадськості.

Можна класифікувати їхнє висвітлення, що відрізнялося важливими аспектами, за такими підвидами: офіційне, таблоїдне та опозиційне. Журналістська культура та політичні симпатії різних газет стали визначальними в описі подій у зоні конфлікту.

Огляд газетних публікацій виявив значні відмінності в способах висвітлення війни. Три видання чітко дотримувалися й надалі редакційної лінії.

Журналістів «Новой газеты» не переслідували після війни за їхнє незалежне і критичне висвітлення подій. Це підтверджує думку, що в друкованій пресі менше офіційної цензури, ніж в ефірних засобах масової інформації.

«Российская газета» виявилася найбільш лояльною до офіційної версії подій, її журналісти значною мірою сприйняли офіційний дискурс як власний, що підтвердило інтерв'ю через рік після війни, у якому напад Грузії і надалі називався «геноцидом».

Джерела та література:

1. Tønnessen H. and Kolstø P. *Journalistic Identities and War Reporting: Coverage of the 2008 Russian-Georgian War in the Russian Press // Scando-Slavica Journal*. – London: Routledge. – 2012. – Volume 58. – Issue 1. – P. 101–121.

2. Баранец В. Кавказские уроки: год спустя // Комсомольская правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/daily/24339.3/529558/>. – Назва з екрана.
3. Латынина Ю. Авторская передача. 09 августа 2008 // Радио Эхо Москвы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://echo.msk.ru/programs/code/532628-echo/>. – Назва з екрана.
4. Фельгенгауэр П. С чем Грузия подошла к войне // Новая газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2008/08/10/36883-s-chem-gruziya-podoshla-k-voyne>. – Назва з екрана.
5. Рябцев А., Чинкова Е. В Цхинвал вошли российские танки // Комсомольская правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kp.ua/incidents/50934-v-tskhynval-voshly-rossyiskye-tanku>. – Назва з екрана.
6. Стешин Д. Русские – наши братья! Добро пожаловать в Грузию! // Комсомольская правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/daily/24143/361128/>. – Назва з екрана.
7. Владимир Путин: «Грузия нанесла смертельный удар по своей государственности» // Комсомольская правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/daily/24143/361219/>. – Назва з екрана.
8. Ростова Н. Словесная перестрелка. Война началась. И информационная, к сожалению, – в самом разгаре // Новая газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2008/08/10/36892-slovesnaya-perestrelka>. – Назва з екрана.
9. Воробьев В. Геностыд. Убийство более двух тысяч мирных граждан не тронуло Запад // Российская газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2008/08/11/osetia-smi.html>. – Назва з екрана.
10. Фёдоров А. Великий провокатор // Комсомольская правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/daily/24146.4/363117/>. – Назва з екрана.
11. Баранов А. Триллер «Холодная война-2» // Комсомольская правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/daily/24146.4/363591/>. – Назва з екрана.
12. Фельгенгауэр П. «Это была не спонтанная, а спланированная война» // Новая газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2008/08/13/36960-eto-byla-ne-spontanaya-a-splanirovannaya-voyna>. – Назва з екрана.
13. Рябов А. Народы не могут участвовать в дворовой драке // Новая газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2008/08/10/36884-narody-ne-mogut-uchastvovat-v-dvorovoy-drake>. – Назва з екрана.
14. Kolstø P. and Rusetskii A. Power Differentials and Identity Formation: Images of Self and Other on the Russian-Georgian Boundary // *National Identities Journal*. – 2012. – Volume 14. – Issue 2. – P. 115–130.
15. Борисов Т. Груз-2008 // Российская газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2008/08/11/osetia-borisov.html>. – Назва з екрана.
16. Шестаков Е. Волки и овцы // Российская газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2008/08/14/gruzia5.html>. – Назва з екрана.
17. Саакашвили вымещает свои сексуальные комплексы // Комсомольская правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/daily/24143.5/361893/>. – Назва з екрана.
18. Минеев А. Не спрашивай, на кого падают бомбы? // Новая газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2008/08/10/36886-ne-sprashivay-na-kogo-padayut-bomby>. – Назва з екрана.

19. Becker J. *Lessons from Russia: A NeoAuthoritarian Media System* // *European Journal of Communication*. – 2004. – Volume 19. – Issue 2. – P. 139–163.
20. Galtung J. 2002. *Peace Journalism – A Challenge* / In: *Journalism and the New World Order* // Volume 2: *Studying War and the Media* / edited by W. Kempf and H. Luostarinen. – Gothenburg: Nordicom. – 2002. – P. 259–272.

© *Ариадна СОРОКИВСКАЯ-ОБИХОД*

ИСТОРИЯ ОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКО-ГРУЗИНСКОЙ ВОЙНЫ 2008 г. РОССИЙСКИМИ ПЕЧАТНЫМИ ИЗДАНИЯМИ

Статья посвящена особенностям освещения российско-грузинской войны в августе 2008 г. тремя ведущими печатными изданиями России, а именно: официальной «Российской газетой», провластной «Комсомольской правдой» и оппозиционной «Новой газетой». В общем было обработано 247 статей, которые имели отношение к освещению этого конфликта и были опубликованы в период с 8 по 14 августа 2008 г. В публикации проведен сравнительный анализ того, как журналисты описывали текущие события во время войны и выражали собственные суждения в интервью через год после окончания конфликта. Оценки событий читатель формировал исходя как из собственного понимания, так и из политических предпочтений руководства газет.

Ключевые слова: *российско-грузинская война 2008 г., информационная борьба, гибридная война, российские СМИ.*

© *Ariadna SOROKIVSKA-OBIKHOD*

THE HISTORY OF COVERAGE OF THE RUSSIAN-GEORGIAN WAR 2008 OF THE RUSSIAN PRINTED PUBLICATIONS

The article is devoted to the features of coverage of the Russian-Georgian war in August 2008 by three leading Russian printed newspapers, namely: the official Russian newspaper, the pro-government Komsomolskaya Pravda and the opposition Novaya Gazeta. In total, 247 articles were processed that were relevant to the coverage of the conflict and were published between August 8 and 14, 2008. The publication provides a comparative analysis of how journalists described current events during the war and expressed their own judgments a year after the end of the conflict during the interview. The reader received estimates of what was happening through the prism of both his understanding and political preferences of the newspaper management. On August 8, 2008, Russian Armed Forces units invaded Georgia, and in parallel with the fighting, a propaganda war began, with Russian media playing a major role. The purpose of the article is to conduct a comparative

analysis of the features of the coverage of the Russian-Georgian war of August 2008 by leading Russian print media and interviews of journalists, who directly worked in the conflict zone, one year after the end of the war.

According to the official Russian version, the Russian Armed Forces units were sent to Georgia to protect Ossetians and Russian peacekeepers from a Georgian aggressor who attacked civilians in Tskhinvali (the capital of South Ossetia). During the propaganda war, the Russian side created strong images of the enemy - Georgia, Georgians, President Mikheil Saakashvili, and a collective image of the West. Each edition supported the image of the enemy to varying degrees, using the pronouns “we” and “they” to characterize journalists' attitudes toward war. It should be noted that the presentation of the war differed significantly in the three editions. The Russian newspaper controlled by the Russian newspaper consistently covered the Kremlin line; Komsomolskaya Pravda was more critical but loyal to the approved version; the position of Novaya Gazeta, which distanced itself from the official Russian discourse, was quite different. At the same time, all seven reporters believed that their editions covered the war quite professionally. The only specific tension that needed improvement was technical: sometimes there were difficulties with sending information. Simultaneously some of them criticized the coverage of other newspapers, which they considered to be tendentious. The journalists also confirmed the fact of the Russian position on the causes of the war and supported the actions of the Russian government. They also supported the decision of the Russian leadership to send military units deep into the territory of Georgia to eliminate military objects. A year after the events, the discourse on Russia and the Russians had not changed. The journalists of Rossiyskaya Gazeta and Komsomolskaya Pravda identified themselves more with the leaders of the state and their actions, while the journalists of Novaya Gazeta distanced themselves from the policy of the Russian Federation.

Keywords: *Russian-Georgian war of 2008, information struggle, hybrid war, Russian media.*

УДК 069.4:94(477)“1939/1941”

© *Тетяна СТІХАРСЬКА*

ФОНДОЗБІРНЯ МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ УЧАСТІ УКРАЇНЦІВ У РІЗНИХ МІЛІТАРНИХ СТРУКТУРАХ 1939–1945 рр.

Здійснено дослідження та аналіз фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні як унікального й цінного джерела вивчення участі українців у різних мілітарних структурах 1939–1945 рр., які в умовах бездержавності були задіяні у протистоянні під різними прапорами, подекуди по різні боки фронту, в лавах армій різних країн.

Ключові слова: Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, фондова колекція, участь українців.

Гіркий досвід багатоговікового бездержавного існування змушує нас, українців, знову і знову повертатися до трагічного минулого, щоб засвоїти повчальні уроки й запам'ятати їх назавжди.

У двох світових війнах і численних збройних конфліктах, якими було насичене ХХ ст., багатомільйонний бездержавний український народ не був самостійним гравцем на планетарній шахівниці, повністю залежачи від балансу сил та інтересів різних, насамперед великих, держав, жодна з яких не була зацікавлена в появі на мапі світу незалежної держави Україна.

Із виру Першої світової війни українські землі вийшли ще більш роздробленими. Якщо напередодні вони входили до складу двох імперій, то після її закінчення були розшматовані на чотири частини між Радянським Союзом, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

У міжвоєнний період чітко визначилися три групи країн, зацікавлених в українському питанні. Перша група – чотири країни, до складу яких входили українські території. Їхня основна мета – втримати вже підвладні землі й приєднати нові. Друга група – Англія, Франція і частково США (тобто країни – творці Версальсько-Вашингтонської системи), які втручанням у вирішення українського питання або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси. Третя група – Німеччина, яка, борючись за «життєвий простір», претендувала на українські землі, та Угорщина, яка, будучи

невдоволеною умовами Тріанонського мирного договору 1920 р., домогалася повернення Закарпатської України.

Історія вчить нас, що збройні протистояння зазвичай не тільки не вирішують старих протиріч, які стали причиною конфлікту, а й породжують нові, змушуючи людство знову братися за зброю. Іскри нерозв'язаних соціально-політичних проблем, що тліли на згарищі Першої світової, через два десятиліття вибухнули ще масштабнішим і кривавішим зіткненням, яке ввійшло в історію під назвою «Друга світова війна».

Війна, приходячи по людські тіла й душі, нікому не дає шансу залишитися осторонь. І найтрагічнішою в цьому сенсі є доля народу без власної держави. Історія України в цій війні складається з історій окремих груп українців, які мешкали в різних державах і брали участь у протистоянні під різними прапорами, подекуди по різні боки фронту. Українців одягали у свої однострої всі режими, що хазяйнували на їхніх теренах.

Пропонована наукова розвідка має на меті здійснити аналіз фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні як унікального й цінного джерела вивчення участі українців у різних мілітарних структурах 1939–1945 рр. Через листівки, фотографії, документи й особисті речі наших співвітчизників, які змушені були воювати в різних арміях, інколи один проти одного, розкрити цей неоднозначний і трагічний період нашої історії, вшанувати визначний внесок українського народу, усіх борців проти нацизму та фашизму в перемогу антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні.

Українські землі одними з перших потрапили в полум'я війни. 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Західноукраїнські землі – Галичина та Волинь, що на той час входили до Польщі, – стали ареною бойових дій. У лавах Війська Польського воювали, за різними джерелами, від 150 тис. до 200 тис. українців [1]. За підрахунками польського історика Вальдемара Резмера – їх налічувалося там 110 тис. осіб [2]. Українці були другою за чисельністю національною групою в польській армії після поляків, але служити їм довіряли не в усіх родах військ. Передусім їх мобілізували в піхоту та кавалерію, рідше – у війська іншого типу – зв'язку, танкові чи авіацію.

Українці виявили неабиякі відвагу та жертвовність під час служби в лавах польської армії. Восени 1939 р. в боях за Польщу загинуло майже 8 тис. польських солдатів української національності. Після поразки у вересні 1939 р. польської держави більшість із тих, які вижили, потрапила в німецьку та радянську неволю. Українських офіцерів не оминула трагічна доля їхніх польських побратимів, деяких із них розстріляли в сумнозвісній Катині, решту полонених відправили до трудових таборів Сибіру.

У 1937–1939 рр. служив у польській армії в м. Краків Остап Боярчук із Рівненщини. У фондовій колекції музею зберігаються світлини Остапа Михайловича 1938 р., на одній із них він у польській військовій формі, на двох інших – із військовослужбовцями 12-го піхотного полку польської армії [3]. З початком

Другої світової війни О. Боярчук у 1939 р. потрапив до гітлерівського полону, але вже наприкінці 1940 р. йому вдалося втекти. Повернувся назад у рідне с. Здовбиця. Із 1942 р. – у лавах Української повстанської армії, псевдо «Пелехатий». Остап Боярчук загинув 22 березня 1944 р. в нерівному бою під час однієї з перших операцій військ НКВД, спрямованих проти національно-визвольного руху на території України. Похований у братській могилі в рідному селі разом із двома односельчанами.

Ще під час служби в лавах польської армії в Остапа Михайловича з'явилося захоплення – писати вірші, яке з часом вилилось у дві рукописні збірки українською мовою [4]. Один із віршів присвячений пам'яті загиблого побратима Федора Колодинського. Довгий час, понад 60 років, зошити з віршами (1938–1939 рр.) Остапа Боярчука лежали сховані під стріхою його будинку. І лише нещодавно, у 2003 р., під час продажу помешкання, були виявлені його донькою Павлою Остапівною і разом зі світлинами батька передані до фондозбірні музею.

Односелець Остапа Боярчука Микола Пальчевський після служби в 1930-х рр. у лавах польської армії та навчання в ремісничо-будівельній школі в м. Кременець вступив до Львівської політехники. Однак у вересні 1939 р. з нападом Німеччини на Польщу був мобілізований до Війська Польського. Зник безвісти. У головній експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні представлені поштові картки М. Пальчевського 1937–1938 рр. із новорічними та великодніми привітаннями від друзів [5].

У 1939 р. служив у польській армії і майбутній Герой України (посмертно) Михайло Васишин родом із с. Спас на Станіславщині (нині – Івано-Франківська область), що підтверджує світлина 1939 р. [6]. Після вигнання нацистів із його рідного села в серпні 1944 р. М. Васишин був призваний уже до лав Червоної армії. Відзначився в боях на території Польщі, під час форсування р. Одер, за що й був представлений до звання Героя Радянського Союзу. Але 20 березня 1945 р. Михайло Іванович помер від поранень, яких зазнав у бою, а його нагороду помилково отримав земляк, цілковитий тезка. Лише у 2006 р. вже у незалежній Україні нагорода знайшла свого Героя.

Пам'ять про службу в польській армії зафіксовано і в світлині жовніра (солдата), кулеметника Петра Гойсака, уродженця Львівщини [7]. Мобілізований у вересні 1939 р. із початком Другої світової війни. Проте вже за кілька тижнів боїв опинився в німецькому полоні. Перебував у таборі поблизу м. Берлін, згодом був направлений працювати в господарство німецького фермера до анексованої Судетської області (нині – територія Чехії). У грудні 1941 р. Петру Михайловичу пощастило повернутись додому в Україну, а вже в листопаді 1944 р. він був призваний до лав Червоної армії. 16 квітня 1945 р. Петро Гойсак загинув, похований на території Німеччини.

У 2018 р. до фондової колекції музею главою Української греко-католицької церкви Блаженнішим Святославом через його секретаря О. Олексу були передані унікальні матеріали львівської родини Дрімайлів – Крокосів. У 1930-х рр.

Василь Крокіс був призваний на службу, капрал польської армії [8]. Учасник німецько-польської війни 1939 р., на якій потрапив у полон. У родині збереглася ложка, якою Василь Петрович користувався в німецькому полоні [9]. Згодом звільнений, у 1942 р. був вивезений на примусові роботи до Німеччини, де познайомився й одружився з Катериною Дрімайло. Після повернення в Україну подружжя оселилося в м. Стрий Львівської області. У 1997 р. Василь Крокіс як учасник Другої світової війни був нагороджений польською медаллю «За участь в оборонній війні 1939 року», яка разом із посвідченням до неї зберігається у фондозбірні музею [10].

Після поразки Польщі в 1939 р. українці й надалі воювали у складі польських збройних сил – уже під радянським і британським командуванням. Вступаючи до польських формувань у СРСР, українці рятувались від загибелі в таборах ГУЛАГу. У травні 1943 р. з ініціативи Спілки польських патріотів у СРСР і за підтримки радянського уряду поблизу м. Рязань (РФ) розпочалося формування 1-ї Польської піхотної дивізії імені Тадеуша Костюшка, переважно із польських громадян та громадян СРСР – поляків за походженням. Підрозділи дивізії були забезпечені радянською зброєю, технікою та спорядженням, навчання проводилося за статутами Червоної армії, а особовий склад був одягнений у польську військову форму зразка 1939 р., але з власними знаками розрізнення. Станом на 5 липня 1943 р. дивізія налічувала 14 380 осіб (із них 209 були українцями) [11].

Двічі служив у лавах польських військових формувань Павло Марусик. Уперше – у 1939 р. З початком німецько-радянської війни був мобілізований до лав Червоної армії. Коли в 1943 р. на території Радянського Союзу почалося створення польських частин, Павло Іванович був перенаправлений до 1-ї польської піхотної дивізії імені Тадеуша Костюшка та призначений командиром відділення зв'язку. У серпні 1944 р. під час проходження служби в дивізії Павло надіслав рідному братові Петру на згадку спільне з бойовим товаришем (теж родом зі Станіславщини) фото – у польському військовому обмундируванні [12]. Сержант П. Марусик – учасник боїв на території Білорусі, Польщі – війну закінчив у м. Берлін. За службу в дивізії був відзначений багатьма польськими нагородами.

10 серпня 1943 р. був створений 1-й Польський корпус, до складу якого ввійшли вже наявні польські військові частини (зокрема, 1-ша Польська піхотна дивізія імені Тадеуша Костюшка), й розпочалося формування нових польських підрозділів.

На початку 1944 р. до 1-го Польського корпусу був направлений старший технік-лейтенант Юрій Мірошниченко. У фондах музею зберігається посвідчення особи поручника Ю. Мірошниченка – старшого інспектора з енергетики та палива штабу 1-ї польської армії [13]. У складі 1-го Білоруського фронту армія брала участь у боях на території Польщі та Німеччини. На згадку про ті події довго зберігались у родинному архіві Юрія Борисовича світлина. На одній із них, зробленій у липні 1944 р. у м. Люблін (Польща), – він у польській військовій

формі, на іншій, зробленій уже під час боїв на території Німеччини, – офіцери штабу 1-го Білоруського фронту та штабні службовці 1-ї армії Війська Польського на американському автомобілі «Вілліс» виїжджають на передову [14].

У березні 1944 р. польські частини на території СРСР були розгорнуті в 1-шу польську армію, яка вже в липні об'єдналась із Армією Людовою (що діяла в окупованій Польщі) в єдине Військо Польське. Для поповнення його частин із Західної України було направлено 20 тис. призовників. На 1 квітня 1945 р. загальна кількість бійців становила 315 623 особи [15].

У 1944 р. до 1-ї армії Війська Польського для організації інженерних частин з використанням набутого власного бойового досвіду був направлений підполковник Володимир Пилинський. До 1945 р. перебував на посаді начальника інженерної служби. У складі 1-го Білоруського фронту війська армії форсували р. Вісла, визволяли м. Варшава, брали участь у боях за м. Берлін. У фондovій колекції музею зберігається фото 1945 р. Володимира Пилинського, на якому він поруч із генерал-лейтенантом Каролем Свєрчевським, командувачем 2-ї армії Війська Польського [16]. Після війни на прохання польського уряду В. Пилинський керував інженерними частинами Війська Польського до 1954 р. Обраний почесним громадянином м. Вроцлав.

Уродженець Київщини Іван Гайовий – учасник вторгнення радянських військ у Польщу в 1939 р. Із початком німецько-радянської війни знову був мобілізований до Червоної армії. У вересні 1944 р. лейтенант І. Гайовий отримав розпорядження відбутися до м. Люблін для дальшого проходження служби в лавах Війська Польського [17]. У привітанні польською мовою від 21 січня 1945 р. йдеться про присвоєння Івану Борисовичу звання «поручник» [17]. На посаді командира роти 4-ї інженерно-саперної бригади 2-ї армії Війська Польського Іван Гайовий брав участь у вигнанні нацистів із населених пунктів Польщі, м. Прага та у розмінуванні європейських міст [18]. До листопада 1945 р. українець служив у Польщі, згодом повернувся до м. Київ. За відмінну службу в лавах польської армії був нагороджений двома орденами «Хрест Грюнвальда» та медалями.

Польща щедро відзначила ратний подвиг ще одного українця – Назара Толстолипа, – нагородивши його Срібним Хрестом Заслуг та медаллю «Заслуженим на полі Слави». Із серпня 1944 р. плютуновий (сержант – з польської) Н. Толстолип – радіомайстер 3-го окремого полку зв'язку 1-ї армії Війська Польського 1-го Білоруського фронту. Відзначився в боях на території Польщі та у Східній Пруссії. Був двічі поранений, інвалід війни. За відмінну службу отримав подяку від командування Війська Польського [19]. Після завершення війни Назар Толстолип до 1947 р. служив у Військово-Морському флоті Польщі, про що довго нагадували в родинному фотоальбомі світлини того часу [20].

За вагомий внесок у розвиток партизанського руху на території Польщі в роки Другої світової війни відзначений високими польськими нагородами наш земляк із Житомирщини Микола Янишевський. У фондозбірні музею зберігаються унікальні артефакти: ордени «Золотий Хрест Заслуги», «Срібний Хрест

Заслуги», «Відродження Польщі», «Партизанський хрест», медаль «За Варшаву. 1939–1945 рр.» та багато інших відзнак Миколи Марковича [21]. У листопаді 1944 р. підполковник М. Янишевський був призначений начальником Школи радистів штабу Партизанського руху Польщі. У період від листопада 1944 р. до січня 1945 р. сформував прискорені курси зв'язку й протягом двох місяців підготував 156 офіцерів у званні хорунжих. Брав участь у боях на території Польщі та Німеччини, за що був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ст. [21]. Від січня 1945 р. Микола Янишевський – начальник школи офіцерських курсів Головного штабу Війська Польського.

Учасником Параду Перемоги в м. Москва 24 червня 1945 р. у складі колони Війська Польського був підполковник Михайло Пржонський. Від червня 1944 р. – у розпорядженні Військової Ради 1-ї польської армії. Служив на посаді начальника штабу Управління формування та мобілізації Війська Польського, згодом – заступника начальника оперативного відділу оперативного управління Головного штабу Війська Польського [22]. Михайло Пржонський відзначився під час вигнання нацистів із Польщі та в боях за м. Берлін.

За бездоганну медичну службу в лавах Війська Польського та надання допомоги пораненим воїнам у роки війни отримав подяку поручник Володимир Шушпан – старший фельдшер 1-ї Варшавської інженерно-саперної бригади 1-ї армії Війська Польського [23; 24]. Бригада у складі військ 1-го Білоруського фронту відзначилась у боях за польські м. Хелм, Люблін, Варшава, Колобжег, а також за м. Берлін.

Назавжди залишився спочивати в польській землі українець Йосип Сагальський – вояк Війська Польського. У 1944 р. він загинув у боях під час вигнання гітлерівців із території Польщі. У фондovій колекції музею зберігається сповіщення про його загибель [25].

22 червня 1941 р. із нападом Німеччини на СРСР розпочалися мобілізаційні процеси й у радянській Україні. Цей процес тривав до повної окупації гітлерівцями території України й відновився в ще більш системному вигляді з початком вигнання з неї окупантів. У роки війни до лав Червоної армії було мобілізовано близько 7 млн українців.

Людський ресурс України під час Другої світової війни прагнули поставити на мілітарний конвеєр не лише Польща та Радянський Союз, а й Чехословаччина, Угорщина, Румунія.

Після падіння Карпатської України та окупації краю Угорщиною уряд останньої оголосив там надзвичайний стан. Молодь, яка пройшла військову підготовку, направлялася до угорської армії. Муштра на таких підготовчих зборах була неймовірно суворою. Однією з форм опору для закарпатської молоді впродовж 1939–1941 рр. став нелегальний перехід кордону з СРСР. Однак на радянській території на неї чекали арешт і табори ГУЛАГу. У розпал німецько-радянської війни, рятуючись від загибелі в цих таборах, близько 11 тис. закарпатських

українців вступили до 1-го Чехословацького армійського корпусу під командуванням полковника Людвіка Свободи.

Федір Іванчов із с. Зубівка Мукачівського району виготовив карту місцевості для однієї з груп закарпатців-утікачів, за що й був заарештований угорською жандармерією. Із в'язниці йому вдалося втекти. Подався до СРСР, проте вже на кордоні був схоплений і кинутий у табори. У лютому 1943 р. за амністією колишніх громадян Чехословаччини його відправили в м. Бузулук (РФ), де формувалася чехословацька військова частина. У ній українець пройшов шлях від рядового до поручника. Підпоручник Ф. Іванчов був начальником зв'язку розвідувального батальйону 1-го Чехословацького армійського корпусу, учасником вигнання нацистів із території України та Чехословаччини [26]. У листопаді 1944 р. за наказом командира корпусу відбув у відрядження до м. Хуст із завданням провести мобілізацію до чехословацького війська [27].

У 1945–1946 рр. Федір Іванчов служив перекладачем Міністерства національної оборони Чехословаччини. У 1946 р. за свої бойові заслуги під час Карпатсько-Дуклинської операції, був нагороджений Чехословацьким військовим хрестом 1939 р. У фондівій колекції музею представлені Грамоти президента Чехословацької Республіки до цієї нагороди та інших відзнак Федора Васильовича: медалей «За хоробрість перед ворогом» і «За заслуги» I ст. [28]. Після війни мешкав у Чехословаччині. Федір Іванчов – автор понад 20 художніх книжок та спогадів. Був одним із фундаторів Спілки українських письменників Словаччини, редактором україномовних газет та журналів.

Схожою на долю Федора Іванчова була й доля його земляка Василя Русина. Після окупації Закарпаття угорськими військами Василь, навчаючись у старших класах Мукачівської гімназії, очолював підпільну молодіжну організацію, яка боролася проти угорських окупантів. Після викриття організації нелегально перейшов угорсько-радянський кордон, за що отримав 5 років виправних таборів. Звільнившись, добровільно вступив до лав 1-го окремого Чехословацького піхотного батальйону під командуванням Людвіка Свободи. Особовий склад батальйону був обмундирований у чехословацьку військову форму, мав чехословацькі звання й проходив військову службу за військовими уставами чехословацької армії. У квітні 1943 р. було ухвалено рішення про переформування батальйону в 1-шу окрему Чехословацьку піхотну бригаду. У складі бригади Василь Русин на посаді командира роти брав участь у визволенні території України від гітлерівських окупантів. Навесні 1944 р. під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції радянські війська підійшли до м. Коломия і перебували за 100 км від кордону з Чехословаччиною. Командування направляє поручника В. Русина до партизанської школи при Українському штабі партизанського руху (далі – УШПР), після закінчення якої 13 вересня 1944 р. він був десантований на Закарпаття як командир партизанського загону, який виконував завдання на території нинішніх Мукачівського та Свалявського районів. Із жовтня 1944 р. загін переріс у партизанське з'єднання й діяв до повного визволення Закарпаття.

Про бойовий шлях у лавах чехословацького з'єднання Василь Павлович розповідає у своїх спогадах, що зберігаються у фондозбірні музею разом із численними фотографіями [29; 30].

Українці та чехи воювали пліч-о-пліч, наближаючи спільну перемогу над ворогом. Долі Христини Грицюк та Івана Магули із Закарпаття поєдналися під час їхньої служби в 1-му Чехословацькому армійському корпусі [31].

Після визволення в жовтні 1944 р. Закарпаття від нацистів у листопаді – грудні тут діяла чехословацька адміністрація від лондонського емігрантського уряду. Поміж інших питань вона займалась і призовом військовозовоб'язаних місцевих мешканців до 1-го Чехословацького армійського корпусу. Серед них опинився й Іван Магула. Із січня 1945 р. – поручник, заступник із виховної роботи командира батальйону зв'язку 1-ї Празької дивізії 1-го Чехословацького армійського корпусу [31]. Іван Михайлович пройшов із боями територією Чехословаччини аж до м. Прага.

Христина Грицюк, дізнавшись про формування чеської військової частини у складі Червоної армії, добровільно подала заяву на вступ. Одразу ж була зарахована на курси радистів, після закінчення яких від липня 1944 р. як старший сержант служила зв'язківцем штабної батареї артилерії 1-го Чехословацького армійського корпусу. Брала участь у боях на території Польщі, Словаччини та Моравії. На світлинах Христини Василівни зафіксовані європейські міста та бойові друзі, воїни-закарпатці, з якими їй довелось пройти не одне випробування під час служби в лавах корпусу [32].

Христина Грицюк отримала зразкові характеристики та численні подяки за визволення чехословацьких міст [33]. «Міністерство народної оборони ЧСР висловлює Вам від імені чеського народу подяку та визнання за Вашу участь у чехословацьких закордонних військових об'єднаних частинах, які воювали на боці союзників проти фашизму за визволення нашої Батьківщини...» – зазначено в подяці міністра національної оборони Чехословаччини від 1 серпня 1945 р. [33].

У вересні 1945 р. Христину Грицюк та Івана Магулу за їхнім власним бажанням перевели до Червоної армії, згодом вони повернулися в Україну. У 1946 р. побралися. Після війни подружжя Магул викладало в школі-інтернаті для дітей сиріт і напівсиріт у м. Хуст на Закарпатті.

В одному із залів головної експозиції музею, у межах виставкового проекту «Україна. Незакінчена війна», де розкривається тема участі українців у різних мілітарних структурах у роки Другої світової війни, представлений військовий квиток лейтенанта Олени Ковалевської [34]. Від червня 1944 р. вона була начальником радіовузла 1-го Чехословацького армійського корпусу. Олена Ковалевська відповідала за радіозв'язок з Українським штабом партизанського руху. Учасниця подолання Дуклинського перевалу, боїв на території Чехословаччини. Окрім документів, у фондозбірні зберігаються зброя та речі Олени Федорівни: пістолет «Вальтер» і жакет [35; 36].

Восени 1944 р. після визволення від нацистів рідного м. Свалява на Закарпатті Олександр Ликович добровільно вступив до лав 1-го Чехословацького армійського корпусу, що рухався на Чехословаччину разом із військами 4-го Українського фронту [37]. У 1945 р. взвод під його командуванням відзначився в боях за м. Ліптовський Мікулаш (нині – Словаччина). Командування 1-го Чехословацького корпусу нагородило тоді Олександра Ликовича Чехословацьким військовим хрестом 1939 р. Згодом взвод відзначився в боях поблизу р. Остравіце, тим самим відкривши шлях військам у напрямі м. Прага, за що старший сержант О. Ликович був нагороджений чехословацькою медаллю «За хоробрість перед ворогом» [38]. Війну закінчив у м. Прага.

Від м. Київ до м. Прага пройшла бойовий шлях у складі чехословацької бригади киянка Лідія Уваренко. Напередодні війни вийшла заміж, народила сина Віктора. Із початком бойових дій Лідія Маркіянівна не змогла евакуюватися, перебувала в окупованому м. Київ, де трирічний син помер після хвороби. В окупації довелося поховати й батька, тоді ж пережила і звістку про загибель чоловіка Федора. Під час наступальних боїв Червоної армії за м. Київ 5–6 листопада 1943 р. Лідія Уваренко добровільно приєдналася до роти автоматників танкового батальйону 1-ї окремої Чехословацької піхотної бригади 1-го Українського фронту. Розвідниця Л. Уваренко в обхід опорних пунктів ворога супроводжувала по м. Київ чехословацьких бійців, виявляючи при цьому вогневі точки противника. Завдяки їй було знищено кілька таких точок. Під час наступу поблизу с. Черняхів, південніше м. Київ, 9 листопада 1943 р. Лідія зазнала важкого осколкового поранення правої руки та контузії. За виявлені мужність і відвагу була нагороджена орденом Червоної Зірки, про що зазначено в її орденській книжці [39]. У польовому госпіталі в м. Обухів їй ампутували праву руку, далі були довгі поневіряння госпіталями, де розвідниці призначили пенсію у зв'язку з інвалідністю та зробили протез. Попри це, Лідія Уваренко вирішує будь-що повернутися на фронт.

Від 15 серпня 1944 р. свободник (ефрейтор) Л. Уваренко зарахована медичною сестрою до 1-ї окремої Чехословацької танкової бригади 1-го Чехословацького армійського корпусу. Відзначилась у боях на території Закарпаття, Словаччини та Моравії. Надавала медичну допомогу пораненим бійцям, евакуювала близько 200 поранених, за що була нагороджена орденом Вітчизняної війни II ст. [40]. Після війни Лідія Маркіянівна мешкала в Чехословаччині, зберігаючи світлини, зроблені під час служби в чехословацькій бригаді, та свою військову форму [41; 42]. Лише в 1954 р. повернулася до м. Київ.

Улітку 2019 р. під час роботи науковців музею над новим виставковим проектом «Україна. Незакінчена війна...» до Національного музею історії України у Другій світовій війні надійшли надзвичайно цікаві матеріали Василя Попика із Закарпаття. Ще в жовтні 1931 р. він був призваний на дійсну строкову службу до чехословацького війська. За відмінну службу нагороджений похвальною грамотою [43]. У 1937 р. Василь Попик переводиться до прикордонної

фінансової школи м. Ужгород, після закінчення якої його направляють на охорону кордонів Чехословацької Республіки [44]. У листопаді 1938 р. потрапив у с. Шаркадь (нині – с. Горбок Закарпатської області), яке в результаті Віденського арбітражу й переділу території Підкарпатської Русі стає прикордонним. Його взвод, так званий STOS, «Шаркадь» розміщався в сільській школі. Між прикордонниками та місцевими жителями, зокрема й січовиками, були добрі, товариські стосунки. Є навіть свідчення, що січовики допомагали чеським прикордонникам виловлювати угорських терористів. У вільний від служби час вони часто зустрічалися, співали українських пісень. Василь Попик пізніше згадував про них, називаючи «приятелями». 15 березня 1939 р. о шостій годині ранку угорські солдати напали на прикордонників, але тим спільно із січовиками вдалося відстояти позиції, і за короткий час ворог відступив зі значними втратами. Із приходом угорської влади В. Попик відбув покарання, а згодом був відправлений до м. Гайдубесермень (околиця м. Дебрецен) на службу.

Із наближенням фронту в 1944 р. Василь утік додому в рідне с. Суха, де переховувався до приходу Червоної армії. У листопаді 1944 р. за наказом командувача 4-го Українського фронту генерал-полковника І. Петрова було утворено Чехословацьку прикордонну службу. 15 грудня 1944 р. Василя Попика приймають до цієї структури і, враховуючи його знання та досвід, призначають командиром загону спочатку в с. Пійтерфолво (нині – с. Петрово Закарпатської області), а у вересні 1945 р. переводять у селище в Судетах, де він служить до 1946 р. Після демобілізації як репатріант Василь Попик повернувся додому. На пам'ять про службу в лавах чехословацької армії в родинному архіві збереглися не лише довоєнні документи, а й особисті речі Василя Васильовича: капелюх (клебаня) та чорнильниця-невиливайка (каламар) із пером [45].

Після визволення території України починаючи з листопада 1944 р. у селах та містах Закарпаття активно набирали поповнення до війська обох країн – Чехословаччини і СРСР. Сотні військовослужбовців удостоєні бойових нагород. Значна частина загинула на фронті. В оновленій у 2019 р. експозиції музею представлене сповіщення про загибель Олександра Одстрича, солдата 1-го Чехословацького армійського корпусу, та лист Юрія Халявки, мешканця Закарпаття, датований 1944 р., до Свалявського військового комісара з проханням з'ясувати долю його синів, мобілізованих до Чехословацького корпусу [46; 47].

Декому судилася гучна посмертна слава. Першим із двох закарпатців – Героїв Радянського Союзу (посмертно) став Степан Вайда. Його геройська грамота зберігається у фондовій колекції музею [48]. У лютому 1942 р. Степан добровільно вступив до лав 1-го окремого Чехословацького піхотного батальйону під командуванням Людвіка Свободи. Під час розподілу за родами військ колишній учитель стає танкістом. Поручник С. Вайда – командир танкового батальйону 1-ї окремої Чехословацької танкової бригади 1-го Чехословацького армійського корпусу, учасник вигнання нацистів із території України та Польщі. Загинув 6 квітня 1945 р. в боях за польське с. Творкув. У 1948 р. перепохований

у м. Острава (Чехія). Як шанований чехословацький герой Степан Вайда відзначений багатьма національними нагородами, повний кавалер Чехословацького військового хреста 1939 р.

Особливою є доля українців, які мешкали на землях, що входили до складу держав-союзниць Німеччини у Другій світовій війні. Їм доводилося служити в арміях і під час протистояння опинятися по різні боки фронту зі своїми братами-українцями. У найбільшому закарпатському с. Колочава Міжгірського району в роки Другої світової війни 39 жителів загинули, будучи угорськими вояками, а 52 – радянськими. У 2009 р. в центрі села оновили давній монумент загиблим воїнам і обабіч стели встановили дві плити з іменами всіх загиблих українських синів [49].

Павло Чловечко народився в м. Ужгород у сім'ї ремісників. Після закінчення місцевої гімназії працював учителем народної школи в с. Майдан Міжгірського району. У 1939 р., після окупації краю Угорщиною, коли почався призов українців до її збройних сил, був мобілізований і Павло. Пройшов вишкіл у військовому таборі. Таке навчання мало надати юнакам початкову військову освіту, але не всі потрапляли відразу до діючої армії. Поповнення із Закарпаття використовували здебільшого на будівельних роботах та в охороні. Значну частину молоді спрямовували на цивільну роботу. Павло був направлений учителювати в одне із закарпатських сіл. Користувався повагою та любов'ю учнів, про що свідчать їхні численні листи, які зберігаються у фондах музею. У 1943 р. був повторно мобілізований до угорського війська [50]. Разом із Павлом туди потрапили і його колеги – закарпатські вчителі. На одній зі світлин із пам'ятними написами на звороті угорською мовою серед вояків угорської армії, мобілізованих із закарпатських міст та сіл, бачимо й П. Чловечка [50].

Колишні учні часто писали листи до Павла. Чекали на його повернення. «...Минувшого тижня якраз говорили за Вас діти із с. Дила, що всі моляться, аби тільки Ви прийшли би вчити. Всі желали Вам щасливого приходу...» – читаємо в листі за 1944 р. від колишньої учениці Ганни [51]. Однак не судилося. У 1944 р. Павло Чловечко зник безвісти.

Учасник оборонних боїв 1941 р. на території України – Іван Прищепа. Потрапив в оточення на Чернігівщині, приєднався до партизанського загону під командуванням Юрія Збанацького. Навесні 1944 р. пройшов спецпідготовку в школі особливого призначення Українського штабу партизанського руху. А вже від серпня 1944 р. Іван Прищепа – командир Угорського партизанського загону УШПР, що діяв на території Закарпатської України та Угорщини [52]. У його бойовій характеристиці зазначено: «...Партизанський загін, переважно з місцевих мешканців, чисельністю 178 осіб... під командуванням І.С. Прищепи провів 6 боїв із німецько-угорськими військами, знищив 3 автомашини, пошкодив телефонно-телеграфний зв'язок та пустив під укіс 7 ешелонів противника. За час бойових дій партизанами загону були знищені 861 солдат та 11 офіцерів противника...» [52].

У фондозбірні музею, окрім світлин Івана Прищепи, зберігаються і його особисті речі, що були в користуванні під час служби в Угорському партизанському загоні: ніж, компас та польова сумка [53; 54].

Українці витримали виняткові випробування на міцність і життестійкість, воюючи в роки Другої світової в арміях різних країн. Проте, на жаль, під час дослідження фондової колекції музею не вдалося виявити матеріали жодного етнічного українця, який був би мобілізований у роки війни до лав війська Румунії і там служив, хоча, як відомо, таких був значний відсоток.

Із вигнанням нацистських окупантів із території України війна для українців не закінчилася. У складі Червоної армії та військових формувань держав Об'єднаних Націй наші співвітчизники боролися з нацизмом до повного завершення Другої світової війни.

Географію участі українців у боях Другої світової війни, їхню масову звитягу й жертвовність розкрив у передмові до книжки Мирослава Небелюка «Під чужими прапорами» (1951 р.) редактор газети «Українське слово» (м. Париж) Олег Жданович: «...В гігантському змагу останньої війни українці взяли масову участь. Перейдіть лише цвинтарі полеглих у Нормандії, огляньте лише жертви великого союзного десанту на побережжях Франції – і на вояцьких хрестах знайдете стільки українських прізвищ, що вам зробиться соромно за весь так званий культурний світ, для якого не існує України, хоч українська кров лилася під англійським, американським та яким хочете іншим прапором за сильні ідеали, в яких осягненні українська участь замовчана...

...А хто взагалі чув, що в Канадському батальйоні, який боронив Гонконг, чи не одним з найславніших в останній війні, українці становили відсоток, що в 4 рази перевищує відсоток, який вони становлять в числі населення Канади. А хто порухає кров українців в болотах Маастріхту, на бетоні укріплень Коре-джідору чи Батаану, в джунглях Індокитаю, на рисових полях в Кореї» [55].

Окреслимо детальніше участь українців у боях Другої світової війни в складі армій інших держав антигітлерівської коаліції: США, Канади, Великої Британії та Франції.

Значна частина українців, які мешкали в США, добровільно рекрутувалася в різні служби американської армії. Близько 40 тис. (за іншими даними – до 80 тис.) американців українського походження воювали в Тихоокеанському регіоні, Малій Азії, Північній Африці, Європі, брали участь у постачанні до СРСР за ленд-лізом, операції «Оверлорд» і, нарешті, зустрілися зі своїми земляками-українцями на р. Ельба в 1945 р. [56].

В експозиції музею представлено копію культової світлини «Підняття прапора над о. Іодзіма» американського фотографа Джо Розенталя, зробленої 23 лютого 1945 р. Серед шістьох військовослужбовців США, які підіймали американський прапор на горі Сурибаті (Японія), був сержант Майкл Стренк – українець за походженням. За кілька днів він загинув у боях за острів. Джо Розенталь отримав Пулітцерівську премію в галузі фотографії, ставши єдиним

журналістом, який здобув нагороду в той самий рік, коли й було зроблено фото.

У 1997 р. під час екскурсії в музеї особисто передав свій жетон українець за походженням Джон Шубунка – військовослужбовець Військово-Морських сил США, учасник Тихоокеанської воєнної кампанії в 1942–1945 рр. [57]. Жетон – аналог солдатського медальйона вояків Червоної армії, який носили переважно на руці з годинником.

У канадській армії, за різними джерелами, тоді служило від 35 тис. до 50 тис. українців (що становило 11,4 % від загальної кількості українців, які проживали в країні). Вони проходили службу як на американському континенті, так і в Азії, Африці та Європі. Лише під час боїв у м. Гонконг втрати серед них досягли 34 % від загальної кількості [58].

Участь наших співвітчизників в арміях США та Канади висвітлено у виданнях воєнного періоду, представлених у головній експозиції музею: журналі «Карпаторуський календар Лемкосоюзу на 1944 р.» та книжці «Альманах канадських українських вояків 1939–1945 рр.», що містять біографії та фотопортрети українців – вояків американської і канадської армій, які воювали на фронтах Другої світової війни [59; 60].

У складі Збройних сил Британської імперії боролися 45 тис. українців, переважно представників української діаспори [61].

Після нападу Німеччини на Францію українство, яке гуртувалося навколо Українського народного союзу (далі – УНС), виявило бажання зі зброєю в руках захищати французьку землю. Лише через канцелярію УНС у м. Париж заявили про своє бажання воювати 7 тис. українців. 5 тис. із них, визнаних придатними, у складі Іноземного легіону брали участь у всіх великих боях за Фландрію, під Седаном, на р. Сомма (травень 1940 р.), на р. Сена, Марна, Луара, Сона (червень 1940 р.) [62].

Відразу після початку німецько-радянської війни лідер «Вільної Франції» генерал Шарль де Голль заявив про підтримку боротьби Радянського Союзу проти Райху та запропонував СРСР військову допомогу. 25 листопада 1942 р. було підписано остаточну угоду між командуванням Військово-повітряних сил Червоної армії та урядом Франції про участь французької ескадрильї «Нормандія» в бойових діях у складі авіаційних формувань Робітничо-селянської Червоної армії.

На згадку про службу в лавах французького підрозділу зберіг світлини Анатолій Білозуб із Дніпропетровщини [63]. Анатолій із дитинства мріяв стати військовим, тому й вступив до авіаційного училища. Кар'єру свою розпочав на Далекому Сході ще в 1931 р., брав участь у боях на р. Халхин-Гол у 1939 р. Улітку 1943 р. старший лейтенант А. Білозуб був направлений інженером 1-ї ескадрильї 1-го окремого винищувального авіаполку «Нормандія» 303-ї винищувальної авіаційної дивізії 1-ї повітряної армії Західного (від 24 квітня 1944 р. – 3-го Білоруського) фронту. У складі полку брав участь у боях на території Білорусі

та Литви, під час яких авіапунк отримав почесне найменування «Німанський» і став іменуватися «Нормандія – Німан». Війну Анатолій Білозуб закінчив у Східній Пруссії. Після війни мешкав із родиною в м. Київ.

Багатьом нашим співвітчизникам, закинутим долею на чужину, випало воювати проти нацистів на французькій, італійській та інших європейських землях, за різних обставин опинившись у загонах руху Опору. Таке своєрідне середовище формувалося повсюдно, де скупчувалися вивезені на примусові роботи за межами батьківщини воїни, які потрапили в полон, цивільні особи з окупованих гітлерівцями областей, а також в'язні нацистських концтаборів і тюрем. В умовах підконвойного рабства вони створювали підпільні осередки, здійснювали акції саботажу та протесту, встановлювали зв'язки з місцевими патріотами.

Директора однієї зі шкіл м. Люботин Харківської області Петра Лисака солдатська доля занесла на північ Франції до Па-де-Кале. А сталося це так. Ще в 1938 р. Петра було призвано до лав Червоної армії. Брав участь у радянсько-фінляндській війні 1939–1940 рр., а з початком німецько-радянської захищав м. Київ, потрапив в оточення. На рідній Київщині Петро Іванович приєднався до учасників підпільної боротьби з окупантами. Однак у червні 1942 р. під час виконання завдання був заарештований гітлерівцями. Пройшов через нацистські табори Вупперталь (філія концтабору Бухенвальд, Німеччина) та Марлемін (Франція). Організатор підпільної групи, що здійснювала акції саботажу на шахтах Марлеміна, а після переведення табору до м. Лен – на місцевих шахтах. Петро Лисак був одним із організаторів утечі з табору Пастер (м. Лен) 16 лютого 1943 р. разом із учасниками місцевої підпільної групи польських патріотів (мали зв'язок з Польським комітетом національного визволення у Франції). Після втечі приєднався до руху Опору. З осені 1944 р. Петро Іванович був заступником командира Радянського окремого партизанського батальйону, який діяв у департаменті Па-де-Кале [64]. Повернувшись на Батьківщину, Петро Лисак викладав українську мову й літературу в школі № 28 м. Київ, у якій його завжди пам'ятатимуть як педагога з великої літери й справжнього патріота України.

У фондівій колекції музею зберігаються численні світлини Петра Лисака спільно з радянськими партизанами – учасниками руху Опору на території Франції, його посвідчення французькою мовою та особисті речі: ремінь французького франтирера (партизана) і берет [64–66].

За підрахунками істориків, 14 партизанських загонів у Франції очолювали вихідці з України. Один із них – колишній лейтенант Червоної армії Василь Порик, уродженець Вінниччини. У боях за м. Київ восени 1941 р. був поранений і потрапив в оточення. В'язень німецького концтабору Уманська Яма. Разом із групою військовополонених зумів утекти, але по дорозі до рідної Вінниччини був схоплений і відправлений до табору Бомон (департамент Па-де-Кале, Франція). Виявилось, що в таборі із 800 в'язнів 700 були вивезені з чотирьох сіл Вінницької області. І тому не дивно, що вже в жовтні 1942 р. тут виникла підпільна

організація «Комітет радянських патріотів». Василь Порик прийняв запропоновану йому посаду оберкапо (старости) табору. Це давало підпільникам змогу збиратися в окремому приміщенні, саме там вони обладнали схованку для зберігання нелегальної літератури, зброї, боєприпасів. Улітку 1943 р. бомонці сформували табірний партизанський загін, бійці якого вночі виходили на бойові операції через заздалегідь зроблені проходи в колючому дроті. Так унаслідок постійних аварій одна за одною вибували з ладу шахти, які працювали на Райх.

Гітлерівські спецслужби наполегливо розшукували організаторів саботажу й диверсій. Навесні 1944 р. їм пощастило натрапити на слід Василя Порики, після чого він утік з табору й очолив партизанський загін, що діяв у районі м. Аррас. До травня 1944 р. партизани під його командуванням пустили під укіс 11 ешелонів противника, висадили в повітря 2 залізничні мости, спалили 14 автмашин. Проте в одному з боїв Василь був схоплений і відправлений у тюрму, де гестапівці протягом 18 днів катували його та всіляко знущались. Однак його не покидала думка про втечу. Одного дня він зумів зняти із себе наручники, заманив до камери охоронця, вбив його й утік. У липні 1944 р. Василь Порик був знову схоплений, відтак після жорстоких тортур та катувань розстріляний. Похований на французькій землі. Його ім'я викарбувано на граніті пам'ятника страченим у фортеці Аррас. В. Порик удостоєний звання Героя Радянського Союзу (посмертно). Національний Герой Франції.

У фондозбірні музею зберігаються унікальні артефакти: той самий цвях, за допомогою якого Василь Порик відкрив наручники й утік із в'язниці, та фрагмент кулі, витягнутий із його тіла [67].

Київська родина Накорчемних виховала трьох синів – Олексія, Аркадія та Олександра. І в кожного з них була своя неповторна доля. Усі троє пішли на фронт. Живим повернувся лише Аркадій. Олександр Накорчемний був призваний до лав Червоної армії ще в 1938 р., служив на Воронезькому авіаційному заводі [68]. Там і застала його війна. Після закінчення прискореного курсу авіашколи відбув на фронт. У серпні 1941 р. встиг надіслати листа рідним, повідомляв, що живий і здоровий [69]. Осіннього дня 1942 р. екіпаж літака, до складу якого входив і Олександр, вилетів на бойове завдання в район м. Ростов-на-Дону (РФ) й назад не повернувся. Про все, що сталося з ним далі, родина довідалася лише через 40 років. Зазнавши поранення, Олександр Накорчемний потрапив у полон, а після кількох невдалих втеч – до одного з нацистських таборів на півночі Італії. На початку 1944 р. – знову спроба втечі, цього разу вдала. Приєднавшись до загону партизанів-гарібальдійців, Олександр брав участь у бойових операціях, одна з яких – розгром гарнізону противника в м. Гонзага – стала для нього останньою. Бойові побратими не знали прізвища героя, тому на меморіальній дошці, відкритій на місці подій у повоєнний час, значиться: «Русский гарибальдиец Алессандро. Погиб 20.12.44». Тільки в 1984 р. завдяки зусиллям багатьох громадських і державних організацій стало відомо, що Алессандро є насправді киянином Олександром Климентійовичем Накорчемним. Посмертно обраний

почесним громадянином італійського м. Гонзага, про що свідчить диплом, який зберігається в музейних фондах [69].

Схожа доля чекала на земляка О. Накорчемного – Олександра Ткаченка. Улітку 1941 р. в боях за м. Вінниця він був важко поранений і потрапив у полон. Спочатку перебував в одному з місцевих нацистських таборів для радянських військовополонених, згодом переведений до італійського табору примусових робіт у провінцію Лігурія. Уже влітку 1944 р. Олександрові пощастило втекти з табору. Одразу ж приєднався до партизанів-ґарібальдійців. Як засвідчує італійське посвідчення особи О. Ткаченка, він – командир партизанського загону «Righi» ґарібальдійської бригади «Ugo Muccini» дивізії «Liguria» [70]. Загін під його командуванням відзначився в багатьох військових операціях, про що йдеться в бойовій характеристиці Олександра Ткаченка за 1945 р. [70].

Отже, ретельно дослідивши фондову колекцію музею, можна зробити висновок, що Україна має власний рахунок у Другій світовій війні. Перебування українців по обидві сторони фронту стало логічним наслідком історичного роздоріжжя, на якому опинилась Україна. Проте кожен із них зробив вагомий внесок у перемогу антиґітлерівської коаліції на різних континентах. Дослідження виявило більші чи менші лакуни музейної колекції у висвітленні окремих підтем. Наприклад, участь українців у війні у складі збройних формувань США, Великої Британії, Канади, Румунії. Це допоможе спланувати дальшу роботу з наукового комплектування фондів музею.

Людський ресурс України під час Другої світової війни прагнула поставити на мілітарний конвеєр і Німеччина. На німецькому боці воювало до 250 тис. наших співвітчизників. Саме вивчення цієї сторінки історії України може стати темою наступної наукової праці.

Джерела та література:

1. Пилипович Т.В. Українці у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 року / Т.В. Пилипович // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 16 (275). – С. 235.
2. Руккас А. Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.) / А. Руккас // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 1 (4). – С. 17–31.
3. Фото Боярчука О.М. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-233829. – Ф-30916; КН-233830. – Ф-30917; НД-27568.
4. Зошити з віршами Боярчука О.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-233831. – Д-45220; КН-233832. – Д-45221.
5. Поштові картки Пальчевського М.Т. // Фонди НМІУДСВ. – КН-234676. – Д-45836; КН-234677. – Д-45837; КН-234678. – Д-45838.
6. Фото Василюшина М.І. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27383.
7. Фото Гойсака П.М. // Фонди НМІУДСВ. – НД-3032.
8. Фото Крокоса В.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274571. – Ф-34934.
9. Ложка Крокоса В.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274573. – РМ-2597.

10. Медаль «За участь в оборонній війні 1939 року» та посвідчення до неї Крокоса В.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274572. – НН-14527; КН-274574. – Д-70507.
11. Монин М.Е. Содружество, рожденное в боях. О совместной борьбе Советских Вооруженных Сил и армий стран Центральной и Юго-Восточной Европы против войск фашистской Германии. – М.: Воениздат, 1971. – С. 46.
12. Фото Марусика П.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-155484. – Ф-20736.
13. Посвідчення особи Мірошниченка Ю.Б. // Фонди НМІУДСВ. – КН-217186. – Д-36125.
14. Фото Мірошниченка Ю.Б. // Фонди НМІУДСВ. – КН-217190. – Ф-28959; КН-217194. – Ф-28963.
15. Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua>. – Назва з екрана.
16. Фото Пилинського В.Б. // Фонди НМІУДСВ. – КН-209377. – Ф-28287.
17. Документи Гайового І.Б. // Фонди НМІУДСВ. – КН-204355. – Д-32306; КН-204354. – Д-32305.
18. Фото Гайового І.Б. // Фонди НМІУДСВ. – НД-24263.
19. Подяка Толстолина Н.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-209386. – Д-33845.
20. Фото Толстолина Н.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-209381. – Ф-28291; КН-209382. – Ф-28292; КН-209383. – Ф-28293; КН-209384. – Ф-28294.
21. Нагороди Янишевського М.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-37050. – НН-3002; КН-37042. – НДМ-4282; КН-37031. – НН-2989; КН-37047. – НН-2999; КН-37043. – НН-2995; КН-37035. – НДМ-1325.
22. Фото Пржонського М.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-209401. – Ф-28299.
23. Подяка Шушпана В.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-209397. – Д-33851.
24. Фото Шушпана В.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-209395. – Ф-28298; НД-25315; НД-25316.
25. Сповідання про загибель Сагальського Й. // Фонди НМІУДСВ. – Тф-5214.
26. Фото Іванчова Ф.В. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27508.
27. Розпорядження про відрадження Іванчова Ф.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-233619. – Д-45097.
28. Нагороди Іванчова Ф.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-233630. – Д-45108; КН-233631. – Д-45109; КН-233632. – Д-45110.
29. Спогади Русина В.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-192136. – ЗК-904.
30. Фото Русина В.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-5110. – Ф-732; КН-5112. – Ф-734; КН-5113. – Ф-735.
31. Фото Магули І.М. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27400; КН-229748. – Ф-30666; КН-229749. – Ф-30667.
32. Фото Грицюк Х.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-229752. – Ф-30670; КН-229754. – Ф-30672; КН-229755. – Ф-30673.
33. Документи Грицюк Х.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-229756. – Д-41727; КН-229757. – Д-41728; КН-229760. – Д-41731; КН-229758. – Д-41729.
34. Військовий квиток Ковалевської О.Ф. // Фонди НМІУДСВ. – КН-39022. – Д-8486.
35. Пістолет Ковалевської О.Ф. // Фонди НМІУДСВ. – КН-40742. – ЗТ-587.
36. Жакет Ковалевської О.Ф. // Фонди НМІУДСВ. – КН-39537. – РТ-1362.
37. Фото Ликовича О.В. // Фонди НМІУДСВ. – НД-23760.
38. Довідка про нагородження медаллю «За хоробрість перед ворогом» Ликовича О.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-203758. – Д-32128.
39. Орденська книжка Уваренко Л.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-262462. – Д-65393.
40. Орден Вітчизняної війни II ступеня та орденська книжка Уваренко Л.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-262466. – НДМ-4263; КН-262461. – Д-65392.

41. Фото Уваренко Л.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-3224. – Ф-545; НД-29537.
42. Військова форма Уваренко Л.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-3223/1–2. – РТ-375/1–2.
43. Похвальна грамота Попика В.В. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-6056.
44. Перепустка для пільгового проїзду залізницею Попика В.В. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-6055.
45. Речі Попика В.В. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-6057; ТФ-6058; ТФ-6059.
46. Сповідання про загибель Одстрича О. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5523.
47. Лист Халявки Ю. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5148.
48. Грамота Героя Радянського Союзу Вайди С.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-633. – Д-100.
49. Закарпаття онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakarpattia.net.ua/News/82522-Dep-poshany-vsikh-zhertv-Druhoi-svitovoi-viiny>. – Назва з екрана.
50. Фото Чловечка П.Й. // Фонди НМІУДСВ. – КН-229782. – Ф-30679; КН-229783. – Ф-30680.
51. Лист Чловечку П.Й. від колишньої учениці Ганни // Фонди НМІУДСВ. – КН-229786/1. – Д-41737/1.
52. Документи Прищепи І.С. // Фонди НМІУДСВ. – КН-2770. – Д-396; КН-2775. – Д-397.
53. Фото Прищепи І.С. // Фонди НМІУДСВ. – КН-2779. – Ф-538; КН-2780. – Ф-539.
54. Речі Прищепи І.С. // Фонди НМІУДСВ. – КН-2771. – ЗТ-146; КН-2772. – РР-50; КН-2773. – РШ-46.
55. Небелюк М. Під чужими прапорами / М. Небелюк. – Париж – Ліон, 1951. – С. 7–8.
56. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Книга Пам'яті України, 1996. – С. 438.
57. Жетон Шубунки Д. // Фонди НМІУДСВ. – КН-206470. – РМ-1364.
58. Там само. – С. 437.
59. Карпаторусский календарь Лемкосюза на 1944 год. – Нью-Йорк, 1943. – С. 22–25 // Фонди НМІУДСВ. – КН-65742. – К-2284.
60. Альманах канадійських українських вояків 1939–1945 рр. – Вінніпег, 1946. – 240 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-224898. – К-25433.
61. Україна в Другій світовій війні: До 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні // Український інститут національної пам'яті. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2015. – С. 6.
62. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Книга Пам'яті України, 1996. – С. 439.
63. Фото Білозуба А.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-207852. – Ф-28161; КН-207853. – Ф-28162.
64. Фото Лисака П.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-5456. – Ф-804; КН-5454. – Ф-802; КН-5455. – Ф-803.
65. Посвідчення Лисака П.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-5457. – Д-1146; КН-5459. – Д-1148.
66. Ремінь та берет Лисака П.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-5460. – РШ-108; КН-5461. – РТ-482.
67. Цвях та фрагмент кулі, витягнутий з тіла Порика В.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-42186. – РМ-458; КН-42187. – ЗТ-755.
68. Фото Накорчемного О.К. // Фонди НМІУДСВ. – НД-16292.
69. Документи Накорчемного О.К. // Фонди НМІУДСВ. – КН-91295. – Д-16756; КН-91248. – Д-16742.
70. Документи Ткаченка О.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-29760. – Д-6625; КН-29756. – Д-6621.

© *Татьяна СТРИХАРСКАЯ*

ФОНДЫ МУЗЕЯ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ УЧАСТИЯ УКРАИНЦЕВ В РАЗНЫХ МИЛИТАРНЫХ СТРУКТУРАХ 1939–1945 гг.

Проведены исследование и анализ фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне как уникального и ценного источника изучения участия украинцев в разных военных структурах 1939–1945 гг., которые в условиях отсутствия государства участвовали в противостоянии под разными флагами, кое-где по разные стороны фронта, в рядах армий разных стран.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, фондовая коллекция, участие украинцев.*

© *Tetiana STRIKHARSKA*

THE MUSEUM COLLECTION AS A SOURCE OF STUDY THE PARTICIPATION OF UKRAINIANS IN DIFFERENT MILITARY STRUCTURES OF 1939–1945

The author studies and analyses the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War as a unique and valuable source of study of the participation of Ukrainians in different military structures of 1939–1945, which in conditions of statelessness were involved in confrontation under different flags, sometimes on different sides of the front, in the ranks of armies of different countries.

Keywords: *Second World War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, fund collection, participation of Ukrainians.*

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, зумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і відповідно часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той момент влади. Історія дає нам чимало прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі й десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак не мали власної політичної позиції і представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Зміни настроїв українського селянства після зайняття значної території України Добровольчою армією висвітлювали у своїх працях як учасники та очевидці досліджуваних нами подій: А. Денікін, О. фон Лампе, І. Лантух, Д. Кін, – так і сучасні фахівці з тематики відповідного періоду: С. Карпенко, В. Савченко, В. Цветков [2–6; 10–11].

У своїй науковій розвідці ми спробували окреслити причини зростання повстанського руху в тилу Білої армії та ситуацію в тилу, контрольованому радянськими військами.

Заволодівши значною частиною українських земель і відчутно просунувшись на московському напрямі, денікінський уряд (Збройні сили Півдня Росії, далі – ЗСПР) не зміг зробити правильних висновків із власних помилок. 13 липня 1919 р. був опублікований підписаний генералом А. Денікіним наказ щодо заготівлі продовольства [1, 17].

Його появу зумовила низка проблем із забезпеченням харчовими продуктами, які відчула Добровольча армія з початком 1919 р. і які посилилися після зайняття частинами ЗСПР північніших губерній, населення яких потребувало їжі. Зокрема, в місцях дислокації добровольців діяв наказ Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. про хлібну монополію, тверді ціни на продовольство та хлібну розверстку, а грошей у фінансистів бракувало. Як вихід було ухвалено рішення про можливість обміну харчів на частину трофеїв Добровольчої армії; це частково вирішувало проблему, але згубно впливало на боєздатність білих підрозділів. Водночас тверді ціни на хліб теж не могли бути забезпечені фінансовими ресурсами, а економічний складник створював реальну загрозу зниження селянами рівня виробництва до потреб самозабезпечення.

На початку липня 1919 р. права частина Особливої наради все-таки вирішила скасувати тверді ціни на продовольство й паралельно запровадити своєрідний хлібний податок: селяни мусили тепер віддавати державі певну частину врожаю за встановленими нею цінами. Саме це рішення було втілено в наказі головнокомандувача ЗСПР щодо скасування закону Тимчасового уряду про хлібну монополію, тверді ціни на хліб і «воєнну хлібну повинність» [11,118]. Зміст наказу був такий: скасовувалися хлібна монополія, тверді ціни, а також усі наявні на контрольованій ЗСПР території заборони ввозити й вивозити продовольство (за винятком обмежень, установлених військовою владою в межах дотримання законів воєнного часу). Вивезення продовольства поза територію, контрольовану Особливою нарадою ЗСПР, могло відбуватися лише з дозволу Управління з продовольства; було констатовано, що через неможливість отримати продовольчі товари виключно за допомогою вільних закупок встановлювалася хлібна повинність обсягом 5 пудів із десятини, засіяної в 1919 р., пшениці, вівса, ячменю, проса, гречки, кукурудзи, жита. До того ж було запроваджено порядок виконання повинності: зерно здавали з першого обмолоту, терміни та об'єми задачі визначало Управління продовольства, при тому, що останнім днем було 1 листопада 1919 р. Здане в обов'язковому порядку збіжжя мало бути оплачено за цінами, встановленими Управлінням, а доставка до місць зсипання – за нормами, визначеними для гужової повинності. У разі відмови виконувати хлібну повинність зерно конфісковували безоплатно в подвійному обсязі. І насамкінець, Управлінню продовольства надавалося право, як виняток, реквізиції зерна з оплатою

за місцевими ринковими цінами в разі «невивезення продуктів на ринок з метою підвищення ціни» [11, 118–119].

Уже 22 липня 1919 р. для розвитку наказу опублікували Правила про п'ятипудовий збір. Спроба дозволити вільну торгівлю була надзвичайно важливим економічним і політичним кроком, який мав ліквідувати розпочаті більшовиками процеси націоналізації, припинити болючу для селянства політику продрозверстки й створити для власників можливість компенсування втрат, яких вони зазнали через економічну політику комуністичного уряду. Водночас такі кроки керівництва ЗСПР мали стабілізувати ціни завдяки появі на ринку значної маси сільськогосподарських товарів і прихилити до Білого руху чимало дрібних товаровиробників міста й села.

Відповідно до нового порядку заготівлі продуктів сільського господарства Управління продовольства та його периферійні підрозділи почали готуватися до збирання хліба за принципом воєнної повинності, одночасно поширюючи практику підписання угод із приватними торговцями на закупівлю й доставлення зерна.

Підписаний А. Денікіним наказ переконав населення, що ситуація із закупівлею продовольства відтепер кардинально покращиться. Головний начальник забезпечення Добровольчої армії генерал О. Санніков навіть домовився про те, що інтендантство припинить практику самостійних заготівель у глибокому тилу. Окрім того, він передав Управлінню продовольства 75 млн руб. зі 100 млн руб. кредиту, отриманого від Особливої наради саме на пов'язані з ними потреби, залишивши собі 25 млн руб. для самостійної заготівлі – безпосередньо у прифронтовій зоні [4, 136].

Через хронічне допостачання продовольчих товарів для забезпечення денікінської армії та перехід на новий порядок заготівель 1 серпня 1919 р. під головуванням начальника забезпечення Добровольчої армії генерала Г. Деева відбулася нарада, в якій узяли участь: інтендант армії полковник М. Єлізаров, член ради Управління продовольства О. Салазкін, уповноважений із продовольства Харківської та Курської губерній П. Троїцький, інші представники інтендантства та продовольчого відомства.

Начальник забезпечення Добровольчої армії заявив, що вона не здійснюватиме самостійних заготівельних операцій, якщо Управління продовольства своєчасно задовольнятиме потреби війська. М. Єлізаров зі свого боку запевнив, що закон про скасування хлібної монополії фактично дозволяє інтендантству проводити заготівлю продовольства самостійно, за посередництва приватного торгового апарату, але доцільніше було б перекласти ці функції на Управління продовольства під гарантії з його боку щодо виконання інтендантських замовлень у цілковитому обсязі в належні терміни. Інтендант Добровольчої армії підкреслив, що при ній у край потрібно створити запас продовольства, адже без нього інтендантам доводиться або реалізувати частину трофеїв, або спішно проводити закупівлю продовольства безпосередньо у прифронтовій смузі за надзвичайно

завищеними цінами. Нарада дійшла висновку, що головним обов'язком Управління продовольства є забезпечення армії борошном і зерновим фуражем, а сіно та інші продукти як другорядні слід постачати в обсязі 20 % від загальної кількості, якщо є змога – до 50 %. Вочевидь, решту передбачали забезпечити зусиллями інтендантів Добровольчої армії, завдяки закупівлям у прифронтній смузі [3, 109–110].

Але збирання хліба в рахунок виконання повинності відразу наразилося на опір селян. Зокрема, ціни, що їх установило Управління продовольства на час зсипання, виявилися нижчими за реальні ринкові, а до того ж Управління фінансів ЗСПР за браком коштів ухвалило рішення асигнувати Управлінню продовольства в рахунок оплат готівкою лише 25 % хліба, який здавали, а за 75 % – видавати квитанції. Зрозуміло, селяни досить неприхильно сприйняли такі умови й не поспішали здавати зерно [2, 229]. Отже, склалася ситуація, коли хліб за повинністю збирали переважно представники військових частин у процесі реквізицій, а не уповноважені через закупівлі. Реквізиції більшість селян розцінювала як відвертий грабунок, а викуп уповноваженими викликав не менше невдоволення – через низькі ціни [13, 81].

Проблемним виявилось становище й торгівців-посередників. Управління продовольства Добровольчої армії та його губернські уповноважені намагалися мінімізувати витрати під час укладення з ними договорів, не враховуючи динаміки цін. Наприклад, у серпні 1919 р. підписували договір на постачання 200 вагонів зерна, згідно з яким ціна не мала перевищувати 55 руб. за пуд, тоді як ринкова – уже пересягнула цю цифру і під загрозою виявлялася маржа торгівця, що становила 55 коп. із пуда й теж знецінювалася внаслідок інфляції [13, 81–82]. Отже, і для самих торгівців операції зі скуповування в селян зерна ставали збитковими.

Навіть у першій половині серпня 1919 р. в Харківській та Курській губерніях селяни так і не почали здавати хліб за повинністю через установлення низьких цін; ринкові ціни тим часом зросли до 70–100 руб., а для дрібних партій – до 200 руб. за пуд. Цьому сприяли як падіння купівельної здатності рубля, пришвидшення інфляційних процесів, інфляційна паніка та хвиля спекуляції, спричинена зростанням невіри населення у здатність уряду ЗСПР та А. Денікіна подолати або хоч пригальмувати ці негативні явища [13, 83].

Як констатувала нарада повітових представників уповноваженого з продовольства в Харківській та Курській губерніях, приватні закупівлі стали практично неможливими, бо за таких цін Управління продовольства не могло розраховуватися з приватними заготівельниками [13, 83–84].

Припустившись прорахунків у забезпеченні діючої армії продовольством, Особлива нарада, що фактично виконувала функції уряду при ставці верховного головнокомандувача, вже 26 серпня 1919 р. ухвалила постанову про втрату будь-яких прав та смертну кару для всіх учасників встановлення радянської влади та боротьби за її зміцнення [9, 109]. Бюро української преси інформувало,

що лише за три дні нової влади в м. Катеринослав було розстріляно близько 3 тис. осіб [12, 4].

Острах і невдоволення, особливо сільського населення, викликало й те, що управлінський апарат майже на всіх рівнях передавали до рук колишнього помісного дворянства та представників імперської бюрократії. Сама Особлива нарада складалася переважно із правоохоронних елементів, до того ж монархічно настроєних. А кадети, що були в уряді меншістю, за роки революцій та громадянської війни значно поправшали й не справляли помітного впливу на його діяльність [8, 279].

Один із наближених до А. Денікіна – О. фон Лампе – у своїй праці першою і основною причиною поразки Білого руху називає негативні настрої населення областей, де відбувався наступ білогвардійських частин. За його словами, місцеве населення ще не достатньою мірою визначило своє ставлення до практичної реалізації власних принципів внутрішньої політики. Біла армія виявилася не настільки організованою та забезпеченою всім необхідним, щоб не проводити ревізій, контрибуцій та примусових мобілізацій. Автор виділяв надзвичайну ефективність комуністичної пропаганди, яка насаджувала серед населення враження про початок відновлення монархічного режиму в повному обсязі й реставрацію основних аспектів соціально-економічного життя в країні, включно з обов'язковим поверненням земель колишнім власникам [10, 28].

Можна говорити про фактичну селянську війну в тилу Добровольчої армії. До того ж підривною діяльністю організовували, спрямовували й фінансували представники уряду радянської Росії. Зокрема, була створена Реввійськрада повстанських радянських військ Лівобережної України. Очільником і командувачем нової структури від ЦК КП(б)У став Г. Колос. Начальником штабу призначили боротьбиста Євницького-Железняка, її членами – Булата, Суханова, Пульмана. На території Лівобережжя було організовано підпільні штаби, тісно пов'язані з підпільними партійними комітетами. Перед початком діяльності було ухвалено рішення проводити боротьбу невеликими загонами, організаційно оформлюючи вже наявні та створюючи нові. Функції координування здійснював конспіративний штаб новоствореної Реввійськради у м. Київ; там новоприбулі інструктувалися, переодягалися, їх забезпечували підробними документами, які виготовляв Ковальников-Максаков, відтак вони отримували інструкції, явки й вирушали в денікінський тил [5, 51].

Під час інструктажу, перед відправленням, І. Лантуху повідомили, що в Новомосковському районі вже діє загін, який налічує близько 2 тис. бійців, у лісах Кобеляцького району підпільна друкарня випускає газету й листівки, у Можелевському районі існує склад боєприпасів та військового спорядження, у с. Білошапки Пирятинського району організовано Центроштаб Лівобережжя [5, 52].

Цікавою для дослідників може виявитися проблема, що виникла в комуністичного підпілля з огляду на майбутні відносини з представниками інших

політичних сил, які вже боролися з білогвардійським режимом. Рішення наради передбачали підтримання контактів з об'єктивними союзниками по боротьбі, утворення єдиного фронту та злиття з їхніми військовими організаціями з паралельним проведенням роботи щодо їх підпорядкування Реввійськраді повстанських радянських військ Лівобережної України. Із Н. Махном та його підрозділами вирішили не підтримувати жодних контактів, окрім виняткових випадків або ситуацій, намагаючись відтягнути революційні елементи з його формувань [5, 52].

Складнішою була ситуація в районах, контрольованих загонами Н. Махна. На початок серпня 1919 р. до таких належала північна частина Херсонської губернії по лінії Єлисаветград – Бобринська – Знам'янка – Голта. Опинившись між двох вогнів, затиснутий між білими й червоними, 5 серпня 1919 р. Н. Махно проголосив створення Революційно-повстанської армії України імені батька Махна. Вона поділялася на чотири бригади: Донецьку, Азовську, Кримську, Катеринославську, – три кавалерійські й три артилерійські дивізіони. Уже наприкінці серпня 1919 р. армія об'єднувала від 40 до 45 тис. повстанців [6].

Фактично від 29 липня до 28 серпня 1919 р. всі вільні сили червоних було кинуте на відвоювання низки залізничних станцій, які, потрапивши під контроль махновців, блокували зв'язок Причорномор'я зі столицею України й перекривали основний шлях для можливого відступу на північ. Зокрема, частини 45-ї дивізії кілька разів штурмували ст. Помічна, але тільки після прибуття підрозділів 58-ї дивізії вдалося встановити тимчасовий контроль над нею, а основні сили «батька» було оточено біля с. Глудоси. Але Н. Махно зумів вивести свої загоны з оточення й вийшов у тил червоним біля с. Піщаний Брід. 10 серпня 1919 р. проти махновців виступила група під командуванням В. Затонського у складі чотирьох полків, яка з боями знову зайняла ст. Помічна та Новоукраїнку, але зрештою Н. Махну вдалося розбити не лише В. Затонського, а й полк одеських «спартаківців» у районі м. Вознесенськ. Групою В. Затонського називали каральну військову експедиційну групу у складі двох бронепотягів, полку київських червоних курсантів, двох полків матросів та червоногвардійців. Одеські «спартаківці» – це загін, створений навесні 1919 р. з іноземних громадян: австрійців, сербів, угорців, поляків, чехів, болгар. Радянське командування часто використовувало його як каральний підрозділ для придушення повстань.

У середині серпня лави армії Н. Махна поповнила бригада 58-ї дивізії колишньої Кримської радянської армії. Телефоном «батько» звернувся до командування цієї дивізії із заявою: «Бригади Кочергіна немає. Вона в повному складі перейшла в розпорядження головнокомандувача революції товариша батька Махна. Скоро доберемось і до вас» [6].

В інформаційному зведенні секретного відділу Всеросійської надзвичайної комісії (далі – ВЧК) за 1–8 серпня 1919 р. знаходимо повідомлення про повстанський рух на територіях, контрольованих червоними. У Чернігівській губернії: у Чернігівському та Городнянському повітах 2 серпня викрито контрреволюційну

змову, метою якої було збурити повстання всієї губернії та зайняти м. Чернігів. Учасників змови звинувачували в установленні та підтриманні зв'язків з А. Денікіним. Під час обшуків було виявлено штаби білогвардійців у багатьох містах та великих поселеннях. Перший збройний виступ відбувся в с. Хрипівці, звідки повсталі рушили на м. Городня, але були розбиті по дорозі. У Сосницькому повіті 6 серпня підозрілі особи агітували проти мобілізації, було розклеєно прокламації із закликами не йти в Червону армію і бити євреїв. У Полтавській губернії в м. Миргород настрої гарнізону вичікувальний, селянства – ворожий. Причиною називали бездіяльність повіткому й переважаючу у виконкомі представників Української партії соціалістів-революціонерів. У м. Лубни та повіті – цілковитий застій, селяни не мають жодного уявлення про радянську владу, контрреволюційна агітація виникає сама собою через брак більшовицької та велику кількість дезертирів. У Городищі найпоширеніший елемент – куркульство, військ немає, теж багато дезертирів. У Лохвиці та околицях переважає заможне селянство, тож населення до комуни ставиться негативно. У Ромнах Надзвичайна комісія не діє, а коли щось і робить, то нерозумно, невміло й навіть злочинно. У партійних осередках та виконкомі сидять демагоги, які вкрай недоброзичливо зустрічають працівників із центру. У селах через відсутність партійної агітації назріває рух куркульського елементу. Села повіту переповнені дезертирами, боротьба з якими ведеться надто слабо [7, 156–166].

Джерела та література:

1. Державний архів Полтавської області. – Ф. 2173. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 17.
2. Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т. 4 / А.И. Деникин. – Берлин, 1925. – С. 229.
3. Карпенко С.В. Кризис товарно-денежного обращения и продовольственное снабжение армии и городского населения на Белом Юге России (1919 г.) / С.В. Карпенко // Экономический журнал. – 2005. – С. 100–120.
4. Кин Д. Деникинищина на Украине / Д. Кин. – Ленинград: Прибой, 1927. – 273 с.
5. Лантух И. Из истории гражданской войны на Екатеринославщине / И. Лантух // Летопись революции. – 1926. – № 2 (17). – С. 51–59.
6. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину / В.А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html. – Назва з екрана.
7. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Ин-т рос. истории Рос. академии наук, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ Российской Федерации, Ин-т истории новейшего времени (Франция) / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998–2012. – Т. 1. – С. 156–166.
8. Спирин Л.Н. Классы и партии в гражданской войне в России, 1917–1920 гг. / Л.Н. Спирин. – Москва: Мысль, 1968. – 438 с.
9. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – Киев – Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.
10. Фон Лампе А.А. Причины неудачи вооружённого выступления белых / А.А. фон Лампе. – Москва: Студия «ТРИТЭ» – Российский архив, 1991. – 32 с.

11. Цветков В.Ж. Продовольственная политика деникинского правительства / В.Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2004. – № 5. – С. 112–127.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2579. Рада Робітничо-Селянської Оборони УСРР. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 4.
13. Черниченко М.Ю. «Спекуляция празднует свою вакханалию»: образы спекуляции и спекулянта в периодической печати Белого юга России (1919 г.) / М.Ю. Черниченко // Новый исторический вестник. – 2013. – № 4 (38). – С. 81–84.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей в данный момент власти. История даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrei LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

УДК 355.134.2(=1:477.42–82)“1941/1945”+069.8

© *Наталія ФІЛАТОВА, Володимир РУГАЛЬ*

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ – УРОДЖЕНЦІ ВІННИЧЧИНИ, ЗАГИБЛІ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

У статті зроблено спробу створити просопографічний портрет загиблого в період Другої світової війни Героя Радянського Союзу, який народився чи проживав на території нинішньої Вінницької області. Спираючись на загальнодоступні матеріали та джерела, що зберігаються в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, автори показують, у який період Герої-вінничани призивалися чи мобілізувалися до Червоної армії, які мали звання й посади, у яких військах служили. Установлено, за які подвиги найбільше відзначали уродженців Вінницької області медаллю «Золота Зірка».

Ключові слова: *Герой Радянського Союзу, Вінницька область, нацистсько-радянська війна, Червона армія, офіцер, рядовий.*

Друга світова війна – трагічна й героїчна сторінка нашої історії, адже мільйони людей віддали найцінніше – життя, тисячі проявили героїзм і були удостоєні різних нагород. Українці в тій війні брали участь у складі різних армій, на різних фронтах, звісно, найбільше їх було в лавах Червоної армії – близько 7 млн. На жаль, кожен другий із них загинув [6, 547]. Велика кількість військовослужбовців, призваних з України, була нагороджена орденами та медалями, понад 2 тис. удостоєні найвищої нагороди – медалі «Золота Зірка».

Проілюструвати загальноукраїнську тенденцію можна на прикладі Вінницької області, 124 вихідці з якої (люди, які народилися там чи були призвані звідти до лав Червоної армії під час Другої світової війни) удостоєні звання Героя Радянського Союзу, серед них один – двічі, це Іван Никифорович Бойко. 60 представників із когорти Героїв-вінничан полягли на фронтах. Саме на прикладі життєвого і фронтового шляху цих особистостей спробуємо скласти просопографічний портрет загиблого Героя Радянського Союзу.

Джерельна база висвітлення порушеної теми досить різноманітна. В Україні найповніше зібрання інформації на Героїв Радянського Союзу зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Наукові співробітники музею десятиліттями збирали матеріали про Героїв, на основі яких були сформовані персональні досьє [16–42].

Водночас у музеї утворено унікальний фонд, який складається з документів щодо обліку людських військових утрат України у Другій світовій війні. Фонд охоплює: сповіщення про загибель військовослужбовців Червоної армії 1939–1945 рр., видані військовими частинами, санітарними та лікувальними установами, районними військкоматами, Управлінням з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу; алфавітні книги отриманих та виданих сповіщень; особисті документи й листи полеглих, надіслані військовою частиною до військкомату разом зі сповіщенням про загибель; звернення місцевих жителів щодо з'ясування долі рідних; листування, пов'язане з пошуком загиблих; документи сільських і місцевих органів влади про пошук зниклих безвісти військовослужбовців; поіменні списки загиблих воїнів за заявами родин, складені районними військкоматами. Ці документи вважаються вторинними в джерельній базі втрат Червоної армії під час Другої світової війни, тоді як первинними – донесення військових формувань та установ, які зберігаються у фондах відомчих архівів Міністерства оборони Російської Федерації – Центральному архіві Міністерства оборони та ін., де є також оригінальні нагородні документи періоду Другої світової війни. Нині частина цих документів доступна в мережі Інтернет [7; 9].

У Радянському Союзі в 1930-х рр. утвердилася практика публічного вшанування Героїв, яких знала вся країна. Світ побачили сотні книжок. Найпопулярніше двотомне видання, яке вийшло друком у 1980-х рр., містить короткі біографічні відомості та опис подвигів [3; 4]. Крім всесоюзних, з'явилися й десятки регіональних видань щодо Героїв Радянського Союзу. У 1983 р. в м. Москва вийшло видання про Героїв Радянського Союзу – уродженців та жителів Вінницької області, а в 1989 р. його було перевидано й доповнено [8]. Інформація про загиблих Героїв публікувалась і в загальноукраїнському виданні «Книга Пам'яті України. Вінницька область». Загалом у ньому містяться дані на 148 588 персон [10, 165; 1, 864].

Розглядаючи географію народження та призову на території області з когорти Героїв-вінничан, ми зробили прив'язку до сучасного адміністративно-територіального поділу Вінниччини. Нині область складається із 27 районів. У п'яти з них: Жмеринському, Оратівському, Піщанському, Теплицькому та Чернівецькому – Героїв, загиблих під час Другої світової війни, не було. У 22 районах Вінницької області вони є (Додаток 1).

Додаток 1.

Територіальний розподіл за місцем проживання по Вінницькій області загиблих Героїв Радянського Союзу до початку німецько-радянської війни

№ з/п	Назва адміністративної одиниці	Кількість ГРС
1	м. Вінниця	3
2	Барський район	1
3	Бершадський район	3
4	Вінницький район	3
5	Гайсинський район	3
6	Іллінецький район	1
7	Калинівський район	4
8	Козятинський район	1
9	Крижопільський район	1
10	Липовецький район	3
11	Літинський район	3
12	Могилів-Подільський район	2
13	Мурованокуриловецький район	1
14	Немирівський район	2
15	Погребищенський район	6
16	Тиврівський район	2
17	Томашпільський район	3
18	Тростянецький район	4
19	Тульчинський район	4
20	Хмільницький район	3
21	Чечельницький район	1
22	Шаргородський район	1
23	Ямпільський район	5

Отже, як показує ця статистика, найбільше із загальної кількості Героїв не повернулося з війни уродженців Погребищенського та Ямпільського районів.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що явна більшість Героїв-вінничан – 51 особа – народилася в сільській місцевості й лише 8 – у містах.

Під час створення колективного просопографічного портрета неможливо оминати увагою період народження. У роботі взято хронологічний принцип поділу народжуваності – за десятиліттями. Нині відомо, що найстарший серед загиблих – Олександр Сидорович Пироговський.

Народився в 1897 р. в м. Гайсин. Військовий досвід здобув у Дніпровській флотилії упродовж 1919–1924 рр. Напередодні німецько-радянської війни був секретарем партійної організації на одному з лісопильних заводів м. Київ. У період нацистської окупації перебував у місті, був секретарем Залізничного

підпільного районного комітету партії. У день визволення столиці України від гітлерівців, 6 листопада 1943 р., розстріляний. Посмертно за вклад у боротьбу з нацизмом 2 травня 1945 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка» та орденом Леніна [3, 273; 8, 198; 28].

У перше десятиліття ХХ ст., коли відбувались активні спроби реформування життя Російської імперії, а також війни та революції, народилося 14 майбутніх Героїв, із них п'ятеро – у 1902 р. Упродовж 1910–1919 рр. – 23 Герої, семеро з яких – у 1915 р. У проміжку 1920–1926 рр. народилося 22 Герої, шестеро – у 1925 р.

Наймолодший Герой – уродженець Вінницької області – це Антон Гнатович Бурлачук, 1926 р. н.

Народився в с. Морозівка Погребищенського району. У Червоній армії – від квітня 1944 р. Проходив службу кулеметником 2-го стрілецького батальйону 601-го стрілецького полку 82-ї стрілецької дивізії 3-ї (від серпня – 65-ї, від вересня 1944 р. – 61-ї, від лютого 1945 р. – 47-ї) армії 1-го Білоруського (від жовтня – 3-го Прибалтійського, від листопада 1944 р. – 1-го Прибалтійського, а від січня 1945 р. – знову 1-го Білоруського) фронту. За десять місяців служби А.Г. Бурлачук проявив себе хоробрим воїном, був нагороджений медаллю «За відвагу», орденами Слави III ст., Вітчизняної війни II ст. У січні – лютому 1945 р. брав участь у боях на території Польщі, зокрема форсував р. Вісла та Одер. 17 лютого 1945 р. в бойових діях за утримання плацдарму на р. Одер та захоплення нових позицій червоноармієць А.Г. Бурлачук загинув. У травні 1945 р. посмертно нагороджений медаллю «Золота Зірка» та орденом Леніна [2, 220–221; 3; 8, 49–50; 16].

Отже, на початок німецько-радянської війни 1,69 % загиблих уродженців і призваних із території Вінницької області Героїв Радянського Союзу мали вік понад 40 років; 22,03 % – від 30 до 40 років; 38,98 % – від 20 до 30 років і 37,3 % були ще зовсім юні – 15–19 років.

Усі загиблі Герої отримали шкільну освіту, з них більшість навчалася в професійно-технічних училищах. Лише четверо загиблих воїнів здобули вищу освіту до війни: Хома Васильович Малик – у Дніпропетровському будівельному інституті, Мойсей Фроїмович Шварцман – у Вінницькому педагогічному інституті, Анатолій Гаврилович Наконечний – у Білоцерківському сільськогосподарському інституті, Анатолій Миколайович Хуторянський – у Краснодарському інституті іноземних мов [25; 26; 3, 699].

Троє загиблих Героїв за різних обставин не завершили навчання у вишах. Петро Андрійович Матієнко після закінчення другого курсу Вінницького педагогічного університету в 1938 р. був призваний до лав Червоної армії на строкову службу, проте до лекцій уже не повернувся [8, 161–162]. Двоє пішли на фронт із-за студентських парт: Петро Каленикович Волинець (після першого курсу Вінницького педагогічного інституту) та Лариса Степанівна Ратушна (після другого курсу Московського державного університету) [8, 59, 216].

Лариса Ратушна серед загиблих Героїв із Вінниччини єдина жінка. Народилася в 1921 р. в смт Тиврів. Війна застала її студенткою Московського держав-

ного університету. Під час боїв за столицю СРСР дівчина була санінструктором 8-ї дивізії московського ополчення. Потрапила до ворожого полону, з якого втекла в листопаді 1941 р. Від січня 1942 р. – член Вінницької підпільної організації та зв'язкова з партизанськими загонами. 19 березня 1944 р. Лариса Ратушна вбита. 8 травня 1965 р. їй посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [8, 216–218; 9; 31].

Загиблих Героїв-вінничан можна поділити на дві категорії за потрапленням до лав Червоної армії: перша – кадрові військові, які перебували в ній на початок війни; друга – призвані чи мобілізовані у военний період. Відповідно 16 осіб – кадрові військові, 42 – поповнили лави армії впродовж війни (Додаток 2). Водночас Олександр Сидорович Пироговський та Іван Васильович Бевз перебували в підпіллі під час бойових дій на території України й офіційно не були призвані до Червоної армії.

Додаток 2.

Таблиця призову та мобілізації загиблих Героїв Радянського Союзу
Вінниччини впродовж Другої світової війни

Рік	Кількість
1939	9
1940	8
1941	12
1942	4
1944	9

Ті, хто потрапив до Збройних сил Радянського Союзу в 1942 р., мобілізувалися не з Вінницької області, яка перебувала під окупацією. Це були люди, які за різних обставин змінили місце проживання до війни. Георгій Герасимович Бондар із с. Лучинець Мурованокуріловецького району був призваний Хабаровським МВК у 1942 р.; Антон Пилипович Ковальський, уродженець Ямпільського району, – із Башкирської АРСР у січні 1942 р.; Олексій Васильович Сосновський із Могилів-Подільського району – із Краснодарського краю; а Микола Федорович Степовий, уродженець м. Калинівка, в серпні 1942 р. був призваний Подольським РВК Московської області [4; 9].

П'ять загиблих Героїв із Вінниччини мали військовий досвід, оскільки пройшли строкову службу в Червоній армії в 1920–1930-х рр. Іван Васильович Бевз – у 1919–1927 рр., Георгій Герасимович Бондар – у 1933–1935 рр., Пилип Якович Бондарчук – у 1927–1930 рр., Хома Васильович Малик – у 1923–1925 рр., Олександр Сидорович Пироговський – у 1919–1924 рр. [2, 133; 4; 8, 34, 36, 157, 198; 9].

Хома Малик народився в 1903 р. в с. Бондурівка Немирівського району. У 1923–1925 рр. служив у Червоній армії. Працював на шахтах Донбасу, на будівництві Дніпрогесу в м. Запоріжжя та на підприємствах м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро). З початком німецько-радянської війни мобілізований. У 1943 р. – капітан, командир роти 62-го окремого саперного батальйону 3-го гвардійського механізованого корпусу 47-ї армії Воронежського фронту. 3 жовтня 1943 р. під час форсування р. Дніпро поблизу м. Канів забезпечив переправу частин корпусу. 8 жовтня 1943 р. загинув. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно 25 жовтня 1943 р. [3, 27; 9; 25].

Напередодні Другої світової війни Червона армія брала участь у локальних війнах і збройних конфліктах за межами своєї країни. У 1938 р. між СРСР та Японією відбулася збройна суперечка, яка перелилася в бойові сутички біля оз. Хасан. У цих подіях брав участь майбутній Герой Радянського Союзу Микола Захарович Брацюк. Майже п'ять десятиліть після завершення найбільшого збройного протистояння ХХ ст. вважалося, що СРСР не причетний до розв'язання Другої світової війни, хоча 17 вересня 1939 р. Червона армія розпочала «визвольний похід» проти Польщі, у результаті якого до Радянського Союзу були приєднані західноукраїнські землі. У цих подіях брали участь три майбутні Герої з Вінниччини: Кіндрат Гаврилович Клименко, Петро Іванович Ніколаєнко та Флор Остапович Столярчук. Два останні потім опинилися на фронтах радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. Був її учасником також Ілля Михайлович Грель [4].

Військове звання не мало вирішального значення для нагородження медаллю «Золота Зірка», про що може свідчити й статистика звань загиблих Героїв Радянського Союзу – уродженців Вінницької області (Додаток 3).

Додаток 3.

Військові звання загиблих Героїв Радянського Союзу – уродженців Вінницької області

Військові звання	Кількість
Без звання	2
Рядовий	8
Єфрейтор	2
Молодший сержант	3
Сержант	3
Старший сержант	1
Старшина	2
Молодший лейтенант	3
Лейтенант	8
Старший лейтенант	9

Капітан	4
Майор	8
Підполковник	4
Полковник	3

Додаток демонструє всю ієрархію військових звань, які мали Герої (виняток становить генеральський склад). Проте серед загиблих Героїв-вінничан були й «люди без погонів», як-от уже згадані Іван Васильович Бевз та Олександр Сидорович Пироговський.

На момент нагородження воїни проходили службу в різних родах військ та перебували на різних посадах. Найбільше з них – 49 – служило в сухопутних військах (22 – у стрілецьких частинах, 11 – у бронетанкових, 16 – в артилерійських), 4 – у військово-повітряних силах, 1 – у військово-морському флоті, 1 – у частинах НКВД, 1 – у партизанському загоні та 4 – у підпільних організаціях. Обіймали посади від рядового до командира полку.

Критерії щодо надання звання Героя Радянського Союзу впродовж війни постійно змінювалися. Найменша кількість відзначених цією нагородою – в 1941 р. Тож не дивно, що таких немає серед вінничан. Здійснення повітряних таранів чи самопожертва воїна, який кидався на ворожу техніку або на кулемет із гранатами, часто лишалися непоміченими. За такі вчинки стали відзначати високими нагородами від 1943 р. Найбільша кількість присвоєнь звання Героя Радянського Союзу серед уродженців Вінниччини припадає на 1944 р. – 24 особи (Додаток 4).

Додаток 4.

Роки нагородження загиблих вінничан медаллю «Золота Зірка»

Рік нагородження	Кількість нагороджених
1942	1
1943	14
1944	24
1945	16
1946	1
1964	1
1965	3

Слід зазначити, що 55 осіб були удостоєні звання Героя під час війни, 1 – у перший повоєнний рік і 4 – у мирний час.

У травні 1946 р. помертньо був нагороджений Кирило Іванович Целик. Народився в 1915 р. в с. Велика Кісниця Ямпільського району. У 1940 р. закінчив Київське піхотне училище. Учасник німецько-радянської війни від 1941 р.

Загинув 8 лютого 1945 р., форсуючи р. Одер. Подання на присвоєння звання Героя було в березні 1945 р., проте відповідний наказ підписаний у травні 1946 р. [9; 38].

У мирний час звання Героя Радянського Союзу посмертно були удостоєні діячі партизанського та підпільного руху: Іван Васильович Бевз, Петро Каленикович Волинець, Василь Васильович Порик та Лариса Степанівна Ратушна. Військовий шлях П. Волинця, В. Порики та Л. Ратушної подібні: бої у складі Червоної армії, полон, утеча, підпілля й, на жаль, викриття та смерть. Одним із найвідоміших у світі радянських підпільників є Василь Порик.

Василь Васильович Порик народився 17 лютого 1920 р. в с. Соломирка (нині – с. Порик) Хмільницького району. У 1939 р. призваний до лав Червоної армії та направлений на навчання. На початку червня 1941 р. закінчив Харківське військово-піхотне училище, здобувши звання лейтенанта, командир взводу 6-ї армії Південно-Західного (від 25 липня 1941 р. – Південного) фронту. Брав участь у прикордонних боях, Київській оборонній операції (11 липня – 26 вересня 1941 р.). Наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. під час боїв під м. Умань 6-та армія потрапила в оточення й була розбита. Василь Порик пораненим опинився в полоні. Утік, але по дорозі до Вінниччини був схоплений. Відправлений у табір Бомон (департамент Па-де-Кале, північ Франції), де разом із іншими військовополоненими створив підпільну організацію, що займалася диверсійними діями: пускала під укіс німецькі ешелони, знищувала гітлерівських солдатів та офіцерів, руйнувала залізничне полотно, пошкоджувала лінії телеграфного й телефонного зв'язку. Василь Порик установив зв'язок з учасниками французького руху Опору. Коли стало відомо, що гестапо вийшло на його слід, 15 березня 1944 р. втік із табору, й переховуючись на околицях м. Ланс (Франція), зв'язався з французьким підпіллям. У ніч на 22 квітня 1944 р. підпільний загін під командуванням Василя Порики розгромив табір Бомон і звільнив усіх полонених. Василя Порики було поранено, схоплено й ув'язнено у фортеці Сен-Нікез (м. Аррас), однак він знову втік. 22 липня 1944 р. під час виконання бойового завдання потрапив у засідку й був схоплений гітлерівцями, того самого дня розстріляний. Похований у м. Енен-Льетар (нині – Енен-Бомон), Франція. У 1964 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу та Національного героя Франції [4; 8, 213–215; 30].

Географія подвигів Героїв-вінничан, які загинули, охоплює майже всі європейські країни, на території яких Червона армія проводила бойові дії під час німецько-радянської війни, та Китай – де точилася радянсько-японська (Додаток 5).

Додаток 5.

Географія здійснення подвигів Героями Радянського Союзу
із Вінницької області, які загинули

Країна	Кількість Героїв
Україна	24
Білорусь	3
Китай	1
Литва	1
Польща	11
Росія	10
Румунія	2
Словаччина	2
Угорщина	1
Франція	1

Єдиною категорією серед Героїв Радянського Союзу, у яких географія подвигу могла бути різноманітною, є льотчики. Їх серед Героїв-вінничан четверо. Льотний склад зазвичай нагороджували за сукупність проведених вильотів та боїв.

11 вінничан відзначилися в Польщі, 7 із них – форсуючи р. Одер [9].

Таблиця демонструє, що найбільша кількість Героїв із Вінниччини здійснила свої подвиги на території рідної країни. Вісім вінничан були удостоєні звання Героя Радянського Союзу за форсування р. Дніпро, п'ятеро з них здолали цю найбільшу водну перепону біля м. Київ. Четверо – під час боїв на Букринському плацдармі. Хома Васильович Малик та Андрій Григорович Цимбалюк були відзначені цим званням посмертно, а Григорій Герасимович Бондар та Андрій Іванович Пономарчук – за життя, проте, на жаль, вони загинули пізніше в боях [9; 25; 39; 29; 14].

Георгій Герасимович Бондар народився в 1910 р. в с. Лучинець Мурованокуріловецького району, а в 1914 р. сім'я переїхала на поселення до Східного Сибіру в с. Николаевка (нині – Єврейська автономна область, Російська Федерація), де хлопець закінчив сім класів школи та будівельний технікум. У 1933–1935 рр. пройшов строкову службу в Червоній армії. На початку німецько-радянської війни мобілізований і направлений на навчання до Хабаровського військового кулеметно-мінометного училища. Молодший лейтенант, командир взводу 3-ї мінометної роти 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Воронезького (від 20 жовтня 1943 р. – 1-го Українського) фронту, брав участь у форсуванні р. Дніпро біля с. Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської області. За відважні дії під час цієї операції удостоєний медалі «Золота Зірка». Потім воював на Правобережжі України й теренах Польщі. Під час розмінування м. Бреслау 3 квітня 1945 р. загинув [9; 2, 186; 14].

Одночасно з форсуванням р. Дніпро південніше м. Київ на Букринському плацдармі північніше відбувалося форсування в районі Лютізького. У цих боях також брали активну участь уродженці Вінницької області, а Петро Лук'янович Лещенко був нагороджений медаллю «Золота Зірка».

Народився в 1917 р. в с. Михайлівка Бершадського району. Призваний на строкову службу в 1937 р. Закінчив військове училище. На момент здійснення подвигу – старший лейтенант, командир 5-ї стрілецької роти 842-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронежського (від 20 жовтня – 1-го Українського) фронту. 29 вересня 1943 р. з воїнами свого підрозділу переправився на правий берег р. Дніпро біля с. Лютіж Вишгородського району Київської області, де вони захопили й утримували плацдарм. 29 жовтня 1943 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Брав участь у визволенні від гітлерівців столиці України. 13 листопада в одному з боїв на території Васильківського району Київської області зазнав тяжкого поранення, від якого помер. Похований у с. Велика Вільшанка Васильківського району Київської області [9; 13; 24].

Три загиблі уродженці Вінницької області були нагороджені «Золотою Зіркою» за форсування р. Дніпро на території Верхньодніпровського району Дніпропетровської області: Іван Лук'янович Слободенюк – посмертно; двоє інших – за життя. Це Олексій Федорович Гриб та Ілля Потапович Коновченко, які невдовзі після здійснення подвигу, на жаль, зникли безвісти [9; 33; 20; 23].

Оформлення документів на нагородження «Золотою Зіркою» мало встановлені правила: спершу частина, де служив воїн, подавала нагородний лист, потім цей документ завіряло вище керівництво: від командира полку до командувача фронту, після цього виходив наказ Президії Верховної Ради СРСР. На загиблих воїнів, яких представляли до звання Героя Радянського Союзу за форсування р. Дніпро, не завжди писали персональні нагородні листи, часто це були списки. Як-от із нагородженням Х.В. Малика (Додаток 6).

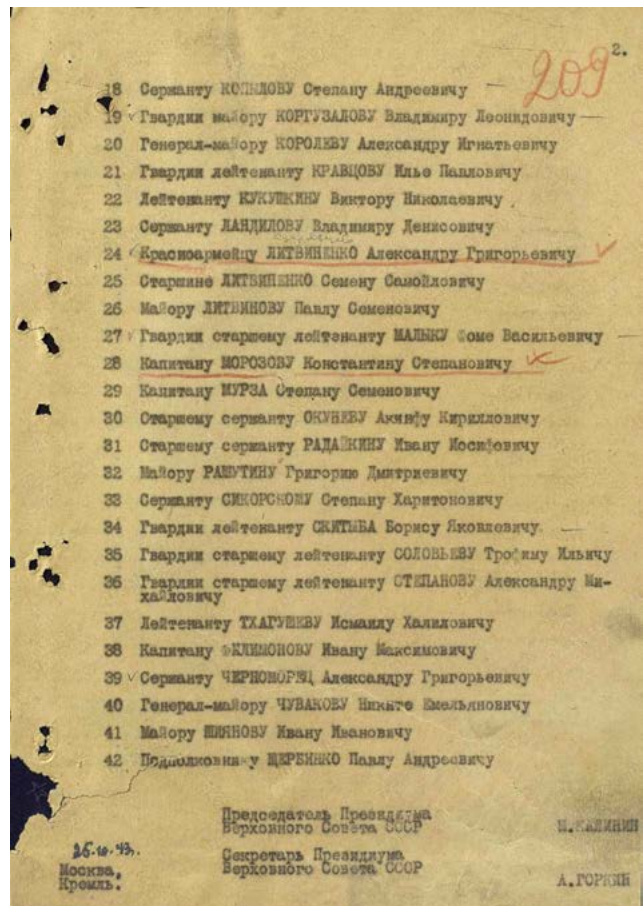
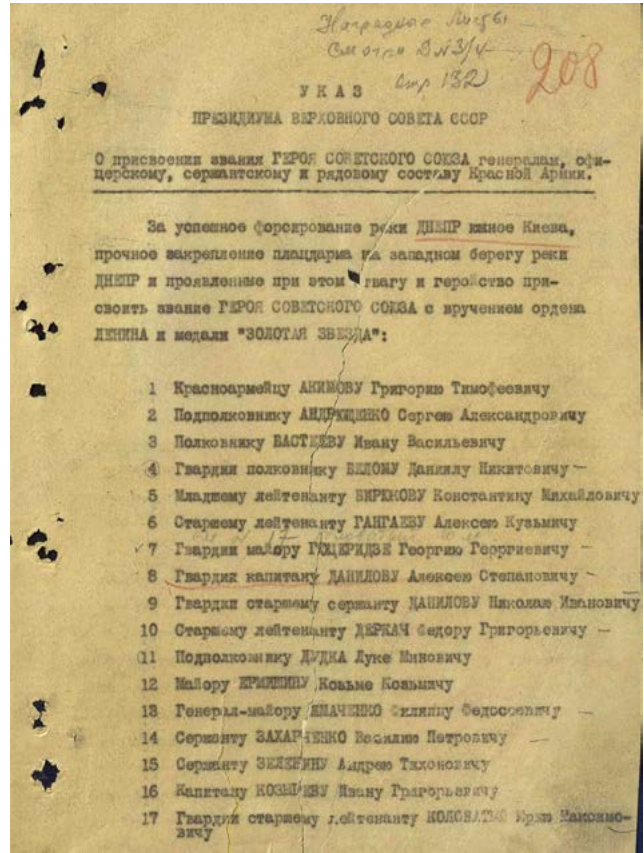
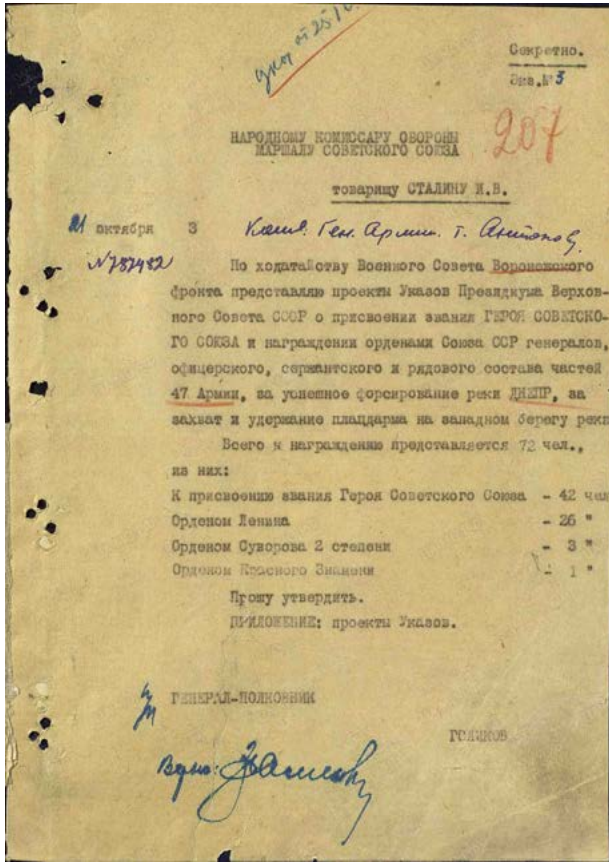
Шестеро вінничан відзначилися в боях на території своєї області. Троє – це партизани й підпільники, а ще троє – воїни Червоної армії, які брали участь в оборонних боях 1941 р. та у визвольних 1944 р.

Андрій Пилипович Касян, 1918 р. н., уродженець с. Киблич Гайсинського району, загинув у боях за с. Олександрівка Літинського району Вінниччини; Микола Павлович Семак, 1919 р. н., із смт Погребище свій останній бій прийняв біля с-ща Кустовецьке Хмельницького району; а Леонтій Семенович Смавзюк, 1902 р. н., із с. Скибинці Тростянецького району загинув у боях на території Шаргородського району Вінниччини [9; 21; 32; 34].

58 загиблих уродженців Вінниччини нагороджені медаллю «Золота Зірка» за хоробрість і звитягу, виявлені під час німецько-радянської війни, а Анатолій Гаврилович Наконечний – за подвиги, здійснені під час радянсько-японської.

Він – уродженець м. Ладижин Тростянецького району, 1915 р. н. У Червоній армії – від січня 1941 р., пройшов фронтовими дорогами німецько-радянської війни. Учасник радянсько-японської війни – майор, начальник штабу

Нагородна документація до медалі «Золота Зірка» Х. Малика

212-го гвардійського гаубичного артилерійського полку 8-ї гвардійської гаубичної артилерійської бригади 39-ї армії Забайкальського фронту. Помер від важкого поранення 14 серпня 1945 р., похований у м. Солунь, Китай [3, 141; 9; 26].

Географія здійснення подвигу й загибелі воїна не завжди збігається (Додаток 7).

Додаток 7.

Географія загибелі та поховання Героїв Радянського Союзу з Вінницької області

Країна	Кількість Героїв
Україна	23
Білорусь	3
Китай	1
Литва	1
Польща	12
Росія	11
Румунія	2
Словаччина	1
Угорщина	2
Франція	1
Зниклі безвісти	2

15 Героїв-вінничан загинули в боях після здійснення подвигу. Медаль «Золота Зірка», на жаль, недовго сяяла на гімнастерці цих воїнів. У середньому лише 5,5 місяця прожили вони після нагородження.

Через 14 днів після підписання наказу про присвоєння звання Героя Радянського Союзу загинув Петро Лук'янович Лещенко, а Григорієві Герасимовичу Бондарю вдалося поносити на своїх грудях нагороду 17 місяців [14].

Середній вік Героя Радянського Союзу з Вінницької області на момент загибелі становив 28 років.

У фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні серед документів на загиблих військовослужбовців Червоної армії, призваних із території Вінницької області, є кілька сповіщень Героїв Радянського Союзу. Лише в «похоронці» на Мойсея Фроїмовича Шварцмана зазначено, що воїн – Герой Радянського Союзу. Факт пояснюється тим, що на момент виписки документа про смерть звання Героя Мойсею Шварцману було вже присвоєно. Проте в інших вояків це не зафіксовано, оскільки нагородження відбулося вже після їхньої загибелі (Додатки 8, 9) [11; 12].

Додаток 8.

Сповідення про загибель П. Бондарука без зазначення
звання Героя Радянського Союзу

№ 118
Краснодарський повіт
20 Август 1944
1944

396
55

ИЗВЕЩЕНИЕ

Имя Бондарук Пётр Фёдорович
Адрес Винницкая обл. Могилевский р-н с. Кобыльское
Ваш муж 16 л. ср. ср. 188 68 см. ср. плас
Бондарук Фёдор Фёдорович года рождения, партизанского Уроженец Винницкой обл.
Дураганский р-на с. Кобыльское школа
В бою за Социалистическую Родину, верный военной присяге, проявив героизм и мужество, был убит
20 Август 1944 года
Доходил до г. Москва с. Пашковское
на путь г. Москва г. Москва
дети и родственники в семье приказ НК СССР

Товарищ Бондарук
1 майор Бондарук
НАЧАЛЬНИК ЧАСТИ Д-2 Бондарук

Додаток 9.

Сповідення про загибель М. Шварцмана із зазначенням
звання Героя Радянського Союзу

30.8.44
№ 028

№ 118 команд
144

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш муж майор Шварцман Мотей Шварцман
муж, сын, брат, военное звание
Шварцман Герой Советского Союза. Золотой Орден
Стр. б-на по 1-му 124 стрел. полку
уроженец г. Москва
область, район, деревня, село

В бою за Социалистическую Родину, верный военной присяге, проявив героизм и мужество, был героически погиб в бою с немецкими захватчиками
25.08.44. похоронен 200 м. от г. Пяткино
похоронен Вичевского р-на Виттевской обл. Могилевский
место похорон

Настоящее извещение является документом для возбуждения дела о пенсиях (приказ НК СССР № 207)

Хмельнякский Райвоенком
Начальник

Отже, Герой Радянського Союзу з Вінниччини, який загинув під час Другої світової війни, міг народитися як у місті, так і в селі – у будь-якому районі області. У нього обов'язково була шкільна освіта, а в більшості ще й середня професійна. Потрапивши до лав Червоної армії за призивом чи мобілізацією, більшість здобула військову освіту й дістала офіцерське звання. Герой – представник рядового й сержантського складу до війни отримав тільки шкільну освіту або ж був призваний у 1944 р. після визволення області від гітлерівців.

Посади, які обіймали загиблі Герої-вінничани, – від рядового солдата до командира полку. Територія подвигів та поховань досить велика, майже половина з них відзначилися й поховані на землях України.

Ось такий стислий та узагальнений просопографічний портрет загиблого воїна Червоної армії, удостоєного звання Героя Радянського Союзу, який був уродженцем чи призваним із території Вінницької області.

Джерела та література:

1. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна редакційна колегія (І.О. Герасимов та ін.). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*
2. *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – Т. 1 / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1987. – 911 с.*
3. *Там само. – Т. 2 / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1988. – 863 с.*
4. *Герои страны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.warheroes.ru>. – Назва з екрана.*
5. *Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyat-naroda.ru>. – Назва з екрана.*
6. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяги і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.*
7. *Обобщенный банк данных о защитниках Отечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.obd-memorial.ru. – Назва з екрана.*
8. *Овеянные славой имена: Герои Советского Союза – уроженцы Винниччины. – 2 изд., перераб. и доп. / Барабан В.М., Воронюк А.Д. и др. – Одесса: Маяк, 1989. – 312 с.*
9. *Память народа 1941–1945 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyat-naroda.ru>. – Назва з екрана.*
10. *Ругаль В.П. Книга Пам'яті України як статистичне джерело з обліку втрат українського народу в період Великої Вітчизняної війни / В.П. Ругаль // Актуальні проблеми історії, археології та етнології // Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, Історичний ф-т. – Одеса, 2012. – Вип. 4. – С. 163–166.*
11. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Всеукраїнська база загиблих (далі – ВБЗ). – Вн-95647.*
12. *Там само. – Вн-82055.*
13. *Там само. – Тимчасовий фонд. – 5177.*
14. *Там само. – Музейне досьє 631/Б.*

15. Там само. – Музейне досьє 753/Б.
16. Там само. – Музейне досьє 866/Б.
17. Там само. – Музейне досьє 72/В.
18. Там само. – Музейне досьє 431/В.
19. Там само. – Музейне досьє 492/Г.
20. Там само. – Музейне досьє 505/Г.
21. Там само. – Музейне досьє 2828/К.
22. Там само. – Музейне досьє 462/К.
23. Там само. – Музейне досьє 840/К.
24. Там само. – Музейне досьє 221/Л.
25. Там само. – Музейне досьє 124/М.
26. Там само. – Музейне досьє 51/Н.
27. Там само. – Музейне досьє 244/Н.
28. Там само. – Музейне досьє 403/П.
29. Там само. – Музейне досьє 641/П.
30. Там само. – Музейне досьє 702/П.
31. Там само. – Музейне досьє 59/Р.
32. Там само. – Музейне досьє 270/С.
33. Там само. – Музейне досьє 600/С.
34. Там само. – Музейне досьє 611/С.
35. Там само. – Музейне досьє 932/С.
36. Там само. – Музейне досьє 16/Т.
37. Там само. – Музейне досьє 303/Т.
38. Там само. – Музейне досьє 16/Ц.
39. Там само. – Музейне досьє 56/Ц.
40. Там само. – Музейне досьє 136/Ш.

© **Наталья ФИЛАТОВА, Владимир РУГАЛЬ**

ГЕРОИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА – УРОЖЕНЦЫ ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ, ПОГИБШИЕ НА ФРОНТАХ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ПРОСОПОГРАФИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ

В статье предпринята попытка создать просопографический портрет погибшего в период Второй мировой войны Героя Советского Союза, который родился или проживал на территории нынешней Винницкой области. Опираясь на доступные материалы и источники, хранящиеся в Национальном музее истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс, авторы показывают, когда и как эти люди попадали в Красную армию, какие имели звания и должности, в каких служили войсках. Установлено, за какие подвиги и в какой период войны награждали уроженцев Винницкой области медалью «Золотая Звезда».

Ключевые слова: Герой Советского Союза, Винницкая область, нацистско-советская война, Красная армия, офицер, рядовой.

© *Natalia FILATOVA, Volodymyr RUHAL*

HEROES OF THE SOVIET UNION – THE NATIVES OF VINNYTSIA REGION, DIED ON THE FRONTS OF THE SECOND WORLD WAR. PROSOPOGRAPHICAL PORTRAIT

The authors try to create a prosopographical portrait of a Hero of the Soviet Union perished during the Second World War, who was born or lived on the territory of the current Vinnytsia region. Based on generally available materials and sources kept in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War the authors write when the Heroes of the Soviet Union from Vinnytsia region were recruited into the Red Army, what ranks and positions they had and in which troops they served. The authors have established for which feats mostly the natives of Vinnytsia region have been awarded with the Gold Star medal.

Keywords: *Hero of the Soviet Union, Vinnytsia region, Nazi-Soviet war, Red Army, officer, private.*

УДК 355.1-058.65(477)“1941/1945”+069.8

© **Віталій ГОРОБЕЦЬ**

ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ФОРМУЛА СПІВПРАЦІ

У статті розглянуто прояви співпраці населення України з окупаційною владою в економічній та культурній сферах під час Другої світової війни. На основі аналізу спеціальної літератури, архівних джерел та матеріалів музейних колекцій зроблено висновок про те, що фізичне виживання лежало в основі первинних мотивів співпраці з ворогом. Довоєнна радянська політика в економіці та культурі, нацистська пропаганда під час окупації в цих царинах, а також моральні, психологічні, ідеологічні та інші установки українського суспільства визначали міру, логіку й формулу колаборації з окупантом.

Ключові слова: колабораціонізм, співпраця, райхскомісаріат «Україна», остарбайтери.

«Ми ніколи не були такими вільними, як за часів німецької окупації. Ми позбулися всіх прав, нам щодня кидали в обличчя образи, нас масово депортували як робітників, як євреїв, як політв'язнів, усюди ми бачили якесь огидне бліде обличчя, яке наші гнобителі називали нашим обличчям: саме тому ми були вільні!» – такі на перший погляд парадоксальні тези записав Жан-Поль Сартр, тільки-но танки союзників увійшли в м. Париж [22, 169].

Ідея «ситуативного» існування французького філософа полягала в тому, що свободу можна знайти лише в межах конкретного історичного контексту, бо усвідомлення можливостей, пропонованих життям, найбільше прояснюється в кризові моменти. Будь-яка війна змушує обложених вийти із заціпеніння, не трактувати більше своє життя як непорушну, навіки визначену сутність.

Ж.-П. Сартр відіграв значну роль в обґрунтуванні голлістського міфу війни – «усі французи – це люди 18 червня». Йдеться про французів, які почули по радіо звернення Шарля де Голля з м. Лондон 18 червня 1940 р. Той заявив, що війну не програно, а співвітчизники мають сили зорганізуватися до опору й визволити країну. Після 1945 р. де Голль наполягав, що усі французи відгукнулися на заклик стати до боротьби. Масова колаборація, якою відзначилися жителі країни в роки окупації, та режим Віші як символ національної ганьби були піддані конвенцій-

ному забуттю. Необхідність переосмислити й проговорити ці теми наздогнала Францію лише в 1970-ті рр.

У радянській повоєнній історії такого не було зроблено ніколи. Попри розгубленість перед фактами масштабної колаборації, громадський мотив помсти щодо найбільш антигуманних та жорстоких вчинків радянської спільноти накладвся на сталінський мотив помсти всій спільноті за проживання (фактично – виживання) на окупованій території.

Донині в масовій свідомості й публічному просторі розуміння феномену колабораціонізму відбиває радянські морально-правові та юридичні маркери. Сам цей термін зазвичай вживають у «вішистському» значенні: військової та адміністративної співпраці. Натомість інші види колаборації до уваги зазвичай не беруться.

У цій статті спробуємо розглянути форми співпраці українського населення з нацистською окупаційною владою в економічній та культурній сферах. По можливості, врахувавши історичний контекст, виділимо первинні та другорядні мотиви колаборації соціальних акторів. Дослідницький інструментарій буде застосовано в системі координат життєвих стратегій задля того, щоб відійти від спрощеного розуміння такого багатовимірного явища, як колабораціонізм.

Варто зазначити, що вивчення економічного та культурного колабораціонізму перебуває на периферії магістрального напрямку досліджень історії Другої світової війни. У різний час до цієї тематики звертались І. Ветров, Т. Заболотна, Б. Ковальов, В. Кучер, Т. Пентер, О. Потильчак, М. Семиряга, Ю. Скрипниченко, О. Стяжкіна, В. Шайкан [6; 7; 23; 31; 35; 43; 46–49; 52; 53; 61].

Упродовж 2018–2019 рр. у межах реалізації виставкових проектів «Праведний шлях: Українці-рятівники» та «Україна. Незакінчена війна...» у Національному музеї історії України у Другій світовій війні теми економічної та культурної співпраці були втілені в експозитарному вимірі.

Економічний колабораціонізм

Політична верхівка Райху трактувала свої дії на Східному фронті не як чергову воєнну кампанію, а як боротьбу, що визначить життя і смерть ворожих ідеологій та ворожих рас, – як війну тотального винищення (*Vernichtungskrieg*), концептуально сформульовану генералом Еріхом Людендорфом [36]. Попри філософію екстермінації, територію СРСР розглядали як сировинний та аграрний придаток Німеччини. Напередодні німецько-радянської війни нацистське керівництво розробило концепцію економічної експлуатації майбутніх окупованих зон, окресливши їх у «Директивах щодо керівництва економікою в новоокупованих східних областях». Ці документи більш відомі як «Зелена папка Герінга» [5, 322].

В окремому розділі «Зеленої папки», що називався «Використання робочої сили і залучення місцевого населення», передбачено було повне використання

людських ресурсів окупованої території Радянського Союзу, збереження трудових колективів підприємств промислових галузей (головним чином енергетики та ремонтних майстерень) та сільського господарства для їх експлуатації на користь Вермахту. Для реалізації своїх планів нацисти розраховували втягнути до активної економічної колаборації місцеве населення, насамперед інженерно-технічні кадри, кваліфікованих робітників, сільськогосподарських фахівців [46, 5–6].

Своє ставлення до залучення місцевих трудових ресурсів військово-політична еліта Райху виводила з розуміння специфічності радянського економічного укладу, що характеризувався командно-адміністративною системою управління, у край високим рівнем монополізації та автаркією. «Радянська економіка повністю організована державою. Якщо ця організація розпадеться чи внаслідок усунення керівного складу буде порушена, може виникнути небезпека господарської анархії», – сказано в «Зеленій папці Герінга». Отже, цінні професійні кадри заборонялося брати як заручників або піддавати політичному переслідуванню «без своєчасного сповіщення господарських установ». Крім того, передбачалося збереження певних соціальних гарантій: заробітної плати, продовольчого, медичного забезпечення тощо [26, 26].

Важливу роль у налагодженні економічної співпраці між місцевим населенням та «новою» владою було відведено пропаганді. Завдяки її продукції – відозвам, плакатам, пресі – гітлерівці планували залучити українців до колаборації з Райхом. Блискучий приклад такої комунікації – плакат 1942 р. «Трудящі України!». У зв'язку з початком агітаційно-пропагандистської кампанії з вербування українських робітників до Райху німецька окупаційна влада зверталася до людей із такими словами: «Вашу батьківщину звільнено від жахливого панування большевиків. Знову Ви можете легко зітхнути й стати до праці, якщо большевицькі хижакі у своїй руйнівній люті не позбавили Вас можливості до цього» [25].

У перші місяці німецько-радянського збройного протистояння реалії воєнно-стратегічної обстановки викликали в певній частини населення надії на щирість намірів окупантів щодо майбутнього України, посилювані нацистською пропагандою та негативним досвідом радянської дійсності. Ці сподівання, очевидно, сприяли поширенню доброзичливого ставлення звичайного українця до німецької армії та окупаційної адміністрації в той період. Серед національно свідомої частини українства з'являлися надії на те, що Третій райх, здолавши комуністичний радянський режим, забезпечить якусь форму самостійного державного розвитку України.

Службовець Київського обласного тресту будівельних матеріалів Федір Пігідо (літературний псевдонім – Правобережний) – автор унікального, але до певної міри заангажованого джерела – спогадів про своє перебування під нацистською окупацією. Як свідок та безпосередній учасник економічної колаборації він рефлексує щодо причин співпраці з новою владою: «Ніхто, власне, німців не хотів і великого добра від них не ждав. Але ще дужче не хотіли збереження

советського режиму, – народи не хотіли воювати, не хотіли віддавати життя за збереження “советської родини”, за збереження колгоспного устрою. Хотів би я знати, коли це й хто називав повстання проти чужої тиранії “зрадою”?» [44, 98–99].

Пігідо наводить розмірковування знайомого лікаря А. (ім'я невідоме) про природу явища колаборації радянських громадян, як видається, ще глибші та влучніші за його власні: «Усі ці страхітні явища знаходять своє пояснення в тому, що двадцятип'ятирічні експерименти большевиків над людськими душами так спотворили їх, ті душі, що витравили все, що було в них людського, святого, що люди втратили образ Божий, і що це є ґрунтом, на якому стали можливі оті явища. Безнастанне руйнування “буржуазної моралі”, руйнування віри в Бога, безнастанне, маніякально вперто-послідовне руйнування родини, зведення поняття родини до чогось набагато нижчого, ніж у тварин. ...Все це уможливило й оту “зраду”...» [44, 100].

Із цього випливає, що соціальну базу економічного колабораціонізму потрібно шукати не в межах класових структур радянського українського суспільства, а в значно ширших соціальних категоріях, які об'єднували не лише ідеологічних противників більшовизму чи національно свідомих громадян, а й політично нейтральних осіб, певним чином потерпілих від більшовицького режиму або ж ним незадоволених. В Україні через відомі причини та обставини таких була більшість.

Успішні дії німецької армії на початковому етапі війни давали керівництву Третього райху підстави сподіватися на захоплення великої кількості нешкоджених промислових підприємств, устаткування й запасів сировини, як це було в окупованих країнах Західної Європи. Однак його сподівання виявилися марними. Червона армія, відступаючи, знищувала все, що залишилося після евакуації промислового устаткування, сільськогосподарських машин, механізмів, худоби та ін.

Санкцію на застосування тактики «випаленої землі» дав особисто Йосиф Сталін. 3 липня 1941 р. у своєму запізнілому зверненні по радіо він заявив: «Під час вимушеного відходу частин Червоної армії потрібно вивозити весь рухомий залізничний склад, не залишати ворогові жодного паровоза, жодного вагона, не залишати противнику жодного кілограма хліба, ані літра пального. Колгоспники мають гнати всю худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиліві райони. Усе цінне майно, зокрема кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, мають безумовно знищувати» [11].

Масштаби руйнації промисловості згодом оцінювала створена німцями місцева адміністрація, яка обстежувала стан підприємств на предмет відновлення їхньої роботи, а морально-психологічні наслідки для самих червоноармійців яскраво описані у фронтових щоденниках [63; 64].

На основі архівних документів І. Ветров здійснив обрахунок кількості підприємств, введених у дію окупаційною адміністрацією станом на

1 березня 1942 р. Промислових об'єктів, відкритих гітлерівською господарською інспекцією «Південь» на території Харківської, Запорізької областей, м. Чернігів, Суми, генерального округу «Дніпропетровськ», Криму, а також м. Курськ і Таганрог, які теж входили до зони військової німецької адміністрації, налічувалося 307. Потреби Вермахту забезпечували Харківський завод № 183 (транспортне відділення заводу локомотивів), який ремонтував мотоцикли й автомобілі, маріупольські хутряна та військового одягу фабрики, Сімферопольська акумуляторна майстерня, Чернігівська ТЕЦ, Ніжинська, Боровицька, Бердянська, Молочанська, Оріхівська, Новомосковська електростанції, дві електропідстанції в м. Запоріжжя й інші підприємства, переважно легкої та харчової промисловості [6, 200–216].

Спогади очевидців і звіти окупаційної влади фіксують численні випадки добровільної допомоги цивільного населення України у відновленні зруйнованих чи недіючих підприємств на початку окупації. Наприклад, 20 жовтня 1941 р. командир 444-ї охоронної дивізії доповідав начальству, що робітники й інженери м. Кривий Ріг під час будівельних робіт на залізничних промислах «надали суттєву допомогу німецькому командуванню», а особливо коли вручили окупаційній владі плани підземних розробок [61, 283].

Останній голова Київської міської управи Леонтій Форостівський повідомляв, що з приходом німців до столиці у вересні 1941 р. «при жертівній праці робітників» лише за два тижні вдалося налагодити електропостачання, водогін, розчистити руїни й відновити роботу міського трамвая. Майбутній бургомістр м. Київ, який тоді обіймав посаду голови Софіївської районної управи, у доволі піднесених тонах намагався показати, ніби мертве місто виявило ознаки життя: «Без потрібних коштів і матеріалів, але з упертим бажанням, енергією й величезною ініціативою 19 732 робітників і службовців за короткий час побудували: залізницю на Пуще-Водицю для підвозу торфу, торфорозробки в Дарниці й Святошині, Ковельський та Гаванський мости, телефонну станцію на Подолі, кілометровий дерев'яний міст через р. Ірпінь». У спогадах, опублікованих через десятиліття в Аргентині, Л. Форостівський виразно підкреслював свій вклад у справу відновлення міської життєдіяльності: «Управа міста поставила свій виклик і разом з киянами доклала всіх зусиль, щоб відродити спаралізовану большевиками господарку міста й відновити в українській столиці громадсько-господарче й культурне життя в максимальних розмірах, можливих в умовах нової, німецької окупації» [54, 40–41].

На прикладі цукрової промисловості Ф. Пігідо (Правобережний) теж відзначав відновлення виробничих ліній «з дивовижною швидкістю». Не вдаючись у детальну характеристику руйнувань, він констатував, що за відносно короткий час зі 152 цукроварень поновили роботу й працювали на повну потужність 112. Будучи глибоко інтегрованим у систему економічних відносин із німецькою владою, інженер зробив дуже важливий висновок: «Коли б не дружня, співчутлива, віддана робота місцевих робітників, своїми силами та примусом німці

ніколи не відбудували б так скоро й третини цих заводів. Німці мало що приклали своїх сил до відбудови своїх цукроварень (для деяких було доставлено з Німеччини паси, яких взагалі бракувало), та вони й не мали до того ні можливості, ні часу, – це зробили робітники та службовці цих заводів» [44, 154].

До еміграції на Захід у 1944 р. Ф. Пігідо (Правобережний) вступив до кооперативного товариства інженерів-силікатників і отримав призначення на посаду директора Стайківської та Ржищівської груп цегельних заводів. Загалом товариство промисловців узяло в оренду в Київській міській управі та деяких районних управ близько 10 цегельно-дахівних заводів, а також київський цементний та керамічний заводи [50, 4].

Крім резонної мети – отримання прибутку, кооперативні члени товариств, які вступали в колаборацію з новою владою, ставили перед собою і ширші стратегічні завдання: створити базу для збереження основних кадрів промисловості будівельних матеріалів, а також запобігти руйнуванню заводів – основи цього збереження [44, 143–144].

Очевидно, це була інстинктивна реакція активного прошарку українського населення на розпад попередніх соціально-економічних зв'язків та структур, що спонукала до внутрішньої консолідації, відновлення й зосередження ресурсів для виживання та формування відповідних стратегій.

У Західній Україні, де традиції сільськогосподарської кооперації були глибшими й тривалішими завдяки діяльності «Просвіти», активній залученості греко-католицької церкви та підтримці легальних політичних партій (як-от Українське національно-демократичне об'єднання), різноманітні добровільні об'єднання та спілки найактивніше вступали в контакти з німецькою адміністрацією, вибудовуючи форми економічної співпраці.

Яскравим прикладом може слугувати діяльність Маслосоюзу, що від початку ХХ ст. з кількох молочарських спілок виріс у потужну й розгалужену організацію з річним оборотом у 12,1 млн злотих напередодні Другої світової війни. З початком німецького вторгнення до СРСР дирекція Маслосоюзу (А. Палій, А. Мудрик, М. Хронов'ят), керівні структури якої містились у м. Львів, здійснила низку заходів для збереження організаційно-торговельної системи та майна української молочарської кооперації перед зазіханням нацистської адміністрації, яка не поспішала повертати націоналізоване радянською владою майно і планувала перетворити її на філію німецької компанії [27].

Ціною розформування організаційно-технічного відділу, який відповідав за організацію виробництва, та підпорядкування Маслосоюзу Дистриктовому союзу молочного і жирного господарства (Distriktsverband für Milch und Fettwirtschaft) на чолі з комісаром Рошманом вдалося зберегти первинну структуру кооперативної інституції та отримати дозвіл на легальну діяльність. Заступником комісара мав бути призначений фольксдойч, однак завдяки наполяганням українських кооператорів цю посаду обійняв Михайло Хронов'ят, який любивав

господарські інтереси українців, мав доступ до інформації стосовно німецьких планів, пов'язаних із цим сектором господарства [4, 19].

Перебуваючи після війни в еміграції, Андрій Палій аргументував своє рішення щодо співпраці з окупаційним режимом потребою насамперед зберегти надбання української кооперації. У книжці «Мужі ідеї» він із прагматизмом коментував свої мотиви: «Незважаючи на те, що це була чужа окупаційна влада з нестерпним режимом, який по своїй суті заперечував незалежний розвиток кооперації на дальшу мету, ми вирішили боротися за її існування з таких мотивів:

1. Розраховувано на те, що окупаційна влада не буде вічною і кооперативні надбудови залишаться власністю народу.

2. Треба було використати нагоду для закупки молочарських машин з німецьких джерел та переводити якнайбільше інвестицій на коштів здевальвованої валюти.

3. Повстала konieczність дати заняття для якнайбільшого числа робітників, щоб їх охоронити від примусового вивозу до Німеччини.

4. А в кінці ще й з тої причини, і це було найголовніше, щоб охоронити селянське населення від надмірних контингентів і репресій з боку німецької влади та відомих із визиску німецьких фірм, які працювали всюди там, де не було кооперативної самооборони» [28, 109].

Окупація неминуче призводить до соціальної атомізації суспільства. Люди починають провадити зациклений на себе, егоїстичний спосіб життя, дбаючи про власне виживання та потреби близьких. Утім, так само знаходилися люди, які виявляли цілком протилежну позицію – солідарності: піклувались одне про одного або принаймні вважали, що мають це робити.

Роман Макар, кваліфікований інженер-нафтовик із м. Борислав, володів кількома нафтовими свердловинами. Після захоплення Галичини німецькими військами й надалі займався нафтовим промислом, що був узятий під особливий контроль нацистською адміністрацією. Водночас його батько Іван обіймав посаду міського голови. Коли до Макарів, які бачилися класичним зразком економічного та адміністративного колабораціонізму, звернувся бориславський лікар Елькан Хармелін із проханням сховати його родину, вони обладнали сховок у власному будинку, де протягом усієї окупації мешкало 13 євреїв. Р. Макар із дружиною забезпечували їх їжею та одягом й навіть облаштували для втікачів бібліотеку. У 2015 р. Роман і Ганна Макари були удостоєні звання Праведника народів світу [19].

Інший приклад не менш показовий. 22 листопада 1941 р. після захоплення м. Маріуполь Єлизавета Бірюкова разом із іншими городянами за наказом нацистської адміністрації вийшла на роботу. Спеціалізована вища освіта, знання німецької мови привернули до неї увагу окупаційної влади, зокрема новопризначеного шефа Маріупольського рибоконсервного комбінату – німця Бендера (ім'я невідоме) [14].

Жінку призначили на посаду технічного керівника виробництва комбінату. Завдяки своїм організаторським здібностям Є. Бірюкова відновила й ефективно налагодила виробництво рибних консервів для німецької армії. Були відкриті томатний та маринадний цехи, що давали тонни консервованої продукції для Вермахту.

Ефективність роботи на посаді давала їй змогу впливати на кадрову політику й організовувати переведення радянських військовополонених із місцевого шталагу № 152 на комбінат. Крім того, використовуючи відомі їй вади бюрократичної системи, Є. Бірюкова возила хабарі на біржу праці, відкуповуючи людей від відправлення до Німеччини, й також влаштовувала їх на підприємство. У результаті від голодної смерті та примусових робіт у Райху було врятовано щонайменше 150 осіб військовополонених та цивільних [16].

Утім, за співпрацю з нацистами в економічній сфері Є. Бірюкову засудили на 20 років каторжних робіт із позбавленням прав та конфіскацією майна. Вирок не підлягав оскарженню та касації. Упродовж 1944–1948 рр. вона перебувала у Воркутинському виправно-трудоному таборі НКВД СРСР. Була звільнена після перегляду справи [53, 270–275].

Отже, окремі соціальні актори розглядали свою співпрацю з окупантами ширше, ніж засіб власного виживання, а їхній економічний колабораціонізм конвертувався в порятунок життя інших людей.

Ефективність реставрації промислової бази в період нацистської окупації, попри подекуди дуже високий місцевий ентузіазм, була вкрай низькою. Учені В. Кучер та О. Потильчак, проаналізувавши німецькі дані щодо повністю або частково відновлених підприємств райхскомісаріату, встановили, що їхня частка не перевищувала 2,3 % довоєнної кількості [35, 189].

Однією з форм нацистського заохочення до співпраці в економічній сфері була система видачі патентів на торгівлю. З перших днів окупації німецька влада оголосила все рухоме й нерухоме майно України власністю Райху. Воно не могло передаватися у володіння як окремих власників, так і монопольних об'єднань. Майбутня доля цього «особливого майна» мала бути визначена після війни, а поки що для нього встановлювалось опікунське управління, частина передавалася в оренду. Передача підприємств під опіку відбувалася за домовленістю, згідно з якою контрактантом-власником виступала нацистська Німеччина.

На роль розпорядника майном від імені держави окупаційна влада могла призначити певну «досвідчену» особу, з якою підписували договір на видачу «патента» (Bestellungsurkunde) в довільній формі. Така формальна домовленість окреслювала загальні положення діяльності призначеного «в межах правильного керівництва господарством», зокрема й обсяг оплати управителю за роботу [6, 60].

Наприклад, у м. Вінниця в 1942 р. налічувалося 52 власні крамниці, їдальні, комісійні магазини, холодильні підвали та склади, що мали патенти. Вони торгували продовольчими та промисловими товарами, льодом, вугіллям, старими

меблями та квартирним начинням, а кількість персоналу становила не більше двох робітників [57, 298–301].

Дмитро Малаков на власні очі спостерігав відродження дрібного приватництва у м. Київ із його бурхливим стартом, спекуляціями та швидкоплинністю: «Повідкривалися різноманітні паштетні, закусочні, бутербродні з вивісками й запрошеннями, писані українською й німецькою мовами. У вітринах цих закладів зарясніли і жовто-блакитні кольори, і тризуби. Зажевіла надія на самостійність. Відкрилася також сила-силенна комісійних крамниць, куди городяни, сподіваючись щось виручити на хліб насущний, понесли останнє, а хто й нагробоване в державних магазинах у дні безвладдя в Києві (17–19 вересня)» [37, 67–68].

Фактор економічного колабораціонізму використовували члени комуністичного підпілля, виконуючи спецзавдання на окупованій території. Навесні 1942 р. за дозволом штадткомісара Рудольфа Клостермана керівником сільськогосподарської фірми «Гапаз» у м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро) став радянський розвідник Олександр Готовцев, який налагодив зв'язки з партизанами й підпільниками. Йому вдалося отримати патент на відкриття цієї фірми. Р. Клостерман був задоволений тим, що на території генеральної округи з'явилося підприємство, яке взяло на себе відповідальність за відновлення інвентаря в селах більшості гебітів, налагодження поставок сільськогосподарської продукції для Вермахту й Німеччини. Завдяки діяльності фірми «Гапаз» радянським підпільникам вдалося зібрати цінну інформацію про розміщення німецьких архівів, штабів, переправляти медикаменти для військовополонених у табори, врятувати частину молоді від вивезення на роботи до Німеччини [13, 93–101].

Дослідниця явища колабораціонізму на території райхскомісаріату «Україна» В. Шайкан наводить цілу низку прикладів, коли комуністи, залишившись на окупованій території, співпрацювали зі своїми ідеологічними ворогами, зокрема й в економічній сфері. Секретар парторганізації ст. Золочів Харківської області Н. К. [тут і далі з етичних міркувань В. Шайкан приховала імена. – Авт.] став співпрацювати на залізниці, кілька разів «заарештовувався» гестапо, але звільнявся і продовжував роботу там само. Головний бухгалтер Вовчанської райошадкаси Харківської області А. Л. самовільно залишилася на окупованій території, активно співпрацювала з окупантами, ведучи облік населення, збираючи податки і т. ін.» [61, 285].

Після тотальної мобілізації наприкінці 1941 р. в нацистській Німеччині постав гострий дефіцит робочої сили у промисловості й сільському господарстві. Подолати його планували, набравши робочої сили із захоплених східних областей. 21 березня 1942 р. генеральним уповноваженим з питань управління та використання наявних трудових ресурсів Райху Гітлер призначив гауляйтера Тюрингії, обергрупенфюрера СС Фріца Заукеля. Уже наприкінці 1942 р. той звітував, що його відомство рекрутувало близько 3 млн робітників «ненімецьких» народів, серед яких 1 млн 480 тис. – зі сходу. За весь період Другої світової війни було залучено до роботи 2 млн 775 тис. остарбайтерів [42].

Кампанія щодо добровільного задіяння українців до роботи в Німеччині стартувала наприкінці 1941 р. А вже 20 січня 1942 р. газета «Нове українське слово» опублікувала звернення генерал-комісара м. Київ Гельмута Квіцрау про відправлення першого транспортного поїзда до Німеччини, у якому більшість нібито становили добровольці [9]. 14 лютого 1942 р. керівництво Київського бюро набору добровольців до Німеччини заявило про відправлення другого й третього транспортних поїздів [10].

Пропагандистські зусилля гітлерівців із залучення української молоді до економічної колаборації зводилися до створення в уяві людей образу Німеччини як квітучого європейського раю, нав'язування думки про те, що окупаційна влада не є ворожою, а німці, пропонуючи вигідні умови праці та проживання в Райху, піклуються про благополучне майбутнє місцевих громадян.

Основний акцент у розгортанні цілеспрямованої соціально-психологічної обробки людей було зроблено на усній (бесіди, агітаційні виступи, лекції німецьких пропагандистів), наочній (листівки, плакати, пересувні фотовиставки) агітації та деяких інших пропагандистських засобах. Серед українського населення розповсюджували кольорові плакати «Як живе німецький робітник?» з обов'язковими помітками: «Тут купують м'ясо для смачної вечері», «Німецькі робітники живуть не у тісних убогих квартирах, а в просторих кімнатах та власних домах!», «Багатьом німецьким жінкам подобається працювати на фабриках та заробляти гроші, як і їхні чоловіки» [45].

Ці та інші схожі листівки друкували масовим тиражем, вивішували в людних місцях, роздавали в руки майже кожному. Тільки в липні 1942 р. відділ пропаганди райхскомісаріату «Україна» розповсюдив серед населення 350 тис. таких агітаційних матеріалів [48, 20].

Іншими інструментами ідеологічного впливу стали кінозасоби (демонстрування кіноагітки «Дорога до Німеччини»), українська преса, сфабриковані листи тих, хто нібито вже встиг завербуватися.

Певну роль агітатора в схиланні українського населення до колаборації та виїзду на роботу до Німеччини відіграла церква. Начальник поліції безпеки і СД оберштурмбанфюрер Еріх Ерлінгер, говорячи про те, що духівництво на окупованій території «багаторазово надавало себе на службу німецькій пропаганді», відзначав, що «особливо помітну підтримку подало духівництво при вербуванні робітників для відправки до Німеччини», а єпископи «відкрито виступали з цією метою в пресі й надавали підлеглим їм духовним особам, в окремих селах відозви, психологічно добре оброблені для прочитання їх у церквах» [12, 59].

Водночас поведінка багатьох парафіяльних священиків не виходила за морально-етичну межу їхнього покликання. Приклад пароха с. Ілавче Тернопільської області Йосипа Райха тут показовий. У 1942–1944 рр. під час нацистської окупації греко-католицький священик став посередником між німецькою владою та громадою села. Після оголошення трудової мобілізації Тернопільським окружним староством дистрикту «Галичина» він спробував узяти ситуацію під

контроль. Кожна кандидатура була погоджена Й. Райхом і затверджена відповідною метричною довідкою, яку він скріплював церковною печаткою. Навряд чи у священика була можливість урятувати всіх юнаків та дівчат, але через опосередковану форму економічного колабораціонізму він принаймні налагодив процедуру контролю над прямим насильством окупаційної влади [20].

Німецька адміністрація застосовувала й фінансово-економічні важелі впливу для збільшення кількості добровольців. Йдеться про виплату грошової компенсації сім'ям завербованих. Частина добровольців-остарбайтерів сподівалися на допомогу окупаційної влади їхнім рідним, про що свідчать записи старост наприкінці списків: «Родина потребує допомоги» [61, 294].

Із пропагандистською метою сім'ям потенційних колаборантів було передбачено певні пільги: збереження за ними права на отримання земельних наділів, виплати родичам у разі настання їхньої непрацездатності грошової допомоги тощо. 27 лютого 1942 р. райхскомісар України Ерїх Кох у зверненні до окружних комісарів та урядів праці звертав увагу на те, що вербування робітників відбувається легше, коли завербований знає, що його родина буде забезпечена [60].

При недостатньому ефекті пропаганди нацисти вдавалися до крайнього способу (перед прямим примусом), щоб спонукати позірних добровольців до трудових мобілізацій: посилення соціального тиску та створення нестерпних умов життя на окупованій території.

Безробітна вчителька з м. Київ Любов Нартова 10 квітня 1942 р. на сторінках свого щоденника дуже точно передала суть цієї тактики: «Зараз нове хвилювання. Німці наказали всьому працездатному населенню виявити бажання і готовність їхати в Німеччину на роботу. Вже відправили багато ешелонів, а зараз будуть знову відправляти. Кажуть, що близько 100 тисяч потрібно буде взяти». Лексична конструкція «наказали виявити бажання» – оксюморон у чистому вигляді [56, 8].

Український мовознавець та історик літератури Юрій Шевельов, який залишився в окупації, описав випадок свого університетського колеги доцента Павла Стрелкова. «Кілька разів я зустрічав Павла Георгійовича на зльодоватілих вулицях завмерлого і напіввимерлого Харкова. Він гірко нарікав на брак допомоги і при останній зустрічі оповів мені, що не убачивши виходу, записався на роботи в Німеччину, добровільно, з обома підлітками-дітьми. Більше ми не зустрічалися. Але після війни його ім'я кілька разів зустрілося в радянських наукових виданнях. Це означає, що його не переслідували, не заслали. Він повернувся до своїх», – пригадував науковець [62, 279].

Батьки, дітей яких насильно забирали на роботу до Німеччини, теж «добровільно» погоджувалися їхати вслід за ними. Так, наприклад, учинила Анастасія Заморська. Після трудової мобілізації сина Володимира жінка записалася добровольцем і в 1943–1945 рр. працювала лікарем санітарної частини для остарбайтерів у робочому таборі фірми VKF [17].

Історія сім'ї Олексія Лимонченка із с. Павлиш Кіровоградської області – приклад трактування економічного колабораціонізму як складника стратегії

виживання. На початку 1943 р. 17-річного Олексія вивезли на примусові роботи до Райху. Хлопець працював на сільгоспроботах у фермера на півночі Німеччини. У 1944 р., переглядаючи українську газету, що виходила в м. Берлін для остарбайтерів, побачив оголошення, де вказувалося, що його розшукує мати із сестрою Валею. О. Лимонченко віднайшов рідних у містечку Пайсенберг, Верхня Баварія. Після капітуляції Німеччини сім'я залишилася в американській зоні окупації, а після війни виїхала на постійне місце проживання до США [18].

Зі значною часткою імовірності можна стверджувати, що пряма кореляція між пропагандистськими зусиллями нацистів та кількістю колаборантів-остарбайтерів існувала. Водночас не було ніякої масової добровільної згоди українського населення на використання його праці в гітлерівській Німеччині. Частина людей одразу піддалася пропагандистському нападу, а інша, ймовірніше, через свою інертність навіть не замислилася, кому її праця потрібна.

Підрахувати кількість добровільних робітників, вивезених до Німеччини, – завдання навряд чи здійсненне. Умови перебування населення в різних окупаційних зонах і міра жорстокості окупантів значно відрізнялися, що впливало на стратегії виживання людей.

Заборона румунської влади на вивезення робочої сили із «Трансністрії» до Райху, що перестала діяти 29 січня 1944 р., спричинила те, що тамтешніх добровольців налічували одиниці. В. Шайкан вважає, що з території райхскомісаріату «Україна» та зони управління військової адміністрації відносно добровільно до Німеччини та до «Штральо» (транспортні полки на території Польщі) виїхало близько 10–12 % загальної кількості остарбайтерів [61, 293].

У м. Київ, за підрахунками В. Ковалю, чисельність добровольців не перевищувала й 10 %. Можливо, це пояснювалося тим, що з великих міст значна частина молоді встигла евакуюватися разом із підприємствами, навчальними закладами, а також була мобілізована до Червоної армії [32, 174].

На основі джерел краєзнавчого музею м. Люботин, що на Харківщині, Ю. Скрипниченко встановив поіменний список добровільного трудового контингенту. У середньому кожен 20-й остарбайтер-люботинець поїхав до Німеччини зі своєї згоди [52, 102–103].

Винятком на загальноукраїнському тлі стало хіба що м. Проскурів (нині – м. Хмельницький), де місцевому гебітскомісаріату вдалося завербувати добровільно близько 90 % усіх відправлених до Німеччини жителів. Загалом із міста було вивезено до Райху 1316 осіб [57, 94].

Культурний колабораціонізм

На противагу звичним екстремістським заявам Адольфа Гітлера та Гайнріха Гімлера щодо ставлення до культури народів Сходу райхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберг був більш прагматичний. Нацистський чиновник розумів, що, позбавивши українців національної культури,

окупаційна адміністрація відразу викличе пасивний опір. 10 квітня 1942 р. він видав розпорядження «Про ставлення до культури українців», у якому деталізував свою позицію: «Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної йому культури. Надмірне обмеження культурних проявів українства може потягти за собою не радісне ставлення до праці, а відразу до неї, замість залучення населення на свій бік – пасивний опір» [58, 172].

Завдяки такій позиції А. Розенберга, яка, однак, наразилася на значний опір райхскомісара України Е. Коха, гітлерівці спромоглися створити враження можливості вільного розвитку української культури. Заохочувалося розширення сфери побутування української мови, було дозволено організацію осередків «Просвіти», українських театрів, окремих музеїв, випуск періодики й книжок українською мовою. Багато таких кроків мали відверто пропагандистський характер, деякі з них так і не набули реального змісту. Попри те, значна частина населення, насамперед інтелігенція, з надією сприйняла ці рішення окупаційної адміністрації і часто зголошувалася до співпраці з німцями.

Однією з поширених форм культурного колабораціонізму була діяльність окупаційної преси в Україні. Чимало газет і журналів так чи інакше допомогли нацистам та їхнім союзникам у справі деморалізації, дезорієнтації й прямого обману місцевого населення. Преса, яка офіційно (тобто під контролем окупаційної влади) видавалася на території України, не могла не бути колаборантською, інакше її просто не існувало б.

За підрахунками українських істориків, під час нацистської окупації в Україні виходило 239 періодичних видань. Із них на території райхскомісаріату «Україна» та військової зони – понад 100 одиниць періодики, що підлягали суворій цензурі [15, 16].

Юрій Шевельов працював в українській окупаційній газеті «Нова Україна», перші номери якої харків'яни прочитали на початку грудня 1942 р. – через півтора місяця після окупації міста. Він наводить переконливі аргументи, що налагодити видання щоденної газети в тогочасних умовах виявилось справою вкрай складною: усі великі друкарні були знищені під час зміни влади, не було електрики, друкарів і транспорту. Поява «цього дивного німецько-українського гібрида, прикрашеного знаком тризуба», стала можливою лише завдяки самовідданій праці групи ентузіастів на чолі з першим редактором Петром Сагайдачним та секретарем Миколою Оглоблиним.

Знаючи ситуацію зсередини, Ю. Шевельов описав процес утілення редакційної політики в «Новій Україні». По-перше, міжнародна інформація надходила виключно з німецьких джерел, уже «пересіяних» і цензурованих. По-друге, газета «мовчала» на будь-яку тему стосовно українського минулого, де історію хоч трохи інтерпретували в самостійницькому дусі. І, по-третє, єдине, що було дозволене, це критика радянського минулого. «Але і це вже було для нас щось! Речі з того минулого можна було назвати своїми іменами, можна було згадати

факти утисків і переслідувань, і цю можливість, фактично майже єдину, треба було використати», – пояснює свої мотиви вчений.

Свій дебют в українській окупаційній газеті він розпочав зі статті «Стан української мови в Радянській Україні», яка на шпальтах вийшла вже з іншим, більш публіцистичним, заголовком – «Уярмлена мова» [62, 284].

Зазвичай мемуарні джерела більше, ніж інші наративи, тяжіють до тенденційності, вирізняються підвищеною суб'єктивізацією та ідеалізацією інформації, що пов'язана з особою мемуариста. Утім, щодо особистого досвіду культурного колабораціонізму спогади Ю. Шевельова вигідно вирізняються чесністю й відвертим викладом. Він наводить епізод розмови із секретарем харківської газети, який самокритично назвав «доброю виучкою національної гідності»: «Я приніс йому мою статтю про мову, і він прийняв її. Він не прийняв тих віршів, що я йому приніс ще, мабуть, у листопаді 1941 року. ... Я жив добрий десяток літ у країні, де Тичина, Рильський, Бажан і легіони менших змагалися в одах на честь Сталіна. Я мало не забув про ті часи, коли поезія була поезією, а не вправами на задану тему. Тепер прийшли німці, яких я ждав. Вони не привезли нічого до Харкова: ні товарів, як наївно сподівалися міщухи, ні уряду на чолі з Винниченком, як думали дехто з інтелігентів і селян, ні видань для “тубільців”. Єдине, що вони привезли й щедро наділяли, був портрет Гітлера... Із плетива сталінославної поетичної традиції і моїх справжніх сподівань визволення від німецького походу виросла моя, з дозволу сказати, поезія, в якій я оспівував – ні, хвалити Бога, не Гітлера, але марш німецького війська на Схід. Уже що хочете, а такий вірш, думав я, буде вітаний на шпальтах нової газети. Він не був». М. Оглоблин делікатно натякнув, що «Нова Україна» – газета українська, і немає причин, щоб вона «оспівувала» німців [62, 285].

«Казус Шевельова» у співпраці з «Новою Україною» оприявнює морально-етичну дилему українського інтелігента під час окупації. З одного боку, він міг писати в межах сумнозвісної «сталінославної поетичної традиції», лише підставивши інші прізвища та партійну належність своїх героїв. З іншого – німецька влада не була принциповою стосовно демонстрації місцевими представниками культури ритуалізованих форм лояльності та прагнення бачитися добрими громадянами. Можливо, нацистам просто не вистачило часу, щоб сформувати на підконтрольних східних територіях «повсякденний гітлеризм» (йдучи за метафорою С. Єкельчика про «повсякденний сталінізм») [21].

Ю. Шевельов не залишає шансу на двозначне трактування свого культурного колабораціонізму: «Я не кривив душею і не писав нічого проти своїх переконань. Я не міг писати всього того, що хотів би, але слід було скористатися з нагоди і висловити те, що можна було тоді, а не можна було довгі роки перед тим. Більшого компромісу вимагали ті кілька речей, що я опублікував у радянський час, перед війною. Бо під німцями від нас таки не вимагали, щоб ми кожного разу згадували Гітлера й націонал-соціалізм, а в радянських умовах ніщо не йшло без похвали геніальному вождеві...» [62, 286–287].

Утім, існувала частина редакторів, схильних до ідеологічного пристосування, які, сказати б, змінили одного «замовника» на іншого. Особливо рельєфно це можна простежити, коли центральні й регіональні газети на різний манер славословили Гітлера, вітаючи його з днем народження.

19 квітня 1942 р. «Лохвицьке слово» (ред. Я. Ємець) опублікувало статтю «Гітлер – друг українського народу», у якій кореспондент М. Заровний закликав: «Ми, українці, повинні цінити і любити цю людину, якій ми зобов'язані своєю свободою. Адольф Гітлер є найбільший і найщиріший друг України, в щирості якого ми самі пересвідчились». 20 квітня 1943 р. київське «Нове українське слово» (ред. К. Штепа) оформило статтю «Доля призначила Гітлера на нашого рятівника» великим портретом нацистського лідера. Знайомлячи читачів із біографічними відомостями фюрера, автор (Л. Павлюк) безкомпромісно заявляє: «...навіть найбільший скептик визнає, що український нарід звірив свою долю не в абиякі руки». Цього ж таки дня головний редактор часопису «Миргородські вісті» М. Воскобійник надрукував велику статтю «Державний муж і воєначальник Адольф Гітлер», у якій не шкодував хвалебних епітетів на адресу «рятівника європейської культури і народів нашої земної кулі». Навіть малоформатний і малотиражний тижневик «Нова Шепетівщина» (ред. К. Варжанський) вийшов із передовицею «Творець нової Європи». У заключній частині автор ототожнює свої прагнення з нацистськими, закликаючи до цього й читачів: «Ми розуміємо, що тепер іде найбільша в історії людства війна, від наслідку якої залежить і наше майбутнє. Будемо боротися своїм трудом так героїчно, як це роблять вояки Гітлера на фронті. Перемога мусить бути нашою» [3; 8; 24; 41].

Д. Малаков у спогадах, позначених неабиякими літературними достоїнствами, витончено виклав власні судження про колабораціонізм у пресі: «Кожна шпальта газети сичала лютою ненавистю до “жидо-більшевизму”, до підступної Москви, та водночас надто примітивно виглядали прояви “дружби” й “любви” українців до німців. З номера в номер йшли матеріали про сталінські злодіяння, про масові репресії, нищення храмів, страшний голодомор 1933 року в Україні, засилля москалів, про славне історичне минуле неньки України. ... Інколи, дійсно, траплялися місця, які йшли врозріз з намірами нацистів повністю знищити українців, – про майбутню вільну Україну. Але про таке натякало лише “Українське слово”, а не “Нове”. Друкувалися нариси, начерки й замальовки з щоденного життя, щедро напхані зухвалою брехнею. Їхні автори ховалися під ясновідчуваними псевдо» [37, 86].

Українські музейники так само опинилися перед складним вибором, коли необхідно було негайно вирішити: з ким вони, тобто фактично обрати для себе або смерть від голоду та переслідувань, або співіснування й співпрацю з окупантами.

Музей-архів переходової доби (далі – МАПД), попри те що в установчих документах позиціонувався як науково-дослідна установа при Київській міській управі з власною фотолабораторією й художньою студією, діяв в інтересах

німецької політики. За задумом окупаційної влади науковці Музею-архіву мали вести антирадянську пропаганду серед українського населення, привчаючи його до думки про справедливу визвольну місію Вермахту на українській території на тлі абсолютно негативного образу радянської влади та всього, що було з нею пов'язано.

26 березня 1942 р. музей очолив професор Олександр Оглоблин. Колишньому голові м. Київ вдалося залучити до співпраці цілу плеяду українських науковців: директора Центрального архіву давніх актів Н. Полонську-Василенко, С. Драгоманова, К. Штепу, директора Історичного архіву В. Міяковського, С. Грушевського, І. Маргілевського, С. Гілярова [39, 8].

Упродовж півроку МАПД підготував кілька виставок із доволі характерними назвами: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва», «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя», «Київ під час німецько-советської війни». Запрошення на їх відкриття, зокрема й німецькою мовою для місцевого нацистського керівництва, О. Оглоблин виписував особисто [55, 104–105, 108].

Робота наукових співробітників МАПД не зводилася лише до культурного колабораціонізму. Існувала ще, образно кажучи, «додана вартість»: здобувши покровительство айнзацштабу А. Розенберга та шефа лаврських музеїв Кляйна, історики змогли реалізовувати і свої наукові амбіції, проводячи реальні дослідження, створюючи музейні колекції з фаховим супроводом.

Часто працівники музеїв ішли на співпрацю з гітлерівцями, щоб зберегти чи відновити експозиційні приміщення, а також урятувати фонди, що зазвичай комплектувалися роками й десятиліттями. Для багатьох це було справою всього життя.

Засновник і багаторічний співробітник Бердичівського історико-краєзнавчого музею Борис Куткін доклав неабияких зусиль, щоб відновити будівлю монастиря Босих Кармелітів, зруйновану 10 липня 1941 р. під час бойових дій. Деякі експонати доводилося буквально витягувати зі згарища. 8 серпня 1941 р. місцева нацистська адміністрація призначила Куткіна на директорську посаду. Усі свої наукові, фінансові та управлінські рішення він узгоджував із гебітскомісаром Гальнером та референтом Туніхом. Крім того, судячи зі звітів, відкривав фонди для роботи «німецьким вченим та фахівцям музейної справи» професору Нойману, Колігану, Куку та іншим, від яких начебто одержав «багато цінних науково-методичних вказівок та порад» [55, 235–239 зв.].

Під час відступу німців із м. Бердичів директор не відправив жодного музейного предмета до Німеччини, хоча йому був відданий спеціальний наказ організувати переміщення культурних цінностей у м. Вінниця, для цього навіть доставили спеціальні ящики. Але Б. Куткін, замість експонатів завантаживши цеглу, відправив фіктивний вантаж за адресою. 29 березня 1944 р. Смерш заарештував музейника, однак через півроку слідство по його справі було припинено [51, 176].

Зі своїми експонатами Поліна Кульженко поїхала з м. Київ аж у Німеччину, бо враховувала можливість їх загибелі під час війни. У 1941 р. Київська міська управа призначила її директором Київського музею російського мистецтва, одночасно вона обіймала посаду керівника відділу східноєвропейського та українського мистецтва Крайового музею Києва [2, 173].

Щоб зберегти приміщення на вул. Терещенківській від реквізиції під радіостанцію, вона спішно відтворила там експозицію. Музей вважався таким, що перебуває на консервації, але, підкоряючись вказівкам доктора Георга Вінтера, який керував київськими музеями, книгозбірнями й архівами, мистецтвознавець проводила екскурсії для військових та партійних німецьких чинів. Інколи читала лекції німецьким військовослужбовцям.

У вересні 1943 р. Г. Вінтер розпорядився підготувати експонати до вивезення в м. Кам'янець-Подільський. Поліні Аркадіївні він запропонував супроводити цінний вантаж. Директор вирушила вслід за тим, що стало стрижнем її життя. У партії, призначеній до вивезення, було близько 1,5 тис. творів мистецтва, серед яких картини М. Врубеля, І. Айвазовського, майже 200 ікон, графіка. Далі було ще два переїзди – до маєтків Вільденгоф та Рихау в Східній Пруссії [1, 140–142].

Зроблені П. Кульженко описи творів мистецтва, наукові паспорти та картки були знайдені після війни й стали базою для створення списків артефактів, що підлягали поверненню з Німеччини до СРСР через реституційні процеси. Нескладно зробити припущення, що, якби П. Кульженко не обрала шлях співпраці з окупантами, награбовані й вивезені нацистами мистецькі цінності не мали б жодного шансу повернутися назад.

У руслі націонал-соціалістичної ідеології функціонувало й кіно. На службі в німецької влади перебувало кіноуправління м. Київ під керівництвом І. Нікітіна. На замовлення окупантів виконували монтаж кінофільмів, у яких обов'язково висвітлювалася «варварська діяльність більшовиків». Фільми демонстрували в кінотеатрах м. Київ на Подолі та вул. Герцена, кінотеатрі «Ехо» біля Галицького базару [29, 328–329].

У своєму щоденнику Л. Нартова зазначала, що в місті працювало 5–6 кінотеатрів, де йшли німецькі фільми. «Публіка не дуже-то задоволена. Кажуть, їм до радянських далеко. Я не була ніде жодного разу й не хочеться», – зазначила учителька 9 листопада 1942 р. [56, 19]. Насправді, як свідчать джерела, городяни дуже охоче ходили на романтично-пригодницькі стрічки німецького виробництва «Любов та математика», «Сім років невдач», «Троянди в Тиролі», «Парубоцький рай» та ін. Причому, як зазначав Д. Малаков, перед сеансами обов'язково вмикали кінополітінформацію [30; 40; 65].

Загалом німецька кінопропаганда (а відтак і колабораціонізм у цій царині) була малоефективною. Матеріально-технічна база кінотеатрів виявилася незадовільною, а у провінції її майже не існувало.

Оминути співпрацю з окупаційною владою та певні моральні компроміси навряд чи було можливо, бо німці давали інтелігенції взагалі й творчій зокрема

можливість вижити. Але це робилося за умови адекватної віддачі: одним словом, хліб потрібно було відробляти.

Відомо, що гітлерівці виявили інтерес до українського пейзажного мистецтва, і художники використовували це як певне джерело свого існування. Деякі з них, зокрема киянин Микола Іванов, виконували замовлення «на вимогу дня» й писали картини про «звірячі дії більшовиків».

6 серпня 1942 р. «Нове українське слово» повідомляло, що в м. Київ відбувся концерт професора консерваторії Андрія Королькова, який виконував твори композиторів тільки «німецького походження» (Ф. Ліст, Ф. Шопен). Крім того, до програми було включено «Героїчний етюд», який піаніст написав до дня народження Гітлера [34].

За тексти похідних пісень (одна з яких називалася «Червона калина»), написаних для українців, які стали добровольцями німецької армії, поет Олекса Веретенченко 13 серпня 1943 р. отримав дві премії обсягом 13,5 тис. крб. Окремі поетичні твори митця мали пропагандистський, а іноді й антисемітський зміст [33].

Культурне обслуговування вояків Вермахту виконавськими колективами, зокрема й концертно-естрадними, було вигідне й матеріально, бо німці платили артистам за виступи харчовими продуктами. Місцевому населенню окупанти забороняли відвідувати спектаклі, призначені виключно для німецьких військових. Провідні театри працювали тільки для німців.

Отже, жодна з форм економічного колабораціонізму українського населення на окупованій території не була тотожною нацистським планам економічного пограбування України. Багато в чому сама природа радянської влади та її позиція щодо економіки спонукали громадян розглядати окупанта як альтернативу. В осерді будь-якого типового випадку співпраці з німецькою адміністрацією у сфері економіки лежало бажання вижити в умовах війни. Також соціальні актори розглядали й інші можливості: зберегти роботу, бізнес, створити умови для існування своїх співробітників та незнайомих людей, возз'єднатися з родиною та ін.

Однією з головних причин виникнення колаборації серед інтелігенції була нацистська політика знищення людей творчої та розумової праці як носіїв національної самосвідомості. Інтелігенція опинилася перед альтернативою співпраці з новою владою і фізичною смертю від голоду, хвороб, репресій. Вирішальну роль у виборі непростого рішення відіграли аполітичні настрої, спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни, а результатом стало пристосування щодо окупаційного режиму. Загалом, окрім антикомунізму, не було жодної ідеологічної платформи для масштабного колабораціонізму представників культури, освіти, церкви з нацистами.

Частина інтелігенції, яка свідомо уникла евакуації, відразу обрала шлях співпраці з німецькою владою. Інша – національно свідомою, яка на початковому етапі війни помилково розраховувала на допомогу Німеччини та її союзників у

створенні національної держави й української армії, – не співпрацювати з гітлерівськими окупантами не могла з тактичних міркувань.

З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для населення України питання, колаборувати в економічній або ж культурній сфері чи не колаборувати, не виникало. Життєва стратегія полягала в тому, щоб вижити. Формула співпраці лише збільшувала шанси на виживання.

Джерела та література:

1. Білокінь С. Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко / С. Білокінь // Пам'ятки України. – Ч. 1 (118). – 1998. – С. 134–148.
2. Білокінь С.А. Кульженко Поліна Аркадіївна / С.А. Білокінь // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 5. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 173–174.
3. Варжанський К. Творець нової Європи / К. Варжанський // Нова Шепетівщина. – 1943. – № 29 (126). – 22 квітня.
4. Вербова О.С. Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації / О.С. Вербова // Агросвіт. – 2012. – № 9 (травень). – С. 16–21.
5. Ветров І.Г. «Зелена папка» Г. Герінга / І.Г. Ветров // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 3 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 322.
6. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. / І.Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 231 с.
7. Ветров І.Г. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості / І.Г. Ветров // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. 5. – С. 126–131.
8. Воскобійник М. Державний муж і воєначальник Адольф Гітлер / М. Воскобійник // Миргородські вісті. – 1943. – № 26 (160). – 20 квітня.
9. Газета «Нове Українське Слово». – 1942. – № 14 // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-16173. – Г-789.
10. Газета «Нове Українське Слово». – 1942. – № 35 // Фонди НМІУДСВ. – КН-16509. – Г-867.
11. Газета «Правда». № 182. 03.07.1941 // Фонди НМІУДСВ. – КН-50138. – Г-9503.
12. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 344 с.
13. Гусарова Т.Н. Воины в белых халатах: Документальная повесть о медиках Днепропетровщины в годы Великой Отечественной войны / Т.Н. Гусарова. – Днепропетровск: Проминь, 1989. – 141 с.
14. Демідко О. Єлизавета Бірюкова, чи «Маріупольський список Шиндлера» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mrpl.city/blogs/view/elizaveta-biryukova-chi-mariupolskij-spisok-shindlera-1>. – Назва з екрана.
15. Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945 рр.). Бібліографічний довідник / Б.В. Грановський; наук. ред. В. Колесник, бібліогр. ред. С. Іванисенко, Г. Порохнюк. – Київ: [б. в.], 2002. – 436 с.
16. Довідкова картка Бірюкової Єлизавети Пилипівни // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.

17. Довідкова картка Заморської (Варвашиної) Анастасії Василівни // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
18. Довідкова картка Лимонченка Олексія Дмитровича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
19. Довідкова картка Макара Романа Івановича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
20. Довідкова картка Райха Йосипа Володимировича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
21. Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після великої війни / С. Єкельчик. – К.: Laurus, 2018. – 306 с.
22. Ж.-П. Сартр в настоящем времени: Автобиографизм в литературе, философии и политике: матер. межд. конф. в С.-Петербурге 8–9 июня 2005 / Сост. и пер. с фр. С.Л. Фокина. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – 240 с.
23. Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – 2013. – Вип. 16. – С. 94–112.
24. Заровний М. Гітлер – друг українського народу / М. Заровний // Лохвицьке слово. – 1942. – № 32 (47). – 29 квітня.
25. Звернення німецької окупаційної влади до українських робітників у зв'язку з початком агітаційно-пропагандистської кампанії про їхнє вербування на роботу до Райху. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-12729. – Л-1394.
26. Зелёная папка Геринга // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 5. – С. 24–33.
27. Золотар І. Діяльність «Маслосоюзу» – стратегія виживання чи економічна колаборація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/maslosojuz/>. – Назва з екрана.
28. Качор А. Мужі, ідеї і праці: Андрій Палій і Андрій Мудрик – творці «Маслосоюзу» і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні / А. Качор. – Вінніпег; Торонто; Клівленд: Вид. «Братства Маслосоюзників» у Канаді та ЗСА, 1974. – 344 с.
29. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: зб. док. та матеріалів / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – К., Львів: Б. в., 2003. – 527 с.
30. Книжка: Кузнецов А.В. Бабин Яр. Роман-документ. 2008 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-240227. – К-25837.
31. Ковалёв Б.Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы / Б.Н. Ковалёв. – Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. – 372 с.
32. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – Т. 12. / М.В. Коваль. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – 335 с.
33. Конкурс на пісню // Голос. – 1943. – № 37 (132). – 12 вересня.
34. Концерт професора Королькова // Нове українське слово. – 1942. – № 180 (195). – 6 серпня.
35. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 357 с.
36. Людendorф Э. Тотальная война / Э. Людendorф. – М.: Эксмо, 2015. – 468 с.
37. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2010. – 364 с.
38. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – Вип. 11. – С. 139–147.

39. Музей-архів переходової доби: пофондовий путівник / Укл. О. Белая // Державний комітет архівів України, Державний архів Київської області. – К.: Б. в., 2002. – 102 с.
40. Орел М. Die Besetzung. Окупація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://focus.ua/long/380728>. – Назва з екрана.
41. Павлюк Л. Доля призначила Гітлера на нашого рятівника / Л. Павлюк // Нове українське слово. – 1943. – № 93 (411). – 20 квітня.
42. Пастушенко Т.В., Першина Т.С. Остарбайтери / Т.В. Пастушенко, Т.С. Першина // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 7. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – 728 с.
43. Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. / Т. Пентер // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 34–41.
44. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» / Ф. Пігідо-Правобережний. – Вінніпег: Вид. «Нового иляху», 1954. – 232 с.
45. Плакат «Як живе німецький робітник?». 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-23018. – П-207.
46. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. – 29 с.
47. Потильчак О. Україна у Другій світовій війні: «проблема вибору» на тлі цивілізаційно-світоглядного протистояння (окремі спостереження на мікрорівні соціальної історії) / О. Потильчак // Київські історичні студії. – 2016. – № 1. – С. 97–101.
48. Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О.В. Потильчак. – К.: Міжнародна фін. агенція, 1998. – 49 с.
49. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
50. Сербин Р., Шаповал Ю. Федір Пігідо та його спогади / Р. Сербин, Ю. Шаповал // Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 4–6.
51. Скавронський П.С. Доля одного з директорів Бердичівського музею – Куткіна Б.В. // Постаті землі Житомирської. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річному ювілею М.Т. Рильського (Житомир, 22–23 травня 2015 р.). – Бердичів: ФОП Мельник М.В., 2015. – Вип. 51. – С. 172–176.
52. Скрипниченко Ю. Добровільний виїзд до нацистської Німеччини жителів м. Люботин Харківської області в 1941–1943 рр. / Ю. Скрипниченко // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Інститут історії України НАН України. – 2019. – № 3 (25). – С. 100–105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.11.2019/pdf/VIM_25_2019-100-106.pdf. – Назва з екрана.
53. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років / О. Стяжкіна. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. – 384 с.
54. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями / Л. Форостівський. – Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1952. – 80 с.
55. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 3206. Рейхскомиссариат Украины, г. Ровно. – Оп. 5. – Спр. 12. Доклады начальника и сотрудников Госуправления архивами о научных поездках по Украине. Сведения о музее Восточно-европейского искусства. Справки о музеях в Херсоне и Николаеве и о зооинститутах в Николаеве, Херсоне и Днепрпетровске. – 339 арк.

56. Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 347. Выдержки из дневника учительницы г. Киева Л. Нартовой о положении в городе в период немецко-фашистской оккупации (машинописная копия). – 25 арк.
57. Там само. – Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та інших підрозділів. – Оп. 1. – Спр. 6. Звіти генерал-комісаріатів Дніпропетровська, Миколаєва, Вінниці, Кривого Рогу, Житомира, Криму про становище в цих районах. Доповідь генерал-комісара Магунія про досвід управління генеральним округом Києва. – 450 арк.
58. Там само. – Спр. 180. Повідомлення про провал політики на сході та економічні можливості; стан пропаганди в Криму (1941–1942 рр.). – 201 арк.
59. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп. 3. – Спр. 143. Директиви по руководству экономикой во вновь оккупируемых восточных областях. – 45 арк.
60. Шайкан В. Квиток у рабство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/271/3255.html>. – Назва з екрана.
61. Шайкан В.О. Коллаборационизм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
62. Шевельов Ю. «Я, мені, мене... (і довкруги)» – Т. 1. / Ю. Шевельов. – Харків; Нью-Йорк: Вид-во часопису «Березіль», 2001. – 410 с.
63. Щоденник майора Костянтина Сілуанова, свідка знищення греблі Дніпрогесу, застосування радянської тактики «випаленої землі». 18-та армія. Південний фронт. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-30313. – Л-2561.
64. Щоденник Сергія Власенка, начальника відділу Краматорського заводу важкого верстатобудування. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-225249. – Д-39293.
65. Щоденник Хорошунової Ірини Олександрівни. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-77379. – Д-14973.

© **Виталий ГОРОБЕЦ**

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ И КУЛЬТУРНЫЙ КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМ: ФОРМУЛА СОТРУДНИЧЕСТВА

В статье рассматриваются проявления сотрудничества населения Украины с оккупационными властями в экономической и культурной сферах во время Второй мировой войны. На основе анализа специальной литературы, архивных источников и материалов музейных коллекций сделан вывод о том, что физическое выживание лежало в основе первичных мотивов сотрудничества с врагом. Довоенная советская политика в экономике и культуре, нацистская пропаганда во время оккупации в этих сферах, а также моральные, психологические, идеологические и другие установки украинского общества определяли меру, логику и формулу коллаборации с оккупантом.

Ключевые слова: коллаборационизм, сотрудничество, рейхскомиссариат «Украина», остарбайтеры.

© *Vitalii HOROBETS*

ECONOMIC AND CULTURAL COLLABORATION: COOPERATION FORMULA

The article deals with the examples of cooperation between the population of Ukraine and the occupying power in economic and cultural spheres during the Second World War. Based on the analysis of special researches, archival sources and museum collections, it was concluded that physical survival was at the heart of the primary motives for cooperation with the enemy. The pre-war Soviet policy in economy and culture spheres, Nazi propaganda during the occupation in these spheres, as well as the moral, psychological, ideological and other attitudes of Ukrainian society determined the scale, logic and formula of collaboration with the occupier.

Keywords: *collaboration, cooperation, Reichskommissariat Ukraine, Ostarbeiters.*

ІСТОРІЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

УДК [159.96:355.4]“1990–2008”“364”

© *Анастасія КМІН*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ЛОКАЛЬНИХ ВІЙНАХ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті узагальнено особливості морально-психологічного забезпечення в локальних війнах та збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: Перська затока (1990–1991 рр.), Югославія (1999 р.), Афганістан (2001 р.), Ірак (2003–2008 рр.).

Ключові слова: морально-психологічне забезпечення, локальні війни, миротворчий контингент, психологічні операції.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що досвід локальних війн та збройних конфліктів, у яких брали участь збройні сили розвинутих країн світу, показав важливість організації морально-психологічного забезпечення військовослужбовців. Тому, беручи до уваги стрімкий розвиток сучасних методів війни, вважаємо доцільним здійснити узагальнення досвіду організації морально-психологічного забезпечення в локальних війнах та збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з метою виявлення його особливостей – для врахування в повсякденній діяльності військ та навчально-виховному процесі підготовки військових фахівців для Збройних сил України (далі – ЗСУ).

Досвід морально-психологічного забезпечення військ у локальних війнах та збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст. постійно перебуває в полі зору як іноземних, так і вітчизняних науковців. Зокрема, в монографії В. Алещенка «Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних сил України» розглянуто основні етапи становлення теорії та практики такого забезпечення й розроблено його концептуальні основи для миротворчої діяльності [7]. В іншій своїй праці – «Психологічні механізми функціонування та розвитку психологічної підготовки військовослужбовців миротворчих контингентів» – він приділяє увагу ролі й місцю цього забезпечення під час виконання миротворчих завдань частинами та підрозділами ЗСУ [8].

У науковій праці А. Хабчука «Інформаційно-пропагандистське забезпечення особового складу українського контингенту в Іраку 2003–2005 рр.» проаналізовано організацію інформаційно-пропагандистського та культурологічного забезпечення особового складу, який брав участь в Іракській війні, а також порушено питання впливу рівня морально-психологічного забезпечення на виконання поставлених завдань [19].

Ю. Арзамаскін та О. Вакаров у своєму навчальному посібнику «Морально-психологічне забезпечення бойових дій частин і з'єднань в озброєних конфліктах, локальних і регіональних війнах» розкривають фундаментальні аспекти теорії та практики морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил), сутність, структуру, зміст, форми й методи його організації в різних видах діяльності військ (сил) [9].

Привертає увагу дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук В. Вилка, у якому на основі документальних матеріалів та статистики стосовно еволюції теорії та практики інформаційно-психологічного забезпечення діяльності Збройних сил Сполучених Штатів Америки здійснено узагальнення нормативно-правових та статистичних даних щодо їхньої інформаційно-психологічної діяльності [12].

Загалом в історіографії приділено чимало уваги тематиці морально-психологічного забезпечення військ (сил), однак порушене автором статті питання про особливості морально-психологічного забезпечення ЗС США в локальних війнах та збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст. розкрито недостатньо й потребує детальнішого дослідження.

Метою нашої розвідки є узагальнення історичного досвіду морально-психологічного забезпечення ЗС США, а саме дій підрозділів психологічних операцій під час локальних війн та збройних конфліктів другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

На сьогодні армії провідних країн світу накопичили значний досвід морально-психологічного забезпечення військовослужбовців під час введення бойових дій у локальних війнах та збройних конфліктах.

За даними, що наведені у праці В. Каспльоза та О. Розумного, основними напрямками морально-психологічного забезпечення під час виконання завдань миротворчої місії були:

- інформаційно-пропагандистське забезпечення;
- психологічне супроводження;
- воєнно-соціальна робота;
- культурно-виховна робота;
- інформаційно-психологічна протидія [14, 132].

Виконання згаданих завдань забезпечували спеціальні структурні підрозділи, а саме: група психологічних операцій (ГПСО, англ. PSYOP), група «управління стресом» (психологи, психотерапевти та консультанти), військові капелани й безпосередньо командири.

Капелани під час миротворчих операцій забезпечували морально-психологічну підтримку у військовому колективі за допомогою індивідуальних та групових бесід, а також практичних занять, спрямованих на набуття вмінь долати страх, підтримувати почуття самоконтролю й віри в успішне виконання місії. Група «управління стресом» разом із медичними органами стабілізувала психологічний стан військовослужбовців, які виявляли ознаки стресу [10, 89].

ГПсО використовували й створювали інтелектуальну інформацію, щоб вплинути на ставлення й поведінку противника для досягнення національних політичних та військових цілей. Для цього в них існували такі групи:

- група загроз (вивчала ситуацію в зоні конфлікту, визначала тенденції, події, що були актуальними, проводила дослідження щодо історичного, політичного, дипломатичного, соціального та економічного становища країни-агресора);
- група контрпропаганди (проводила аналіз загрозливих та нейтральних продуктів для оцінки впливу й допомоги в розробці контрпродуктів);
- група «HUMINT» (проводила збір інформації серед місцевого населення за допомогою опитування);
- група радіомоніторингу (відстежувала й записувала радіопередачі для аналізу контингенту) [2].

Проведений аналіз функціонування ГПсО в миротворчій діяльності засвідчив такі етапи: підготовчий, який включав низку заходів до початку операції; основний – заходи, що проводились під час бойових дій.

Перед початком операції у Перській затоці (від 8 серпня 1990 р. до 28 лютого 1991 р.) ГПсО було здійснене широкомасштабне дезінформування світової спільноти. Слід зауважити, що саме за допомогою міжнародних та національних політичних, суспільних і релігійних організацій відбувалося поширення вигідних інформаційних матеріалів (зокрема, й відеосюжетів), які вдало створювали негативний образ Іраку. Однак професійну дію ГПсО відчула не тільки світова спільнота, а й сам противник. За допомогою теле- та радіопропаганди проводилась демонстрація могутності армії США, зазнавала критики політика С. Хусейна та надавались хибні дані розвідки.

Наприклад, за кілька годин до початку повітряних бомбардувань кореспондент телеканалу «АВС» повідомив про відсутність намірів Сполучених Штатів Америки вводити війська на територію Іраку. Адміністрація президента США також наголошувала на факті неухвалення остаточного рішення стосовно війни з Іраком. Ці заходи певною мірою дезорієнтували іракське керівництво [15, 201].

Як зазначає автор книжки «Секреты психологической войны» В. Крисько, під час бойових дій у Перській затоці перед ГПсО було поставлено такі завдання:

- формування необхідної загальносуспільної думки в США, арабських країнах та світі загалом;
- дискредитація іракського режиму й особисто президента С. Хусейна;
- підірив морального духу особового складу Збройних сил Іраку, конкретних їхніх підрозділів та частин;

- психологічна підтримка дій опозиційних сил Іраку;
- дезінформація противника [15].

Ефективне виконання цих завдань залежало від професійності використання різноманітних форм та методів психологічного впливу. Під час операції в зоні Перської затоки (1990 р.) «Щит пустелі» багатонаціональні сили активно застосовували радіопропаганду, листівки, гучномовці. Наприклад, розповсюджували листівки з написами «Мир – не війна», «Світ об'єднується після агресії», «Саддам зрадив вас» та десятки інших, зокрема й загрозливих (із зображенням бомбардувальника B-52 Stratofortress); через гучномовці людей оповіщували про «невідворотний прихід смерті з небес» [3; 15, 204]. Саме такого роду інформація спонукала військовослужбовців до здачі в полон і відповідно настроювала цивільне населення.

У розпал бойових дій у районі Перської затоки, а саме під час операції «Буря в пустелі» (1991 р.), усебічно використовувалася відеопропаганда, що показувала коаліцію як впливову силу, об'єднану під егідою спільної справи на благо всього людства. Вона безперервно відтворювалася в усьому регіоні [3]. Під час бойових операцій тривало активне використання дезінформації. Наприклад, неправдиві повідомлення про колосальний успіх, досягнутий у перші хвилини війни, передавали всі світові засоби масової інформації.

Важливу роль ГПсО відводили також пропаганді полону. За допомогою описаних вище методів впливу іракські війська отримували докладні інструкції про порядок здачі в полон із запевненням про гуманне ставлення до них багатонаціональних сил. Були й спеціальні радіопрограми, в яких виступали полонені іракці, розповідаючи про своє тихе-мирне життя з американцями. Завдяки таким діям кожен четвертий військовослужбовець Іраку перейшов на бік США [11].

Період від 24 березня до 10 червня 1999 р. в історії США та інших країн НАТО відзначився спільним проведенням повітряно-наступальної операції «Союзницька сила» на теренах колишньої Югославії. Її головною метою було завоювати перевагу в повітрі, ізолювати район бойових дій, вивести з ладу основні об'єкти військової інфраструктури та зменшити військово-економічний потенціал країни, придушивши волю сербів до опору [18].

Заходи психологічного та пропагандистського впливу в зоні конфлікту впроваджувались ГПсО, основними завданнями якої були:

- налагодження та поширення контактів із командуванням урядових військ протилежної сторони, польовими командирами нерегулярних формувань із метою припинення опору й добровільного здавання зброї;
- роз'яснювальна робота серед місцевого населення про послаблення й дальше недопущення опору війська;
- дискредитація лідерів збройних формувань, які чинили опір, задля їх ізолювання від місцевого населення;
- інформаційне забезпечення своїх військовослужбовців у зоні конфлікту з метою підтримання високого морального духу;

- підготовка й поширення об'єктивної інформації про дії військ у зоні конфлікту через ЗМІ та робота із журналістами;
- організація роботи місцевих газет, радіо, телебачення для підсилення інформаційно-психологічного та інформаційно-пропагандистського впливу на місцеве населення;
- протидія поширенню чуток [17, 152].

Робота ГПсО вже була налагоджена відповідно до досвіду, набутого під час операцій у зоні Перської затоки (1990–1991 рр.). Її завданням у підготовці та проведенні кампанії було донести правду до різних верств населення, до яких належали військовики та цивільні. Спеціалізована група військовослужбовців підготувала мультимедійну кампанію, що передбачала використання листівок, рекламних листів, плакатів, радіо- й телевізійних передач, спрямованих на протидію репортажам, які подавав сербському народу його власний уряд [<http://www.psywarrior.com/kosovo.html>].

Під час війни в Югославії сербська сторона активно використовувала мережу Інтернет, за допомогою якої поширювала листівки й електронні листи до цивільного населення, настроюючи його проти уряду США. Окрім цього, військовослужбовцям країн НАТО надходили схожі листи, інформаційним складником яких були неправдиві факти про військовослужбовця, наприклад повідомлення про загибель [5; 16].

Під час операції в Перській затоці ГПсО загалом помітно знизила морально-психологічний стан військовослужбовців іракської армії, натомість в операції «Союзницька сила» через своєчасну інформаційну протидію югославського військово-політичного керівництва не було повністю деморалізовано збройні сили противника психологічними діями НАТО, що вплинуло на дальший розвиток ситуації.

Варто розповісти докладніше про дії ГПсО під час операції в Афганістані (2001 р.). На її початковій стадії ставлення місцевого населення до США було негативним насамперед через брак знань в афганському суспільстві про мотиви дій американців. Уряд талібів та керівництво «Аль-Каїди» намагалися переконати народ Афганістану, що ті нападають на афганську націю, бо є ворогами ісламу. Утім, використовуючи «психологічні операції», США поширили свій вплив на людей за допомогою листівок, забезпечення їжею, трансляцій, використання коаліційних сил та добродійства, щоб довести, що Америка боролася не проти релігії афганців, а проти терористичної діяльності [1].

Описуючи психологічні операції в Афганістані, американський представник міжнародної психологічної війни Герберт Фрідман у своїй праці називає основні завдання ГПсО, а саме:

- зміщення теми дебатів з ісламу на тероризм;
- перешкоджання втручанню в гуманітарні справи;
- спрямування дій проти державних і недержавних прихильників та спонсорів тероризму;

- порушення підтримки та відносин терористичних організацій [1].

Основними засобами психологічного впливу на населення та бойовиків ісламського руху талібів і «Аль-Каїди» були друковані матеріали (листівки, брошури, газети), а також відновлені після знищення авіацією радіостанції програми, які подавали інформаційні матеріали, спрямовані на дискредитацію лідерів військових угруповань, цитували Коран і спростовували антиамериканські висловлювання талібської пропаганди.

Ось кілька тез, якими користувались американські військовослужбовці, ведучи пропаганду:

- «Війна з терором виправдовує втручання США».

- «Коаліційні сили приносять мир і прогрес».

- «За захоплення лідерів “Аль-Каїди” й талібів та за повернення зброї пропонуються грошові винагороди».

- «Американські сили мають технологічну перевагу над талібами».

- «Демократія приносить користь Афганістану, і всім афганцям потрібна участь у виборах» [4, 32].

Найпомітнішим недоліком інформаційно-психологічної протидії була неспроможність ефективного протистояння пропагандистській кампанії талібів, яка опиралась на інформацію про жертви серед цивільного населення внаслідок дій сил НАТО. Однак теракти (масові убивства осіб, які не підтримували талібів; руйнування шкіл), на яких зосереджували увагу підрозділи психологічних операцій, створили негативний образ «Талібану» як серед місцевого населення, так і на міжнародному рівні.

Надалі, під час іракських операцій «Свобода Іраку» та «Шок і тремтіння» (2003–2008 рр.), психологічна робота ставала однією з рушійних сил бойових дій. Підтвердженням цьому є перелік основних завдань застосування ЗС США, які наведено в Доктрині США (Doctrine for Joint Psychological Operations, 2003), а саме:

- роз'яснення політичного курсу, мети й мотивів США в сучасних бойових діях;

- вплив на громадську думку;

- посилення економічних та несилкових форм санкцій проти ворога;

- послаблення довіри до ворожого керівництва;

- погіршення морального стану і, як результат, послаблення боєздатності сил противника;

- посилення психологічного впливу військової могутності США та/або багатонаціональних сил;

- сприяння проведенню заходів із військової дезінформації та гарантування оперативної безпеки [13, 172].

Листівки, брошури, плакати, радіо- й телепропаганда залишались важливими засобами масової інформації, однак, базуючись на досвіді проведених психологічних операцій, під час іракської війни створили прес-центр, що

проводив брифінги, конференції за участю командування. Під час цих заходів формувався позитивний медіа-контент висвітлення миротворчої діяльності, а також інформування місцевого населення щодо дій США.

Наприклад, на першій військовій конференції міністр оборони Д. Рамсфелд виступив із прямим закликом до іракських військ не виконувати наказів про знищення дамб та затоплення сіл. У промові він переконував, що такі накази – це останній відчайдушний подих режиму, який гине. Зі свого боку вже наприкінці війни Дж. Буш разом із ГПсО готував відео для прямої трансляції (арабською мовою) з повідомленням, яке ґрунтувалося на підтримці іракського народу й запевненні, що головним наміром США було визволити кожного громадянина Іраку від тиранічного режиму С. Хусейна [5].

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що головними акцентами психологічної складової в локальних війнах та збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: Перська затока (1990–1991 рр.); Югославія (1999 р.); Афганістан (2001 р.); Ірак (2003–2008 рр.) – є дезінформування керівництва противника щодо дій миротворчих підрозділів країн НАТО в зонах конфліктів, переконання його громадян змінити свою політичну прихильність та погіршення морального стану війська агресора. Отже, пріоритетом використання ГПсО було застосування широкого спектра невоєнних методів, а саме: руйнування моральних, релігійних, соціальних, економічних, культурних принципів за допомогою інформаційно-пропагандистського впливу.

Підсумовуючи, зауважимо, що в ретроспективі психологічні операції, проведені в зоні Перської затоки, Афганістані та Іраку, характеризувались ефективним виконанням поставлених завдань, що дало змогу врятувати тисячі життів військовослужбовців США, союзників та противників. Однак операція на теренах колишньої Югославії показала необхідність постійного розвитку форм і методів психологічної війни, оскільки значна перевага в інформаційному просторі дала змогу югославському керівництву гідно протистояти ГПсО США.

Джерела та література:

1. Friedman Herbert A. *Psychological Operations in Afghanistan, Operation Enduring Freedom* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.psywar.org/content/afghanistan02>. – Назва з екрана.
2. *Intelligence and electronic warfare support to psychological operation. Chapter 7 / Headquarters Department of the Army Washington* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fas.org/irp/doddir/army/fm34-36/ch7.htm>. – Назва з екрана.
3. Jones Jeffrey B., Summe Jack N. *Psychological Operation in Desert Shield, Desert Storm and Urban Freedom. Landpower essay series. 1997. № 97–3* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ausa.org/sites/default/files/LPE-97-3-Psychological-Operations-in-Desert-Shield-Desert-Storm-and-Urban-Freedom.pdf>. – Назва з екрана.
4. Munoz A. *U.S. Military Information Operation in Afganistan. Effectiveness of Psychological Operation 2001–2010 / 2012, p. 32* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/10.7249/mg1060mcia>. – Назва з екрана.

5. Taylor Philip M. *Psychological operations in operation Iraqi Freedom*, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://media.leeds.ac.uk/papers/vp0186cd.html>. – Назва з екрана.
6. *Psychological Operations & Operation Allied Forces* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psywarrior.com/kosovo.html>. – Назва з екрана.
7. Алещенко В.І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних сил України: монографія / В.І. Алещенко. – Харків, 2008. – С. 58.
8. Алещенко В.І. Психологічні механізми функціонування та розвитку психологічної підготовленості військовослужбовців миротворчих контингентів / В.І. Алещенко // Вісник Національного університету оборони України. – 2011. – № 5 (24). – С. 81–87.
9. Арзамаскин Ю.Н., Вакаров А.Ф. Морально-психологическое обеспечение боевых действий частей и соединений в вооруженных конфликтах, локальных и региональных войнах / Ю.Н. Арзамаскин, А.Ф. Вакаров. – М.: Военный университет, 2004. – 220 с.
10. Бочаров М.М. Оцінка рівня психологічної стійкості особового складу в управлінні підрозділами військ (сил) / М.М. Бочаров // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. – 2016. – № 1 (56). – С. 88–92.
11. Веденеев Д.В., Биструхін Г.С., Семука А.І. Гострі кігті орла. Сили спеціальних операцій США: Історія та сучасність: монографія / Д.В. Веденеев, Г.С. Биструхін, А.І. Семука. – Київ, 2010. – С. 294 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://issui.com/pubkis/docs/gostri_kiht_i_orla. – Назва з екрана.
12. Вилко В.М. Інформаційно-психологічне забезпечення збройних сил США в локальних війнах і збройних конфліктах 1950–2000 рр. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. – Київ, 2005. – 206 с.
13. Жовтенко Т.Г., Яблонський В.М. Інформаційний вимір сучасних військових конфліктів / Т.Г. Жовтенко, В.М. Яблонський // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 172.
14. Каспльоз Г.В., Розумний О.Д. Психологічні аспекти морально-психологічного забезпечення дій миротворчих підрозділів Збройних сил України / Г.В. Каспльоз, О.Д. Розумний // Вісник Національного університету оборони України. – 2011. – № 4 (23) – С. 132.
15. Крысько В.Г. Секреты психологической войны. Цели, задачи, методы, формы, опыт / В.Г. Крысько. – Минск, 1999. – С. 208.
16. Леонтьева Л. Інформаційна війна в епоху глобалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2000/sem13-04.htm>. – Назва з екрана.
17. Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку: підручник. – 2-ге видання. / І.І. Приходько, І.І. Ліпатов, Л.Ф. Шестопалова та ін.; за заг. ред. проф. І.І. Приходька. – Харків, 2016. – С. 152.
18. Скорик А.Б., Воронин В.В., Доска О.М. Аналіз операції «Союзницька сила» і оцінка її впливу на зміну стратегії оборони США / А.Б. Скорик, В.В. Воронин, О.М. Доска // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил. – 2009. – Випуск 3 (21). – С. 19.
19. Хабчук А.О. Інформаційно-пропагандистське та культурологічне забезпечення особового складу українського контингенту в Іраку 2003–2005 рр. / А.О. Хабчук // Військовий вісник. – 2012. – Вип. 17. – С. 118–128.

© Анастасія КМИН

ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ЛОКАЛЬНЫХ ВОЙНАХ И ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI в.

В статье обобщаются особенности морально-психологического обеспечения в локальных войнах и вооруженных конфликтах второй половины XX в. – начала XXI в.: Персидский залив (1990–1991 гг.), Югославия (1999 г.), Афганистан (2001 г.), Ирак (2003–2008 гг.).

Ключевые слова: морально-психологическое обеспечение, локальные войны, миротворческий контингент, психологические операции.

© Anastasia KMIN

SOME ASPECTS OF MORAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT IN LOCAL WARS AND ARMED CONFLICTS OF THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURIES

The article summarizes the features of moral and psychological support in the local wars and armed conflicts of the second half of the XX – the beginning of the XXI century (Persian Gulf (1990–1991), Yugoslavia (1999), Afghanistan (2001), Iraq (2003–2008)). The author analyzes the structure and actions of a group of psychological operations of the United States of America and pays attention to the results of the task fulfillment by psychological operations group during combat missions.

Keywords: moral and psychological support, local wars, peacekeeping contingent, psychological operations.

ТЕМАРІЙ ВІЙНИ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ВИМІРІ

УДК 001.32(477-25):[(031):303.833.5:341.238(47)“193”]

© *Степан БОРЧУК, Олександр ЛИСЕНКО*

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ДОВІДКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ РЕСУРСАХ

У статті характеризується змістове наповнення довідково-енциклопедичного ресурсу в тематичному сегменті, пов'язаному з міжнародною ситуацією, що передувала початку Другої світової війни. Розглядається радянська ідеологізована схема трактування складних дипломатичних і воєнно-політичних явищ, що апологетизувала дії СРСР. На тлі напрацювань історичної науки в останні десятиріччя розкриваються сучасні концептуальні підходи до вказаного тематичного поля в енциклопедичному форматі. Висвітлюється місце України в передвоєнних перипетіях і на початковій стадії війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, Україна, міжнародні відносини, довідково-енциклопедичні ресурси, контент, концептуальні підходи, інтерпретації.*

Сучасний інформаційний простір насичений різними інтерпретаціями подій Другої світової війни. Особливо гостро дискутуються проблеми відповідальності за розв'язання найбільшої в історії людства воєнної катастрофи. Подолання чорно-білої схеми, за якої «сили зла» уособлювали Німеччина, Італія і Японія, а «сили добра» – члени антигітлерівської коаліції, потребувало багаторічних напружених зусиль науковців усього світу. Але й донині в деяких країнах важко сприймають закиди у провині за дії, що прямо чи опосередковано підштовхували людство до краю воєнної прірви.

Довідково-енциклопедичні ресурси за своїм призначенням неспроможні відобразити перебіг полеміки довкола цих проблем, однак фіксують її основні результати.

Міжнародні відносини охоплюють повсякденну, приховану від стороннього ока роботу дипломатичних служб, консультації та переговори на рівні міністерств закордонних справ і лідерів держав, підписання угод, договорів, меморандумів, надсилання дипломатичних нот, ультиматумів та інших міжнародно-правових

актів, що закріплюють або змінюють статус-кво, баланс сил в окремих регіонах земної кулі та у світі загалом.

Діяльність дипломатів має втілити в життя настанови політиків, що в одних випадках зводяться до приховування справжніх намірів (зокрема, агресивних), введення в оману суперників та легітимації здобутків; а в інших – зорієнтовані на оптимізацію міжнародної ситуації, усунення чи зниження рівня наявних загроз, формування умов для мирного вирішення спірних питань, що стосуються території, економіки, етнічних та конфесійних груп і т. ін.

Енциклопедичний контент репрезентує сучасний рівень дослідження цих аспектів в Україні та за кордоном і в рафінованому вигляді окреслює вузлові проблеми передвоєнних відносин між основними акторами. У довідково-енциклопедичній літературі низка гасел стосується конкретних подій, а інші – торкаються міжнародних питань у контексті ширших історичних явищ.

У цій статті спробуємо розглянути змістове наповнення вказаного тематичного сегмента в Українській радянській енциклопедії (далі – УРЕ), Енциклопедії історії України (далі – ЕІУ). Перетворення «Великої Вітчизняної війни» на осердя головного радянського міфу й політики пам'яті зумовило підвищену увагу до історієписання повоєнної доби. Ідеологічний апарат і цілі наукові установи до деталей виписали концептуальні засади тогочасного наративу. В їх основу було покладено виведення дій СРСР із зони будь-якої критики, апологетику політики більшовицької верхівки, глорифікацію успіхів на міжнародній арені та воєнних звитяг. Радянський Союз у тогочасних текстах уособлював найвищі зразки демократії, справедливості, рівноправності в міждержавних відносинах, послідовно боровся за мир, проти імперіалістичної експансії та сил реакції.

Усі енциклопедичні матеріали конструювалися в руслі цієї жорстокої схеми, будь-які відхилення системно відстежувалися й підлягали нищівній критиці.

Подолання тоталітарної спадщини потребувало тривалих зусиль науковців, пов'язаних із виявленням нових, раніше недоступних джерельних масивів, а також їх нової інтерпретації за межами ідеологізованої системи координат. Складний процес деромантизації та деглорифікації знання про війну супроводжувався гострими дискусіями, відкатами назад у зв'язку зі зміною політичних запитів. Та, зрештою, в Україні утвердився автономний статус фундаментальної науки, сформувався повноцінний «національний наратив», що дало змогу на цьому фундаменті реалізовувати масштабні енциклопедичні проекти на кшталт Енциклопедії історії України.

У сучасній світовій історіографії витоки Другої світової війни пов'язують з політичними, міжнародно-правовими, соціально-економічними наслідками Першої. Такий підхід видається логічним, з огляду на кількість і складність явних та латентних антагонізмів, які світ успадкував від «Великої війни». А отже, важливо поглянути на те, як в енциклопедистиці відображені ці аспекти.

У статті І. Кулинич «Версальська система міжнародних відносин» в ЕІУ подається така її оцінка: «Версальський мирний договір 1919 р. і всі наступні

договори, укладені на його основі, зафіксували в Європі нове співвідношення сил, головним чином між Великою Британією, Францією, Італією та Німеччиною, заклали численні зони міжнаціональних конфліктів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, створили на західних кордонах колишньої Російської імперії «санітарний кордон», перешкодили возз'єднанню всіх українських земель в єдиній Українській державі. Угоди, підписані у Вашингтоні 1921–1922 рр., зафіксували співвідношення сил на Далекому Сході. Версальська міжнародна система ще більше загострила міжнародні суперечності» [1, 486].

Найбільше невдоволення виявляли переможені, і насамперед Німеччина, в якій реваншистські настрої всіляко підігрівали нацисти, прийшовши до влади після світової економічної кризи.

У 7-му томі УРЕ вміщено гасло «Мюнхенська угода» Г. Бабичева й Л. Пашковського. У ній ця акція, здійснена Н. Чемберленом, А. Гітлером, Е. Даладье та Б. Муссоліні, визначається як «кульмінація політики потурання фашистським агресорам з боку західних держав» напередодні Другої світової війни. Автори пишуть про те, що після аншлюсу Австрії в березні 1938 р. Берлін, спираючись на профашистську судето-німецьку партію, поставив перед чехословацьким урядом вимогу надати повну автономію Судетській області, що фактично означало б відмову Чехословаччини від суверенітету над нею. У таких обставинах радянське керівництво запропонувало уряду Чехословаччини в правових межах договору між нею та СРСР про взаємодопомогу від 1935 р. надати всебічну підтримку для збереження її територіальної цілісності. 13 вересня 1938 р. «судетські фашисти вчинили проти чехословацького уряду збройний заколот, а коли він був придушений, Німеччина почала загрожувати Чехословаччині воєнною розправою». Зустріч Н. Чемберлена з А. Гітлером 15 вересня, англо-французький ультиматум чехословацькому урядові від 19 вересня про негайне передання Німеччині низки територій Чехословаччини «і капітуляція буржуазного уряду Е. Бенеша 21 вересня повністю розчистили шлях до Мюнхенської угоди». До наслідків цього акту зараховано «відторгнення від Чехословаччини на користь Німеччини Судетської області й задоволення територіальних вимог Польщі (загарбання Тешинської Сілезії) й Угорщини (передання Угорщині Закарпатської України)». Уряд СРСР заявив про невизнання розчленування Чехословаччини. Автори вказують на те, що згідно з договором між ЧССР та ФРН 1973 р. про нормалізацію відносин Мюнхенську угоду було визнано нечинною [2, 187].

Характеризуючи радянську літературу із цієї теми, сучасні автори зазначають, що в ній американських і англо-французьких лідерів звинувачено в тому, що вибухнула Друга світова війна, навіть більшою мірою, ніж нацистську верхівку Німеччини: «Цьому сприяли об'єктивні обставини, пов'язані з історією Мюнхенської угоди у вересні 1938 р. (між Німеччиною, Англією, Францією та Італією), яка слугує і до теперішнього дня певним символом політики умиротворення агресора, яка дала Гітлеру зелене світло для окупації Чехословаччини, що поставила СРСР у становище ізоляції, а радянське керівництво ствердилося в

своєму постійному побоюванні змови капіталістичних держав за спиною і проти Радянського Союзу» [3, 9].

Матеріал з аналогічною назвою для ЕІУ підготував С. Віднянський. Він містить цікаві деталі, які конкретизують позиції сторін та умови міжнародної угоди, що належить до тих, які, по суті, підігравали експансіоністським намірам нацистських лідерів Німеччини. Наголошено на тому, що Чехословаччина продемонструвала готовність захищатися, оголосивши часткову мобілізацію і зосередивши війська у прикордонних районах. Однак вирішальним чином на рішення погодитися з ультимативними вимогами учасників міжнародної конференції в м. Мюнхен вплинули «відмова Франції від захисту Чехословаччини, невпевненість у наданні реальної допомоги СРСР відповідно до союзницького чехословацько-радянського договору 1935 р., ворожі щодо ЧСР позиції Польщі та Угорщини». Тут, очевидно, варто додати, що в утраті можливостей, якими володів договір між ЧСР та СРСР, існує частка провини тодішнього чехословацького президента Е. Бенеша, якому важко дався вибір між його антикомуністичними настроями та раціями реальної політики. У тексті наведено пророчі слова міністра закордонних справ ЧСР К. Крофта, сказані представникам Великої Британії, Італії та Франції: «Не знаю, чи отримають ваші держави користь від цього рішення, ухваленого в Мюнхені, однак ми в будь-якому випадку не останні. Після нас те саме чекає на інших».

Автор наголошує, що світова громадськість включно з британською і французькою засудила цей акт, а В. Черчилль і представник СРСР у Великій Британії І. Майський вбачали в ньому чинник, що стимулює розв'язання великої війни на європейському континенті. Стосовно Й. Сталіна наголошено, що він «зробив із цього висновок про реальну можливість розв'язання суперечностей між великими державами за рахунок третіх країн у Центральній і Східній Європі, що підштовхнуло його до укладання союзного договору з Німеччиною» [4, 141].

І справді, за словами Ф. Гальдера, «Гітлер повернувся з Мюнхена безкровним завойовником» [5, 46]. А невдовзі апологетам політики «умиротворення» довелося пожинати її гіркі плоди, коли Німеччина спрямувала вістря агресії проти них.

Історики здебільшого фокусують увагу саме на Мюнхенській конференції, відсуваючи на периферію надзвичайно важливі події, спрямовані на легітимізацію її рішень, а саме Віденські арбітражі 1938 і 1940 рр. У відповідному гаслі той самий автор констатує, що вони стали можливими завдяки змові керівників Німеччини, Італії та Угорщини, а ініціатором була остання. Будапешт вимагав проведення плебісциту чи міжнародного арбітражу з приводу належності територій ЧСР та Румунії, на яких мешкали етнічні угорці (до речі, на них проживало й чимало українців). Арбітрами виступили Італія та Німеччина. Згідно з рішенням I Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), до Угорщини відійшли південні райони Словаччини й Карпатської України (майже

12 тис. км² та 1 млн населення). «Наслідком цього рішення, – зазначає дослідник, – було створення нового угорсько-чехословацького кордону, поглиблення політичної кризи в Чехословаччині, яка опинилася перед державною катастрофою, і все виразніша німецька орієнтація автономного уряду Карпатської України на чолі з А. Волошиним, який змушений був перебраться до м. Хуст».

Відповідно до рішення II Віденського арбітражу (30 серпня 1940 р.) від Румунії до Угорщини передали Північну Трансильванію (43,5 тис. км², 2,6 млн жителів), де було 60 % неугорського населення, зокрема 28 тис. українців.

Паризькі мирні договори анулювали рішення Віденських арбітражів [1, 527].

В УРЕ цим аспектам відведено небагато місця, до того ж подано їх у суто ідеологічному ключі. У гаслі «Друга світова війна 1939–1945» вже в першому реченні наводиться демонізований перелік призвідників воєнної катастрофи – це «сили міжнародної реакції»: нацистська Німеччина, фашистська Італія та мілітаристська Японія. Цілковито виводячи СРСР за межі тогочасних міжнародних відносин, автор матеріалу А. Жилін зазначає, що передумови Другої світової війни сформувалися всередині капіталістичного світу внаслідок різкого загострення суперечностей між його провідними державами, а сама війна почалася як «сутичка двох капіталістичних коаліцій». Однак у тексті проводиться лінія розмежування між ними, оскільки ті з них, що входили до Анतिकомінтернівського пакту, за політичними цілями вели загарбницьку війну. Натомість із боку тих капіталістичних країн, які боролися проти фашистського блоку, характер війни змінювався й зі вступом СРСР та виникненням антигітлерівської коаліції остаточно набув «антифашистського» спрямування.

Повертаючись до витоків Другої світової війни, автор указує на те, що під приводом ліквідації Версальсько-Вашингтонської системи німецький монополістичний капітал домагався переділу світу. Прихід нацистів до влади в 1933 р. перетворив Німеччину на «головну ударну силу міжнародного імперіалізму». До агресивних планів її правлячої верхівки віднесено насамперед ліквідацію першої соціалістичної держави, а також поневолення та знищення цілих народів, створення «нового порядку» у світі «на основі людиноненависницької ідеології фашизму». Ця амбітна програма, як і подібні плани Італії та Японії, загрожували також Великій Британії, Франції, США. Але ці держави, «спонукувані почуттям класової ненависті до Радянської держави, під виглядом “невтручання” й “нейтралітету” здійснювали, по суті, політику заохочування фашистських агресорів», намагаючись каналізувати їх експансію проти СРСР. На переконання А. Жиліна, цей курс сприяв не лише відродженню, а й прискореному зростанню воєнно-промислового потенціалу німецького мілітаризму, держав фашистського блоку.

Далі у статті відтворюється хронологія подій, що передували глобальному розгортанню війни: початок 1930-х рр. – окупація Японією значної частини території Північно-Східного Китаю, 1935 р. – окупація Італією Ефіопії, а

1939 р. – Албанії, 1938 р. – німецький аншлюс Австрії, 1938 р. – поділ Чехословаччини внаслідок Мюнхенської змови, 1939 р. – окупація Чехословаччини, Клайпедської області Литви.

На уряди Великої Британії та Франції покладається відповідальність за відмову від «запропонованих Радянським Союзом системи колективної безпеки в Європі і заходів для приборкання фашистських агресорів». Під час перемовин у м. Москва, зокрема між керівниками військових місій, західні держави буцімто відмовилися укласти відповідні угоди. У таких умовах СРСР «змушений був погодитися на укладання договору про ненапад з Німеччиною (серпень 1939 р.)». Політичний зиск від цього вбачається в тому, що «використавши імперіалістичні суперечності між капіталістичними державами, Радянський Союз запобіг тим самим створенню єдиного ворожого йому фронту» й домігся «вкрай необхідної відстрочки війни, яка дала змогу зміцнити обороноздатність країни». Насамкінець наголошено, що Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу [6, 476].

У гаслі «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу» В. Клоков та В. Нем'ятий фактично обстоюють аналогічний погляд, лише в дещо інших формулюваннях. Вони стверджують, що «нав'язана фашизмом війна була найбільшим воєнним виступом ударних сил світового імперіалізму проти соціалізму». Правляча верхівка нацистської Німеччини вважала розгром СРСР «вирішальним етапом боротьби за світове панування». Завдяки щедрій допомозі англо-американського монополістичного капіталу й недалекоглядній політиці потурання фашистській агресії з боку буржуазних країн Німеччині вдалося створити потужний військово-економічний потенціал. Як і в попередній статті, тут червоною ниткою проходить твердження про те, що вступ Радянського Союзу у війну «змінив її політичний характер, зумовив переростання війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блоку, в антифашистську, визвольну», а СРСР «став головним оплотом народів у боротьбі проти фашизму» [7, 149].

Як бачимо, радянські історики звинувачують лише Німеччину в прагненні ліквідувати затісні для неї та обтяжливі межі Версальсько-Вашингтонської системи. Насправді невдоволення світовим порядком, установленим після Першої світової війни, було значно більше. При цьому експансіонізм як вектор зовнішньої політики сповідували не тільки найбільші гравці, а й ті, хто перебував на других ролях у великій геополітичній грі: Угорщина, Румунія, Польща та ін. Всуціль апологетична концепція зовнішньополітичного курсу Кремля в 1930-ті рр. мала на меті кристалізувати його як непорочно-миролюбний. Тим часом класові підходи в оцінках міжнародної ситуації більшовицькими лідерами засадничо програмували перманентне протистояння з буржуазним світом, а плани «світової революції» не були покладені «під сукно» й під час війни. Фактично вони втілювалися через формування прокомуністичних режимів у низці сусідніх із СРСР (і не тільки) країнах.

Однією з тримальних конструкцій радянської версії передвоєнних міжнародних відносин була теза про прагнення СРСР створити систему колективної безпеки, саботоване Великою Британією і Францією.

Аналогічну функцію виконувало твердження, що договір про ненапад із Німеччиною відсунув початок війни для СРСР. Але при цьому, по-перше, замовчується ціна питання: війна проти Польщі та Фінляндії, де-факто війна з Румунією, захоплення країн Балтії; по-друге, Німеччина не була готова до війни з СРСР у 1939–1940 рр. і не збиралася нападати на нього в той час, хоча не слід відкидати припущення про те, що формально-юридичний чинник був сприйнятий Й. Сталіним як стримувальний засіб для Німеччини. Дійсність виявилася іншою: як радянського вождя, так і А. Гітлера ніколи не стримували міжнародні угоди й двосторонні договори.

Нарешті, звинувачення західних демократій у потуранні агресивним намірам Берліна й допомога у формуванні потужного військово-промислового комплексу бачаться грою за подвійними стандартами, адже Радянський Союз здійснював інтенсивний товарообмін із Німеччиною і навіть намагався отримати великий кредит для закупівлі високотехнологічної продукції.

М. Коваль вбачає причини Другої світової війни (це гасло він підготував для 2-го тому ЕІУ) у суперечностях світового політичного процесу, породжених Версальською системою міжнародних відносин, реваншистськими настроями в Німеччині та прагненні правлячих кіл держав Антикомінтернівського пакту (1936 р.) – Німеччини, Італії та Японії – переділити світ на свою користь. Крім того, до цих чинників зараховано потурання агресивним діям Німеччини. Уряди Великої Британії, США і Франції звинувачено в тому, що вони не використали можливостей для формування системи колективної безпеки. Тим часом партійно-державне керівництво СРСР уклало з Німеччиною договір про ненапад, підкріплений таємними домовленостями про перегляд кордонів та поділ сфер впливу в Європі [8, 469].

Тривалий час дискусії щодо обставин початку Другої світової війни точилися довкола німецько-радянських угод 1939 р.

У сучасній довідково-енциклопедичній літературі німецько-радянські договори розглядаються крізь призму історико-правового дискурсу, що позбавлений ідеологічного забарвлення, й оцінюються сукупно – як низка послідовних кроків до зближення двох тоталітарних держав, що мали власні геополітичні інтереси. Під гаслом «Радянсько-німецькі договори 1939» вміщено два матеріали: «Німецько-радянська торговельно-кредитна угода 19 серпня 1939» і «Договір про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939». Стаття «Пакт Молотова – Ріббентропа 1939» опублікована окремо лише тому, що вона вміщена в попередньому, 8-му, томі.

Автори (О. Лисенко й Р. Пилявець) акцентують увагу на тому, що перші кроки назустріч зробила Німеччина, яка готувалася до великомасштабної агресії, але прагнула уникнути війни на два фронти. У випадку з торговельно-кредитною

угодою Берліну було конче необхідно перешкодити домовленостям між СРСР, Великою Британією та Францією і розв'язати собі руки в «польському питанні». Москва вбачала в такій угоді економічний зиск і важливий етап на шляху до широкого політичного договору, здатного убезпечити від нападу з боку Німеччини [9, 120].

У 8-му томі вміщено статтю цих самих авторів «Пакт Молотова – Ріббентропа». Слід визнати, що науково коректнішою була б публікація цього матеріалу під назвою «Договір про ненапад між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939», адже «пакт» – це публіцистична назва таємного протоколу до зазначеного договору. У тексті відсутній історичний екскурс у передумови та обставини укладання цього двостороннього правового акту. Натомість дослідники детально характеризують його змістове наповнення. Тримальною конструкцією договору стали зобов'язання сторін утримуватися від нападу одна на одну; дотримувати нейтралітету в разі, якби одна з них стала об'єктом бойових дій для третьої сторони; не брати участі в угрупованнях, безпосередньо чи опосередковано спрямованих проти іншої сторони; поділ Східної Європи на сфери впливу в разі «територіально-політичної перебудови» країн, що входили до цих сфер.

Однак сказано, що він був підписаний після періоду охолодження політичних і економічних відносин між СРСР та Німеччиною, спричиненого приходом до влади нацистів, війн та збройних конфліктів, під час яких СРСР протистояв Німеччині й Італії в Іспанії, Японії (сутички біля оз. Хасан та на р. Халхин-Гол).

Зупиняючись на оцінках договору про ненапад, автори виокремлюють історичні та юридичні аспекти. У першому випадку йдеться про наявність двох візій, перша з яких відштовхується від спроб СРСР убезпечити себе від несподіваного нападу Вермахту або відтермінувати війну; друга – базується на твердженні про агресивний зовнішньополітичний курс двох тоталітарних режимів, що всупереч міжнародному праву ділили великий європейський регіон на сфери впливу і, зрештою, розв'язали Другу світову війну.

Юридична оцінка договору ґрунтується на тому, що його не можна розглядати без органічного складника – таємного протоколу. Тому більшість фахівців із міжнародного права вважає його юридично неправомірним, адже він безпосередньо стосувався інтересів третіх сторін, а також злочином проти миру [10, 22].

Заключною ланкою низки німецько-радянських домовленостей став Договір про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р., що мав легітимізувати лінію розмежування між німецькою та радянською територіями поділеної Польщі і перешкодити її відродженню як держави. Науковці звертають увагу на існування додаткових протоколів (Конфіденційного протоколу, Таємного додаткового протоколу (про поправки до протоколу від 23 серпня 1939 р.), Таємного додаткового протоколу (про недопущення польської агітації)). У конфіденційному протоколі прописувався порядок обміну німецькими та радянськими громадянами між двома частинами захопленої польської території, в інших – коригувалися «сфери інтересів» (зокрема, Литву було передано до радянської сфери впливу як

компенсацію за передання м. Варшава під контроль німців), а також обумовлювалися заходи, спрямовані на нівелювання польської пропаганди [9, 120–121].

Окремі сюжети, пов'язані з нормативно-правовим урегулюванням питань, що виникали внаслідок поділу Польщі, розглянуто в гаслі «Польсько-радянська війна 1939», вміщеному у 8-му томі ЕГУ. Автор статті А. Руккас наводить офіційну мотивацію дій радянської сторони. Вранці 17 вересня польському послу в СРСР В. Гжибовському вручили ноту радянського уряду, в якій стверджувалося, що «польська держава та її уряд фактично перестали існувати», а «залишена без керівництва Польща перетворилася на зручне поле для всіляких прикрих випадків і несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР». Саме із цієї причини, щоб не допустити небажаного розвитку подій і «взяти під захист життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії», Кремль наказав Головному командуванню Робітничо-селянської Червоної армії перейти польський кордон.

Насправді на початок наступу Червоної армії уряд і президент Другої Речі Посполитої, головнокомандувач Війська Польського, перебували на території своєї держави й лише надвечір 17 вересня перебралися до Румунії. У статті йдеться і про те, що в Москві уважно стежили за виконанням таємних домовленостей із Берліном. Уже 21 вересня сторони підписали протокол, яким регламентувалося відведення частин і з'єднань Вермахту з території, що за умовами пакту Молотова – Ріббентропа належала до радянської сфери впливу.

Відповідним чином 5–13 жовтня було відведено радянські війська із земель, що згідно з договором про дружбу і кордони мали перебувати під контролем Німеччини [10, 394–395].

До цього слід додати, що 18 вересня радянські дипломати передали ноту урядам Великої Британії та Франції, у якій повідомлялося про рішення Кремля «взяти під захист населення Західної України і Західної Білорусії в умовах краху Польської держави». У ній наголошувалося на тому, що Радянський Союз має намір дотримуватися політики нейтралітету й вірності своїм попереднім зобов'язанням [3]. У довідково-енциклопедичних виданнях майже не згадується реакція зарубіжної громадськості та інших держав на дії радянського керівництва у вересні 1939 р. На відміну від війни проти Фінляндії, коли СРСР виключили зі складу Ліги Націй, агресія проти Польщі не спричинила такої різкої реакції, оскільки в Парижі, а тим більше в Лондоні боялися дальшого зближення СРСР із Німеччиною. Велика Британія і Франція не наважилися навіть на ноту у відповідь, задовольнившись поясненнями посла І. Майського, які той надав у Форін-офіс [11, 108–132].

Обидві держави оголосили війну лише Німеччині: щодо СРСР таких зобов'язань вони перед Польщею не мали [12; 13, 40–41].

Вихід радянських військ на лінію Керзона, встановлену після Першої світової війни Версальськими угодами, для Лондона означав повернення до тих територіальних меж, у яких мала існувати Друга Річ Посполита. Адже саме за

Ризьким договором 18 березня 1921 р. радянсько-польський кордон був відсунутий на схід на 150 миль.

Власне, Англія і Франція не надали відчутної допомоги й Польщі як її союзники.

Упродовж усіх повоєнних десятиліть питання про «соборизацію українських земель» у радянській історіографії пов'язувалося зі сталінською зовнішньою політикою 1930-х рр. У такий спосіб виправдовувалися агресивні дії СРСР проти східних сусідів. Акумуляція «горючого матеріалу» в польсько-радянських відносинах відстежувалася від радянсько-польської війни 1920 р., після якої до Польщі відійшли території, на яких більшість населення становили білоруси та українці. Антипольська риторика Кремля спрямовувалася проти прозахідної орієнтації Варшави, яка не довіряла більшовицькому керівництву. Саме остання обставина вилилася у незгоду уряду Другої Речі Посполитої на пропуск своєю територією радянських військ як передумову укладання угоди між СРСР, Великою Британією і Францією, що могла сформувати фундамент системи колективної безпеки [11, 10–11]. Водночас провину за провал тристоронніх переговорів повністю було перекладено на Лондон і Париж.

У розлогій статті Б. Бабія та С. Белоусова «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі» ця дефініція подається в кристалізованій радянській парадигмі як «визволення Радянським Союзом споконвічних українських земель – Західної України (1939 р.), Північної Буковини (1940 р.) та Закарпатської України (1945 р.) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження цих земель, згідно з одностайною волею їх населення, до СРСР зі включенням до складу УРСР».

Входження українських земель до складу різних держав трактувалось у такий спосіб, що це відбувалося всупереч волевиявленню місцевих мешканців: «Внаслідок допомоги англо-американських і французьких реакційних кіл та українських буржуазних націоналістів Західну Україну (Сх. Галичину та Зх. Волинь) у вересні 1920 р. загарбала буржуазно-поміщицька Польща; Пн. Буковину, незважаючи на рішення Буковинського народного віча 1918 р. про возз'єднання Буковини з радянською Україною, окупувала в листопаді 1918 р. боярська Румунія; Закарп. Україну, всупереч рішенням Західнокарпатських всенародних зборів 1919 в м. Хусті про возз'єднання Закарп. України з УРСР, включили до складу буржуазної Чехословаччини. Загарбання західноукраїнських земель іноземними імперіалістами стало актом насильства над волею їхнього населення...». А далі автори оповідають про «спільну колиску трьох братніх народів» – Київську Русь, тривалу боротьбу проти іноземних поневолювачів, Велику Жовтневу соціалістичну революцію, національно-визвольну боротьбу у 1920–1930-х рр., зокрема ЗУРСР, Хотинське повстання 1919 р., Татарбунарське повстання 1920 р., селянські повстання початку 1930-х рр. У тексті наголошується, що СРСР не визнав загарбання західноукраїнських земель і виступав за

мирне врегулювання територіальних проблем. Однак уряди перелічених держав ігнорували «миролюбні пропозиції» великого сусіди.

Агресія проти Польщі подається за жорсткою ідеологічною схемою: «У вересні 1939 р. гітлерівська Німеччина почала загарбницьку війну в Європі, окупувала Польщу, внаслідок чого польська буржуазна держава розпалася. Союз РСР виявив законну турботу про долю братнього населення Західної України, якому загрожувало фашистське поневолення. 17 IX 1939 р. радянські війська за розпорядженням уряду СРСР перейшли радянсько-польський кордон і взяли під свій захист життя і майно населення Західної України». Далі викладено юридичну процедуру «возз'єднання».

Територіальні претензії до Румунії були вирішені в інший спосіб. «У червні 1940 р. Радянський уряд запропонував урядові Румунії, в інтересах відновлення справедливості, повернути Радянському Союзові Бессарабію і передати йому Пн. Буковину, населення якої, зв'язане з Рад. Україною як спільністю історичного походження, так і єдністю національного складу, мови і культури. Румунський королівський уряд прийняв миролюбну пропозицію Уряду СРСР. Того ж дня радянські війська вступили в міста і села Бессарабії і Пн. Буковини». Звісно, як і в Західній Україні, тут їх зустрічали з «величезною радістю». Легітимація цієї акції відбувалася за попереднім сценарієм.

Логічним ключем концепції «возз'єднання» слугує твердження про те, що «всесвітньо-історична перемога радянського народу над фашизмом у 2-й світовій війні привела до завершення історичного процесу возз'єднання українських земель в єдиній Радянській соціалістичній державі» [7, 358–359].

Отже, агресивний зовнішньополітичний курс Кремля в радянській історичній концепції намагалися камуфлювати прагненням домогтися «історичної справедливості» та благородною метою «возз'єднання» всіх територій, на яких українське населення становило більшість, із «сім'єю братніх народів» СРСР.

В іншому концептуальному ракурсі трактує ці події Ю. Сливка, який в ЕІУ називає «возз'єднання українських земель в єдиній державі» одним із «найвизначніших об'єктивних результатів тривалого національно-визвольного поступу українського народу до соборності та державної незалежності». Дослідник вбудовує їх у ряд, у якому помітне місце посідають Акт Злуки УНР і ЗУНР, національно-визвольний рух 1920–1930-х рр., і вказує на те, що більшовицька верхівка СРСР також скористалася гаслом возз'єднання України для ідеологічного обґрунтування вторгнення до Польщі 17 вересня 1939 р. Після цього викладено дві дещо суперечливі тези. З одного боку, зазначено, що «розчленований і національно поневолений український народ у той час не виступав як суб'єкт міжнародної політики», з іншого – стверджується, що «за тих обставин Україною було, однак, реалізовано в міжнародному просторі її право на соборність» [1, 600]. Насправді, не за зовнішньою формою, а за сутністю не Україна реалізувала своє історичне право, а кремлівське керівництво у своїй великій

геополітичній грі вважало за потрібне відсунути кордони на захід. Об'єктивно це спричинило в той час возз'єднання українських земель.

Успішна реалізація таємних домовленостей із Німеччиною підкріплювала рішучість Й. Сталіна та його найближчих соратників й однодумців здійснювати активні кроки, спрямовані на зміцнення західних кордонів. Черговою жертвою цього курсу стала Фінляндія. У статті «Радянсько-фінська війна 1939–1940» В. Гриневич кваліфікує її як складник Другої світової війни і таку, що «стала наслідком радянсько-німецької таємної змови про поділ сфер впливу у світі», з боку СРСР «мала агресивний, загарбницький характер, ставила на меті анексію території та насадження радянського режиму у Фінляндії». У тексті констатується, що спочатку радянське керівництво намагалося домогтися від Гельсінкі «добровільної» передачі окремих територій (Карельського перешийку, півострова Рибальський і о. Ханко) дипломатичними засобами. Коли фінська сторона виявила твердість, у Москві вирішили діяти силою і наприкінці листопада 1939 р. розв'язали повномасштабні бойові дії.

Щоб надати своїм діям законного вигляду, на території СРСР сформували «Фінський народний уряд» на чолі з О. Куусіненем та «Фінську народну армію». 2 грудня 1939 р. Радянський Союз уклав договір про дружбу і взаємодопомогу з «Фінською Демократичною Республікою» – маріонетковим утворенням Кремля. Автор щодо цього зазначає: «Тож офіційно Радянський Союз з Фінляндією не воював, а допомагав “червоним” фінам у боротьбі з білофінами. Проте, попри сподівання, ці заходи, так само, як і широко закроєна пропагандистська компанія під гаслом “визволення фінських трудящих від буржуазії”, виявилися неефективними».

Визнавши СРСР агресором, члени Ліги Націй позбавили його права перебувати в цій організації.

В. Гриневич вважає суттєвим чинником, який змусив СРСР до переговорів із фінською стороною, загрозу втручання Англії та Франції на її боці. Не маючи змоги продовжувати опір, уряд Фінляндії погодився підписати 12 березня 1940 р. договір, згідно з яким поступився агресору Карельським перешийком, кількома островами у Фінській затоці та ін. [9, 10–121–122].

Аналізуючи ці події, слід мати на увазі кілька додаткових обставин. По-перше, позиція фінської сторони багато в чому визначалася існуванням договору з СРСР про ненапад, укладеного в 1934 р. терміном на 10 років.

По-друге, для радянського керівництва не існувало нічого неможливого, коли воно ставило певну мету. Водночас цілковито ігнорувалися норми міжнародного права, суверенітет сусідніх держав, порушувалася їхня територіальна цілісність. Для більшовицької верхівки нейтральний статус Фінляндії нічого не важив. Восени 1939 р. Й. Сталін щодо цього цинічно заявив: «Я хочу зрозуміти, що ви у Фінляндії хотіли б залишитися нейтральними, але я можу вас запевнити, що це неможливо. Великі держави просто не дозволять вам цього» [14, 6].

По-третє, СРСР пропонував як компенсацію вдвічі більшу за площею територію радянської Карелії (5 529 км²) [15, 119–120].

По-четверте, на відміну від країн Балтії, де ліві сили набули популярності, у Фінляндії Москва не могла розраховувати на прорадянські настрої.

По-п'яте, послідовна силова позиція радянської дипломатії базувалася на тому, що згідно з пактом Молотова – Ріббентропа Фінляндія потрапила в радянську сферу інтересів. Це убезпечувало від контрзаходів із боку Німеччини, а Франція та Англія вже продемонстрували свою нерішучість тоді, коли вирішувалася доля Польщі.

По-шосте, авантюра з маріонетковим урядом О. Куусінена і проголошення «Фінської Демократичної Республіки» свідчили про спроби Кремля радянлізувати Європу. Однак консолідація фінського суспільства, труднощі, з якими зіткнулася Червона армія, змусили Москву відмовитися від цих планів.

По-сьоме, успіх сталінської політики щодо Фінляндії у 1939–1940 рр. обернувся ще більшим зближенням останньої з Німеччиною і вступом у 1941 р. на її боці у війну проти СРСР.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки й узагальнення:

1. Сучасна вітчизняна історична наука успішно пододала етап складного «розлучення» з радянською спадщиною й фактично перебуває у стадії інтеграції у світовий науковий простір.

2. Проблематика Другої світової війни посідає в сучасній українській історіографії помітне місце. Освоєння нових джерельних пластів, введення їх до наукового обігу, а також новітні інтерпретаційні інструменти забезпечили якісні зміни наративу, що дало змогу реалізувати фундаментальні дослідницькі (серед них і енциклопедичні) проекти.

3. Передумови, причини та початок Другої світової війни належать до найбільш дискутованих тем, що тривалий час було пов'язано з відсутністю чи засекреченістю джерел. Натомість усі великі актори тогочасних міжнародних процесів не поспішали відкривати доступ до архівних фондів, у яких зберігаються документи, що уможливають адекватну реконструкцію історичних явищ того періоду, мотивацію лідерів держав, які опинилися в епіцентрі передвоєнного і воєнного виру подій.

4. У радянській енциклопедичній літературі панувала апологетична концепція зовнішньої політики СРСР, що позиціонувався як послідовний борець за мир і став жертвою агресії. Уся провина за розв'язання Другої світової війни покладалася на держави Антиконтинентівського пакту й західні демократії, що проводили згубну політику «умиротворення» агресора, підштовхуючи у такий спосіб його до експансії.

5. Сучасний довідково-енциклопедичний ресурс насичений різноманітними матеріалами, в яких події кінця 1930-х рр. у Європі й світі трактуються з більшим чи меншим ступенем деталізації. Слід визнати, що донині не подолані спроби деяких зарубіжних істориків замовчати або покласти провину за розв'язання

війни на одну державу чи групу країн. Практично нез'ясованою залишається роль гравців «другого плану» – Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини та інших – у тому, що вектори міжнародного життя сфокусувались у настільки несприятливому напрямі.

6. В енциклопедичних проектах незалежної України виразно проступає бажання подолати ідеологізовані оцінки складних історичних явищ. З одного боку, це простежується в критиці дій сталінського тоталітарного режиму напередодні та на початковій стадії війни в Європі, з іншого – у прагненні вписати український вимір у широкі європейські та світові контексти.

7. Успішна реалізація проекту «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія» дасть змогу наповнити енциклопедичний контент якісним інтелектуальним продуктом, що відповідає найкращим світовим зразкам.

Джерела та література:

1. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 1. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.*
2. *Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. – Т. 7. – Вид. 2-ге. / Голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1982. – 526 с.*
3. *Чубарьян А. О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941 года. – М.: Наука, 2008. – 476 с.*
4. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 7. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – 728 с.*
5. *Dulles A. W. Germany's Underground. – New York, 1947. – P. 46–47.*
6. *Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. – Т. 3. – Вид. 2-ге. / Голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1979. – 551 с.*
7. *Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. – Т. 2. – Вид. 2-ге. / Голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1978. – 542 с.*
8. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 2. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – 528 с.*
9. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 9. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – 944 с.*
10. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 8. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – 520 с.*
11. *Документы внешней политики СССР. – Том XXII. 1939 г.: в 2-х кн. – Кн. 2. 1 сентября – 31 декабря 1939 г. – М.: Международные отношения, 1992. – 688 с.*
12. *Duraczyński E. Rząd Polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1993. – 487 s.*
13. *Bloch C. Z zagadnień strategii i polityki generała Władysława Sikorskiego w okresie II wojny światowej. – Lublin, 1988. – S. 40–41.*
14. *Engle, E.; Raananen, L. The Russo-Finnish Conflict, 1939–1940. – L., 1992.*
15. *Зимняя война 1939–1940: в 2 кн. – Кн. 1.: Политическая история. – М.: Наука, 1998. – 384 с.*

© Степан БОРЧУК, Александр ЛЫСЕНКО

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НАКАНУНЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В СПРАВОЧНО-ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИХ РЕСУРСАХ

В статье характеризуется смысловое наполнение справочно-энциклопедического ресурса в тематическом сегменте, связанном с международным положением, предшествовавшим началу Второй мировой войны. Рассматривается советская идеологизированная схема представления сложных дипломатических и военно-политических явлений, которая апологетизировала действия СССР. На фоне разработок исторической науки, сделанных в течение последних десятилетий, раскрываются современные концептуальные подходы к указанному тематическому полю в энциклопедическом формате. Освещается место Украины в предвоенных перипетиях и на начальной стадии войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, международные отношения, справочно-энциклопедические ресурсы, контент, концептуальные подходы, интерпретации.

© Stepan BORCHUK, Oleksandr LYSENKO

INTERPRETATION OF INTERNATIONAL RELATIONS ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR IN ENCYCLOPEDIAS AND OTHER REFERENCE RESOURCES

The authors describe the substantive content in the encyclopedias and other reference resources in a thematic segment related to the international situation that preceded the beginning of the Second World War. The authors deal with the Soviet ideologized scheme of interpretation of complex diplomatic and military-political phenomena that defended the actions of the USSR. On the background of historical science in the recent decades the authors reveal the modern conceptual approaches to the specified thematic field in an encyclopedic format. The authors highlight the place of Ukraine in the pre-war peripheries and at the initial stage of the war.

Keywords: Second World War, Ukraine, international relations, encyclopedic resources, content, conceptual approaches, interpretations.

УДК 001.32(477-25):[(031):316.7:94(477)“1939/1945”]

© Тетяна ЗАБОЛОТНА

ТЕМАТИКА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ФОРМАТ

Статтю присвячено презентації видавничого проекту «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія», який виконується в Інституті історії України НАН України. Охарактеризовано один із тематичних блоків енциклопедії – «Духовне життя і культура». Проаналізовано принципи його наповнення поняттєво-предметними та персоналізованими гаслами. Для формування переліку гасел, які будуть включені до енциклопедії, наведено основні сюжетні лінії, визначено ключові моменти, окреслено стан дослідження дискусійних чи маловивчених тем. Зазначено принципи відбору інформації для вміщення в майбутньому виданні.

Ключові слова: енциклопедія, словник, культура, освіта, наука, мистецтво, духовне життя, релігія, Друга світова війна.

Потреба створення енциклопедії, присвяченої Україні у Другій світовій війні, назріла давно. Рівень розвитку сучасної історичної науки, нагромадження широкої емпіричної бази, вироблення нового методологічного інструментарію створюють підстави для виконання такого задуму. Окрім того, швидкий ритм життя формує суспільний запит на вироблення узагальненої, концентрованої, достовірної, добре структурованої інформації зі зручною системою пошуку для широкого кола читачів. Натомість специфічний енциклопедичний жанр вимагає формування контенту за принципами: об'єктивність, безпристрасність, уникнення оціночних суджень, обізнаність із загальносвітовими та вітчизняними тенденціями в історичній науці. Тобто, з одного боку, необхідно найлаконічніше подати інформацію, з іншого – викласти її якнайдостовірніше. Такий видавничий проект передбачає всеохопність, однак за своїм задумом ми плануємо приділити більше уваги тим аспектам, які не знайшли висвітлення в попередніх енциклопедичних виданнях, зокрема в Енциклопедії історії України (в 10 томах. – К., 2003–2013).

Мета цієї статті – охарактеризувати, як у виданні «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія» буде висвітлена тематика культури.

У процесі роботи над словником енциклопедії ми сформуваємо 13 тематичних блоків, відповідно до яких визначилися з поняттєво-предметними статтями та списком персоналій. Найбільшим, з огляду на загальну тему енциклопедії, став блок «Збройна боротьба. Збройні формування» (п'ята частина словника). Розділ, присвячений тематиці культури, – це приблизно 10 % словника. Ми намагалися максимально використати цей «простір» для відтворення культурного життя в роки Другої світової війни, для його залюднення та появи нових сюжетів, які були відсутні в радянському дискурсі. Наступною особливістю енциклопедичного проекту є прагнення вписати історію України у світовий історичний контекст.

Була здійснена ґрунтовна попередня робота з вивчення дефініційного ряду енциклопедичних видань радянського періоду з проблематики культури [1; 6; 14, 30; 37]. З'ясовано, що було представлено статті про окремі види й жанри мистецтва, творчі колективи та установи культури. Портретна галерея складалася переважно з найвідоміших діячів культури й науки.

Власне поняття «культури» охоплює широку проблематику. Традиційно його використовують у сенсі етико-естетичному, пов'язаному з мистецтвом, освітньо-духовному, релігійному. Саме в такому ключі вибудований і наш тематичний ряд в енциклопедії. Звичайно, перелік гасел, пов'язаних із поняттям «культура», доволі широкий. Однак ми виходимо зі специфіки галузевої енциклопедії, а саме історичної, та з особливостей періоду, що вивчається, – Другої світової війни. Базові поняття й терміни власне культури взагалі не будуть представлені в зазначеному виданні, оскільки для цього є спеціальні довідкові видання з культурології. А ми прагнемо відтворити культурне життя українців у ті часи, умовно поділивши його на сфери: мистецтво, науку, освіту, релігію.

Друга світова війна суттєво вплинула на всі суспільні процеси, негативно позначилася на повсякденному житті осіб, які стали безпосередніми акторами збройної боротьби та опосередковано відчули на собі вплив глобального конфлікту. У сфері культури теж відбулися суттєві зміни: зокрема, діяльність інституцій цієї галузі перебудовувалась у напрямі вирішення завдань воєнного часу (обороздатність країни, розробка сировинних ресурсів, охорона здоров'я). Наприклад, при Президії Академії наук (далі – АН) УРСР 17 жовтня 1941 р. був створений Науково-технічний комітет сприяння обороні із секціями: хімічною, технічною та медичною – для координації наукових досліджень установ АН у галузі оборонної проблематики з потребами підприємств та організацій СРСР [16, 10].

Мистецькі установи, заклади освіти та науки республіканського значення разом із персоналом підпадали під евакуацію. Понад 70 вишів вивезли до Казахстану, Киргизії, Туркменії. Київський, Харківський та Одеський університети було евакуйовано в м. Кзил-Орда й на їх базі утворено єдиний Український державний університет. Евакуації підлягали архіви та музеї України. 29 червня 1941 р. Урядова комісія з евакуації ухвалила рішення евакуювати АН УРСР до м. Уфа. 8 липня 1941 р. туди прибули перші ешелони з 86 науковими співробітниками

та обладнанням. У складі АН УРСР до східних районів СРСР виїхало майже 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників. Складні евакуаційні процеси позначились як на моральному та фізичному стані діячів культури, так і на збереженні майна установ. Зі зрозумілих причин евакуйовані установи не відновили роботу в повному обсязі. Наприклад, було налагоджено роботу лише 9 науково-дослідних інститутів із 21. Робота почалася з уточнення та коригування тематичних планів інститутів, особливо в частині, що стосувалася оборонної тематики; до цих планів додалися завдання з розвитку народного господарства Башкирії [16, 14]. Відтворити ситуацію, що склалася в культурній сфері до початку війни, у період вивезення та в евакуації, допоможуть такі енциклопедичні статті: «Українське радянське образотворче мистецтво», «Українське радянське театральне мистецтво», «Українська радянська література», «Українське радянське музичне мистецтво», «Українське радянське кіномистецтво».

Чимало діячів культури потрапили на фронт або перебували у складі спеціально створених концертно-театральних бригад, які виступали в роки війни з виставами та концертними програмами у прифронтових районах, воєнізованих установах тилу, шпиталях, на призовних пунктах тощо. Їхню діяльність запропоновано проаналізувати в енциклопедичній статті «Радянські фронтові театри та бригади».

Натомість чимало культурних організацій залишилося в зоні, яка з часом була захоплена ворогом. Так само, з огляду на політику нацистських окупантів у сфері культури, діяльність мистецьких установ, навчальних і наукових закладів була неритмічною, доволі обмеженою. Однак нагромаджена емпірична база дає змогу вести мову про налагодження мистецького й релігійного життя українців у роки нацистської окупації, відновлення роботи освітніх та наукових установ завдяки самоорганізації української громадськості, самостійників, мистецьких діячів, науковців, освітян. Нацистська окупаційна влада намагалася використати місцеві наукові кадри для досліджень, спрямованих на максимальну експлуатацію місцевих ресурсів для потреб Третього райху. Мистецькі кола мали забезпечити дозвілля окупаційним чиновникам, офіцерам та солдатам Вермахту. Так само музейні установи працювали для задоволення естетичних і пізнавальних потреб окупантів. Складні процеси в культурній сфері будуть охарактеризовані в енциклопедичній статті «Культурні процеси на окупованій нацистами території України». Необхідно відзначити особливості в культурній сфері на території «Трансністрії», де активно впроваджувалася політика румунізації.

Музейні, бібліотечні, наукові установи окупованих регіонів України зазнали суттєвих утрат через руйнівну політику нацистів. Ті організовано вивозили культурні цінності, самочинно грабували й вилучали все, що становило для них інтерес. Було сформовано спеціальний апарат для виявлення, вивчення та захоплення цінностей: Оперативний штаб райхсляйтера А. Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга»,

науково-дослідне товариство «Спадщина». Наприклад, зондеркоманда СС Кюнсберга відбирала й вивозила твори мистецтва для Міністерства закордонних справ Німеччини; товариство «Спадщина» вилучало з українських музеїв, архівів та бібліотек усе пов'язане з роботою німецьких митців; в Оперативному штабі райхсміністра А. Розенберга вивезенням культурних цінностей займалося 350 висококваліфікованих істориків, мистецтвознавців, архівістів, бібліотекарів, наділених необмеженими повноваженнями щодо вилучення найцінніших музейних експонатів, архівних та бібліотечних одиниць зберігання. За доволі приблизними підрахунками, окупаційні війська знищили на території УРСР або вивезли з неї до Третього райху понад 500 тис. музейних експонатів, 51 млн книжок, серед яких із зібрань Бібліотеки АН УРСР – понад 320 тис. цінних та унікальних книжок і рукописів, зокрема 5 ящиків стародруків, 20 рукописів XV–XVIII ст., рідкісні видання творів Т. Шевченка, А. Міцкевича, І. Франка; із м. Львів забрали понад 5 тис. рукописів і понад 3 тис. стародруків, 40 тис. томів різної літератури; чимало експонатів вивезли з Києво-Печерської лаври, зокрема відділ давньої зброї (до 4 тис. зразків), оригінали актів XV–XVII ст., колекцію давніх наукових праць, нумізматичну колекцію, 46 млн архівних справ [16, 363–366]. Тільки з Київського музею українського мистецтва окупанти знищили й розтягли 55 875 експонатів, що становили 91 % його фондів [21]. Звичайно, енциклопедичні статті мають базуватися на усталеному матеріалі, однак точну кількість переміщених культурних цінностей фахівці не встановили досі (це, мабуть, і неможливо, хоча існують ґрунтовні наукові дослідження з відповідної проблематики); чимало безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів донині вважаються безслідно зниклими [12; 20; 29; 31; 38]. Під час повоєнного реституційного процесу 1945–1948 рр. частину з них було знайдено й повернуто. Лише з американської зони окупації до СРСР передано 543 120 об'єктів, серед яких понад 350 тис. належали Україні. Зокрема, було повернуто десятки тисяч музейних експонатів, важливі архівні та бібліотечні фонди. Частина відданих назад до СРСР українських культурних цінностей потрапила в музеї, бібліотеки й архіви РРФСР та інших республік СРСР [22]. Щодо реституції частини віднайдених культурних цінностей перемовини між Україною та Німеччиною тривають донині. Означені процеси будуть розкриті у спеціалізованій енциклопедичній статті «Реституція культурних цінностей».

Чимало людей інтелектуальної праці та митців, які перебували на окупованій території, боячись переслідувань радянської влади, виїхало разом з окупантами. Представників українських мистецьких кіл, науковців, які становили інтерес для гітлерівської Німеччини, вивозили в примусовому порядку. Певний час вони перебували в Німеччині, а із закінченням війни потрапили до таборів переміщених осіб (Ді-Пі – від англ. Displaced Persons, скорочено: D.P.). З огляду на значний відсоток освічених людей у таких таборах їм вдалося створити навчальні заклади, наукові інституції, в українському емігрантському середовищі

розвивалися різні види мистецтв, налагоджувалося релігійне життя. Характеристику культурних процесів у таборах для переміщених осіб пропонується відтворити у статті «Культурне життя у таборах Ді-Пі для українців».

Із визволенням території України у 1943–1944 рр. розпочалася реевакуація установ культури. Мистецькі та музейні установи, заклади освіти й науки поступово перевозили в Україну. Як евакуаційна епопея, так і повернення не обійшлося без матеріальних утрат. Творча інтелігенція, науковці, освітяни поверталися до зруйнованих міст і сіл, змушені були прожити в скрутних умовах, пережили дефіцит харчових продуктів тощо. Однак певний час широкомасштабна відбудова, розгорнута в країні, трималася на ентузіазмі її виконавців (зокрема, й діячів культури), які вірили в близьку перемогу і сподівалися на лібералізацію радянського тоталітарного режиму.

Характерною рисою мистецької діяльності часів Другої світової війни стала поява нових жанрів. Наприклад, у літературі домінувала національно-патріотична тематика, з'явилася низка творів, сповнених почуття високого патріотизму й любові до України, присвячених подіям війни, ратному і трудовому героїзму українського народу, пройнятих вірою в перемогу над нацизмом. В українському музичному мистецтві поширення набули масові пісні та військові марші. У живописі домінувала тема боротьби народу з ворогом, створювалася портретна галерея героїв війни, які здобували перемогу на фронтах і в тилу. У галузі кіномистецтва розвитку набуло хронікально-документальне кіно.

Для вивчення культурних процесів у роки Другої світової війни в межах енциклопедичного видання планується сформувати окремі тематичні блоки про освіту, науку, релігію. Загальні питання висвітлюватимуться в названих гаслах про культуру, хоча в тих-таки блоках передбачено й окремі поняттєво-предметні та біографічні статті.

Система освіти радянської України впродовж німецько-радянської війни в українському історіографічному дискурсі розроблена недостатньо, інколи в контексті інших питань [10]. Утім, сучасна вітчизняна історіографія нагромадила значний фактологічний масив у царині вивчення освітньої проблематики в роки нацистського окупаційного режиму [9, 15, 27, 39]. Освітня політика нацистських окупантів на захоплених українських територіях вибудовувалася в руслі людиноненависницької теорії расової неповноцінності слов'ян, зокрема й українців, яка передбачала їх фізичне винищення, недопущення ніякого духовного розвитку. Серед нацистського керівництва панувало переконання в тому, що місцеве населення має бути неосвічене й неписьменне, учні мали отримувати лише примітивні знання. Однак через провал плану «Барбаросса» нацистські ідеологи змушені були переглянути своє ставлення до навчання «тубільців» і виробити певні настанови в освітній сфері. Згідно з ними передбачено було ліквідувати систему радянської народної освіти й відкрити чотирирічні початкові школи, з другої половини 1942 р. окупанти дозволили діяльність професійних училищ і технікумів через брак фахівців. Процес налагодження діяльності освітніх

установ відрізнявся залежно від зони окупації (дистрикти «Галичина», «Буковина», «Трансністрія», райхскомісаріат «Україна», зона військової адміністрації). Здебільшого вітчизняні науковці доходять висновку, що політика окупантів стосовно налагодження системи освіти в окупованій Україні не дала бажаних для нацистських керівників результатів, оскільки відзначалася непослідовністю й мала обмежений характер. Напрацювання вітчизняної та зарубіжної історіографії стануть основою для написання енциклопедичних статей у блоці «Освіта», де пропонується вмістити статті загального характеру: «Політика СРСР у сфері освіти», «Освіта на українських землях» (розділи «Польща», «СРСР», «Румунія»), «Політика Німеччини у сфері освіти на окупованих територіях». На розкриття суттєвих змін у системі освіти, спричинених перебігом Другої світової війни та нацистської окупації, спрямовані спеціальні енциклопедичні статті: «Вища освіта під час війни», «Шкільна освіта під час нацистської окупації», «Професійно-технічна освіта під час окупації», «Школи для фольксдойче», «Об'єднаний український державний університет, 1941–1944», «Українське учительське об'єднання праці». Особливості підготовки спеціалістів у радянській системі освіти будуть охарактеризовані в таких статтях: «Військові навчальні заклади УРСР», «Залізничні училища», «Фабрично-заводські училища», «Ремісничі училища».

Окремий енциклопедичний блок буде присвячено науці. У цій царині опубліковано ґрунтовні дослідження, що уможливили висвітлення багатьох подій і персоналій, про які раніше було мало інформації [2; 3; 16; 17; 19; 28; 32; 35 та ін.]. У цій тематичній ніші будуть представлені такі статті загального характеру: «Академія наук УРСР у роки Другої світової війни», «Наукові установи УРСР під час Другої світової війни». Співпрацю науковців з урядовцями щодо перебудови діяльності науково-дослідних установ для оборонних потреб буде охарактеризовано в статті «Науково-технічний комітет сприяння обороні СРСР при АН УРСР». Оскільки чимало вчених залишилося на окупованій території, то їхні спроби налагодити наукову діяльність будуть розглянуті в статті «Наукові установи України під час нацистської окупації». Позаяк у період окупації було створено низку організацій та спілок наукового й мистецького характеру, яких досі не вивчала вітчизняна історіографія в енциклопедичному форматі, буде написано, зокрема, статті: «Наукове Товариство імені Шевченка», «Просвіта (1941–1943 рр.)», «Спілка праці українських наукових співробітників (Об'єднання праці наукових робітників, Об'єднання праці українських науковців)», «Українське Освітнянське Товариство (УОТ)», «Український інститут ім. Т. Шевченка (м. Львів)», «Український крайовий комітет у Львові», «Науково-дослідницькі центри».

В окремий підрозділ енциклопедії виділено статті про видавничі проекти часів Другої світової війни. Особлива увага в цій царині приділена окупаційній періодиці, адже вона стала основним засобом інформування цивільного населення про законодавчі та нормативні акти нацистської влади, події із суспільно-політичного, економічного, культурного, громадського життя тощо. Газети

видавалися в усіх обласних і багатьох районних центрах. Тематика й риторика тогочасних видань були визначені загальною окупаційною політикою та спеціальними розпорядженнями, однак залежали від керівництва та складу редакційних колегій, які в початковий період нацистської окупації переважно формувалися з національно свідомих українців. Уже з кінця 1941 р. – початку 1942 р. окупаційна влада посилила ідеологічний контроль за змістом періодичних видань. Національно орієнтовані редактори газет були звільнені, у гіршому разі знищені. Поступово з газет зникли матеріали з історії України, вони замінювалися передруками пропагандистських матеріалів берлінського бюлетеня «Ostraum-Artikeldienst», німецької газети «Deutsche Ukraine-Zeitung» у м. Луцьк. Щоб скласти уявлення про редакційне забезпечення, тематику, тиражі, періодичність видань, в енциклопедичному форматі буде проаналізовано низку часописів і газет: «Краківські вісті» (1940–1944 рр.), «Львівські вісті», «Наші дні» (1941–1944 рр.), «Нове українське слово», «Українське слово», «Український визвольний рух», «Український вісник» (Німеччина, 1936–1945 рр.). Пишучи відповідні енциклопедичні статті, автори базуватимуться на ґрунтовних дослідженнях вітчизняних науковців [23; 24; 33; 36; 40; 41].

Специфічним видавничим жанром часів нацистської окупації стали видання для чиновників окупаційної влади – офіційні збірники законів та нормативних актів. Вони не мали чіткої періодичності й формувалися в міру появи згаданих документів. Особливості їх видання та обігу на окупованій території представлені у статтях «Вісники гебітскомісарів», «Вісники генеральних комісарів», «Центральний вісник райхскомісара України».

У роки нацистської окупації пошквалилося релігійне життя. Нацисти дозволили на окупованих територіях відновити діяльність церковних установ, сподіваючись використати потужний соціальний і духовний ресурс церковних організацій для посилення впливу на місцеве населення. Релігійна сфера швидко стала однією з найбільш спекулятивних у пропагандистсько-агітаційній роботі окупантів. Відновлення релігійного життя не вимагало особливих організаційних напружень та матеріальних затрат і водночас підривало ідеологічну площину супротивника – радянської влади. З одного боку, окупаційна влада заохочувала вплив церкви на населення, з іншого – перешкоджала об'єднанню помісних українських церков. У межах цього блоку на основі сучасних досліджень буде охарактеризовано «Німецьку політику в сфері релігії та церкви на окупованих українських територіях», а також діяльність основних церков у роки Другої світової війни («Автокефальна православна церква», «Автономна православна церква в Україні», «Греко-Католицька церква під час Другої світової війни», «Католицька церква під час Другої світової війни», «Православні церкви під час Другої світової війни», «Протестантські церкви під час Другої світової війни», «Російська православна церква», «Румунська православна місія в Трансністрії») [4; 5; 7; 8; 11; 18; 25; 26; 34].

З погляду енциклопедичного видання слід обрати гасла, які оптимально розкрили б суть культурних процесів в Україні (та пов'язаних з Україною) в роки Другої світової війни, в усьому різноманітті явищ, подій, діяльності історичних постатей. Тому окремо виділено енциклопедичні статті, присвячені діяльності інституцій, організацій, утворень, які відзначилися у сфері культури в роки Другої світової війни, як-от: «Академія наук УРСР», «Музей-архів переходової доби історії м. Києва», «Український інститут ім. Т. Шевченка, м. Львів», «Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України», «Український вільний університет у Празі та Мюнхені», «Українська бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі», «Музей визвольної боротьби України в Празі» та ін.

Щодо біографічних довідок слід приділити увагу особам, яких свідомо вилучали з радянських енциклопедій (люди, які перебували на окупованій території, боролися з радянською владою, зокрема самостійники, діячі діаспори), однак які вплинули на вітчизняне культурне життя (наприклад, М. Ветухов, О. Вітер, А. Газенбрукс, Є. Гінзбург, Д. Гуменна, К. Зарицька, Ю. Липа, К. Паньківський та багато інших). Звичайно, тут існує певна загроза суб'єктивізму, оскільки чимало з таких постатей невідомі широкому загалу, щодо них не сформовано певної усталеної думки й не визначено, якими критеріями варто послуговуватися, оцінюючи рівень впливу того чи іншого діяча на культурні процеси. Окрім того, збалансований виклад персоналій потребує адекватного представлення радянських культурних і громадських діячів, тому біографічні статті про них також будуть уміщені в енциклопедії.

У межах енциклопедичного проекту пропонується вмістити біографічні довідки про наших сучасників-істориків, які активно вивчали тематику Другої світової війни, зокрема й культурні процеси, і створили наукові школи з вивчення Другої світової війни чи започаткували нові напрями дослідження (М. Супруненко, М. Коваль, О. Лисенко та ін.). Коротка характеристика їхнього наукового доробку дасть змогу дізнатися про особливості розвитку історичної думки на сучасному етапі, ознайомитися з проблематикою і тематичними напрямками.

Заключним етапом підготовки будь-якої дефініції стає її бібліографічний супровід. Останній передбачає наведення переліку бібліографічних джерел до статті, а в просопографічних дефініціях – іще й переліку праць особи (для літераторів це переважно їхні художні твори, для науковців – виданий доробок). Оскільки енциклопедія матиме онлайн-версію, бажаним є розміщення посилань на бібліографію з інтернет-джерел.

Важливим, на наш погляд, є висвітлення в енциклопедії місця Другої світової війни в мистецтві, літературі, кіно. Зрозуміло, що в будь-якій із країн – учасниць цього глобального збройного конфлікту за 75 років створено величезну кількість творів у названих царинах. З огляду на місцеве сприймання війни та національні особливості в цих країнах їхній мистецький продукт може трактувати ті самі події по-різному. Тому для представлення різних поглядів на висвітлення Другої світової війни в різних мистецьких творах пропонуємо включити до

енциклопедії такі підрозділи: «Голокост у мистецтві», «Голокост в українському мистецтві», «Друга світова війна в німецькому мистецтві», «Радянське мистецтво про Другу світову війну», «Італійське мистецтво про Другу світову війну», «Угорське мистецтво про Другу світову війну», «Польське мистецтво про Другу світову війну», «Мистецтво країн Північної Америки про Другу світову війну», «Мистецтво Великої Британії про Другу світову війну», «Румунське мистецтво про Другу світову війну», «Чеське мистецтво про Другу світову війну», «Словацьке мистецтво про Другу світову війну», «Японське мистецтво про Другу світову війну».

Окремо в обраній тематиці постає питання місць пам'яті як історичних та культурних пам'яток, пов'язаних із подіями Другої світової війни. Уже відразу після закінчення війни з'явилася практика спорудження військових пантеонів на могилах загиблих героїв (братські могили, бюсти командирів, бійців, партизанів). Зі здобуттям Україною незалежності розпочалися процеси увічнення пам'яті діячів національно-визвольного руху, зокрема ОУН-УПА. Згідно зі слушною думкою Г. Денисенко, сучасний меморіальний простір України перебуває в доволі неоднозначному становищі. Головними ознаками цього процесу стали очищення меморіального простору від пам'яток тоталітаризму, демонтаж певних категорій пам'ятників радянського періоду, регіональні особливості трансформації меморіального простору країни, так звана «війна пам'ятників», спорудження національно-державницьких пам'яток [13, 71]. Суттєві зміни в цій царині відбулися у зв'язку з ухваленням у 2015 р. законів України про декомунізацію. І хоча місця пам'яті – це культурні пам'ятки, ми пропонуємо їх розглянути не в розділі «Духовне життя і культура», а в окремому блоці «Вшанування пам'яті», де буде приділено значну увагу деморалізації та політиці пам'яті.

Отже, тематика культури буде представлена на сторінках видання «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія», хоч і в досить обмеженому вигляді: тільки в одному із 13 розділів загальної тематичної структури, що становить близько 10 % загального обсягу енциклопедії. Розділ про духовне та культурне життя під час Другої світової війни охоплює питання освіти, науки, релігії, мистецтва, культурних установ. Під час написання тематичного блоку ми ставили за мету проаналізувати не всі аспекти цієї сфери, а передусім ті, що не були розглянуті в радянських довідкових виданнях. Оскільки робота над енциклопедією триває, редакційна колегія видання відкрита для обговорення в експертному середовищі, доповнення й корекції гасел, що ввійдуть до розділу «Духовне життя і культура».

Джерела та література:

1. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов; Редколлегия: Ю.Я. Барабаш, П.А. Жилин (зам. гл. ред.), В.И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.
2. Верба І. Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 66–74.

3. Верба І. Спроби відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942) // *Український історик*. – 1995. – № 1/4. – С. 87–99.
4. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д.В. Веденєєв, О.Є. Лисенко // *Український історичний журнал*. – 2012. – № 4. – С. 104–126.
5. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: в 4-х т. Репринтне видання / І. Власовський. – К.: Вид. Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998.
6. Военный энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комиссии Н. Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
7. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути, процеси та технології». – К., 2006. – 38 с.
8. Волошин Ю. Українська православна церква періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г. Короленка. – Полтава, 1997. – 151 с.
9. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації/ – Кн. 1 / В. Гінда.// *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк та ін. – Кн. 1 / В. Гінда. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 697–732.
10. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
11. Грідіна І. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001.
12. Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: автореф дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 34 с.
13. Денисенко Г.Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті / Г.Г. Денисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – 319 с.
14. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина: в 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Перевид. – Львів, 1993.
15. Єржабкова Б. Шкільна справа та політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. Пер. з нім. / Б. Єржабкова. – К.: Наук. думка, 2008. – 272 с.
16. Історія Національної академії наук України. 1941–1945. – Ч. 1: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.С. Онищенко (голов. ред.) та ін. / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2007. – 808 с.
17. Історія Національної академії наук України. 1941–1945. – Ч. 2: Додатки / Ред. кол.: О.С. Онищенко (голов. ред.) та ін. / НАН України; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Інститут архівознавства; Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2007. – 576 с.
18. Історія релігії в Україні: у 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996–2005.
19. Калініна А., Луговський О. Київський Будинок учених: Роки випробувань: Як виживали українські науковці під час нацистської окупації (1941–1943) / А. Калініна, О. Луговський // *Вісник Національної академії наук України*. – 2010. – № 2. – С. 36–44.
20. Кеннеді Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / П. Кеннеді Грімстед, Г. Боряк. – К. – Львів, 1991. – 107 с.

21. Кот С.І. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/281.html>. – Назва з екрана.
22. Кот С.І. Реституція культурних цінностей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Restytutsiia_kulturnykh. – Назва з екрана.
23. Курилишин К.М. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): Історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. / К.М. Курилишин // НАН України; ЛНБ ім. В. Стефаника; Відділ україніки; Відділення «НДЦ періодики» / Відп. ред. Л.В. Сніцарчук – Львів, 2007. – Т. 1: А – М. – 640 с; Т. 2: Н – Я. – 592 с.
24. Курилишин К.М. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія / Костянтин Курилишин. – Львів: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2010. – 328 с.
25. Лисенко О. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 480 с.
26. Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади у Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 30-х – 1944 р.) / М.І. Михайлуца. – Одеса: Optimum, 2006. – 237 с.
27. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації 1941–1944. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 782–790.
28. Салата О. Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції / О. Салата // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 22. – Київ, 2012. – С. 229–246.
29. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2000. – 20 с.
30. Советская военная энциклопедия: в 8 т. – Т. 1–8. / Председ. гл. ред. комиссии А.А. Гречко (т. 1, 8), Н.В. Огарков (т. 2–7). – М.: Воениздат, 1976–1980.
31. Сохань П. Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками / П. Сохань // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 43–49.
32. Спудка І.М., Турчина Л.В. Діяльність наукових установ часів окупації на території Рейхскомісаріату «Україна» / І.М. Спудка, Л.В. Турчина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXIII. – 2012. – С. 130–135.
33. Стельникович С.В. Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.) / С.В. Стельникович // Гуржійівські історичні читання. – Вип. 6. – 2013. – С. 235–237.
34. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. / Н. Стоколос // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91–111.
35. Стрельський Г. Українська історична наука у роки Другої світової війни // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 27 квітня 2010 р. – К., 2011. – С. 225–235.
36. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Дніпропетров. націон. ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

37. Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / Гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонов та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1977–1985.
38. Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження / О. Федорук // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 2001. – С. 15–25.
39. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: монографія / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
40. Яременко В.М. Періодика рейхскомісаріату «Україна» як засіб впливу на свідомість населення окупованих територій / В.М. Яременко // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Вип. 2. – К.: Пріоритети, 2012. – С. 276–294.
41. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Все-світня історія» / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2008. – 19 с.

© **Татьяна ЗАБОЛОТНАЯ**

ТЕМАТИКА КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ ФОРМАТ

Данная статья посвящена презентации издательского проекта «Вторая мировая война. Украина. Энциклопедия», который выполняется в Институте истории Украины НАН Украины. Охарактеризован один из тематических блоков энциклопедии – «Духовная жизнь и культура». Анализируются принципы его наполнения понятийно-предметными и персонализированными дефинициями. Для формирования перечня статей, которые будут включены в энциклопедию, приведены основные сюжетные линии, определены ключевые моменты, обозначено состояние исследования по дискуссионным или малоизученным темам. Определены принципы отбора информации для размещения в будущем издании.

Ключевые слова: энциклопедия, словарь, культура, образование, наука, искусство, духовная жизнь, религия, Вторая мировая война.

© *Tetiana ZABOLOTNA*

THE SUBJECT MATTER OF CULTURAL LIFE OF THE UKRAINIAN SOCIETY DURING WORLD WAR II: ENCYCLOPEDIA FORMAT

This article is dedicated to a publishing project “World War II. Ukraine. Encyclopedia”, which is being carried out at the Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. The author characterizes one of the thematic blocks of the encyclopedia, “Spiritual Life and Culture”. The author analyzes the principles of selecting definitions related to concepts, specific topics, and persons for inclusion in the project. In order to compile a list of articles that will be included in the Encyclopedia, the main storylines are given, key points are identified, and the state of research on debated or little-studied topics is outlined. The author determines the principles of selecting information for placement in the future volume.

Keywords: *encyclopedia, dictionary, culture, education, science, art, spiritual life, religion, World War II.*

РОЗБУДОВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

УДК 37.035:355.1(477)

© *Любава СИДОРЕНКО*

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

У статті зроблено аналіз впровадження національних військово-історичних традицій у Збройних силах України з урахуванням практичного досвіду. Особливу увагу зосереджено на розгляді взаємозв'язку традицій і патріотизму з формуванням у військовослужбовців національної свідомості, стійкого прагнення до наслідування найкращих набутків української армії, із сумлінним виконанням військового й конституційного обов'язку.

Ключові слова: *військові традиції, бойові традиції, військові ритуали, захист Вітчизни, Збройні сили України.*

На сучасному етапі розвитку України та її Збройних сил особливого значення набуває питання зміцнення моральних засад суспільства, виховання у військовослужбовців і всіх громадян шанобливого ставлення до національно-історичних та військових традицій свого народу, покращення морально-психологічного стану військ (сил). Це стає найбільш актуальним в умовах проведення операції Об'єднаних сил (далі – ООС), коли наша держава зіткнулася з фактом відкритої агресії з боку суміжної країни. Реалії сьогодення висувають підвищені вимоги до свідомості, мотивації та життєвих настанов особового складу, від ступеня сформованості яких залежить готовність українських військовослужбовців до виконання завдань за призначенням, особливо в екстремальних умовах бойової обстановки.

У наукових працях проблематика дослідження військово-історичних традицій у системі національного виховання тривалий час перебуває в центрі уваги, зокрема: В. Антоновича, Л. Гавриленка, О. Губки, В. Каюкова, М. Козловця, О. Отича, Ю. Руденка, В. Сергійчука, В. Федоренка та ін. Водночас у працях і твердженнях названих авторів, існує чимало недосліджених та суперечливих питань щодо змісту, сутності й значення військових традицій, що вимагають певних коректувань та переосмислень.

Метою статті є проаналізувати впровадження національних військово-історичних традицій у Збройних силах України на сучасному етапі, а також зробити їх класифікацію.

Підвищення рівня патріотизму серед військовослужбовців, формування в них готовності до сумлінного виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни потребує кардинальних змін у підходах до організації роботи з особовим складом. Одним із таких підходів є переосмислення неперевершеної ролі національно-історичних та військових традицій у життєдіяльності суспільства й армії, виховання на них військовослужбовців Збройних сил України, молоді та всіх громадян. Уособлюючи подвиги попередніх поколінь українських воїнів, такі традиції бачаться потужним моральним орієнтиром для нинішнього покоління захисників Вітчизни. Важливим завданням роботи з особовим складом стає використання багатого потенціалу військових традицій у формуванні у військовослужбовців національної свідомості, найкращих якостей громадянина-патріота, військового професіонала, який за будь-яких умов готовий виконати поставлене бойове завдання.

Використання потенціалу бойових традицій знаходить своє відображення у відповідних нормативно-правових актах. Зокрема, Закон України «Про Збройні сили України» визначає виховання військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях українського народу однією із засад діяльності Збройних сил України [2]. Згідно з ним, військово-патріотичне виховання громадян, підготовка молоді до служби в Збройних силах України зараховані до однієї зі складових частин підготовки держави до оборони. У Військовій присязі, статутах і відповідних нормативно-правових документах визначаються інші аспекти формування в особового складу патріотизму [3]. У ст. 65 Конституції України записано: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, вшанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону» [1].

В Україні накопичено великий досвід використання військових традицій у вихованні військовослужбовців. Ця робота здійснюється на заняттях із бойової та національно-патріотичної підготовки, у процесі інформування особового складу, проведення культурно-дозвільних заходів, повсякденної життєдіяльності військ (сил). Творцями військових традицій у найширшому розумінні є солдати. Народ довірив своїм воїнам найдорожче – суверенітет країни. І щоб виправдати цю довіру, вони мужньо захищали й захищають Вітчизну, бережуть, збагачують її героїчні бойові традиції. М. Шевченко визначає військові традиції як правила, звичаї та норми поведінки військовослужбовців у мирний і воєнний час, що історично склалися. Він розглядає їх як традиції нового типу й наголошує на їхній принциповій відмінності в Україні від військових традицій зарубіжних країн [10, 326].

Для бойових традицій офіцерів характерні такі загальні риси, як стійкість, дбайливе ставлення до героїчної спадщини, увага не тільки до форм поведінки, а

й до їхньої суті. Водночас бойовим традиціям офіцерів властива особлива риса. Захист Батьківщини завжди мав державно-правовий характер, тому головні особливості бойових традицій офіцерів закріплені у військових статутах і наказах. Саме тому наслідування їм є усвідомленим. Отже, бойові традиції – це елементи бойового надбання українського війська, які передаються з покоління в покоління і зберігають свою актуальність для потреб військової практики та зразкового виконання військового обов'язку протягом тривалого часу.

До основних бойових традицій Збройних сил можна віднести: масовий героїзм та мужність у періоди, коли наші військовослужбовці борються за свою країну й визначають долю незалежності своєї Батьківщини; готовність долати труднощі війни та похідного життя; вірність Військовій присязі, Бойовому прапору; готовність іти в бій, не схиляючись перед небезпекою і страхом смерті; самовідданість і самопожертву в бою заради досягнення загальної перемоги; ініціативу в бою; бойове братерство й військове товариство; прагнення до перемоги в бою; повагу до командира і його захист у бою; презирство до боягузів і зрадників, надання переваги гідній смерті перед полонем; військовою доблесть; своєчасне віддання військових почестей загиблим у бою; висока пильність; турботу про збереження життя підлеглих у бою; гуманне ставлення до подоланого ворога і полонених.

Джерелами бойових традицій є такі морально-бойові якості військовослужбовців, як відданість Батьківщині та своєму народові; постійна готовність до їх захисту; вірність Бойовому прапору; висока дисциплінованість; безперервне удосконалення бойової майстерності; хоробрість і відвага, самовідданість у бою, стійкість у подоланні труднощів військової служби і побуту; любов до Збройних сил України та своєї частини; чесність і порядність, військове товариство, взаємодопомога і взаємовиручка в бою; взаємна повага й турбота командирів та підлеглих [9, 61].

Бойові традиції є морально-правовою нормою поведінки. Їхній зміст підпорядковується центральній патріотичній ідеї – захисту Батьківщини, що визначає їхнє чільне місце серед інших традицій. Бойовим традиціям властива така моральна категорична вимога, як військовий обов'язок і військова честь. Бойові традиції офіцерів мають високий вітчизняний статус. Ті, хто виконував свій обов'язок захисту Батьківщини, завжди були шановані державою і народом, відчували повагу й любов. У наш час це не перестає бути актуальним. І це вже як історична практика.

Традиція любові до Батьківщини, постійної готовності до її захисту формувалася в умовах повсякденної діяльності, у процесі навчання та виховання військ. Вона є вираженням патріотизму, прагненням служити Батьківщині, захищати її від ворогів. Постійна готовність до захисту Батьківщини ґрунтується на навчанні та вихованні військ, формуванні в них необхідних навичок і стереотипів поведінки в бойовій обстановці. Найбільш повного розвитку ця традиція набула в умовах регулярних збройних сил та системного навчання і виховання військ.

Для виховання почуття патріотизму, поваги до культури, традицій і святинь України, духовної та психологічної готовності зі зброєю в руках захищати Українську державу та її територіальну цілісність особливу увагу зосереджено на підготовці й проведенні державних та військових свят. Зразки мужності, героїзму та примноження українських бойових традицій проявили захисники у багатьох інших районах проведення антитерористичної операції (далі – АТО) та операції Об'єднаних сил (далі – ООС). За здійснені подвиги багатьох захисників України відзначено державними нагородами. За особисту мужність і самовідданість, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, зразкове виконання військового обов'язку в лютому 2018 р. нагороджено 108 воїнів. Високих державних нагород удостоєні 105 військовослужбовців Збройних сил України, із яких 43 – посмертно, два співробітники Міністерства внутрішніх справ України, які також представлені до нагороди посмертно, та один поранений військовослужбовець Національної гвардії України. Воїни нагороджені орденами Богдана Хмельницького та «За мужність», медалями «За військову службу Україні» та «Захиснику Вітчизни». Загалом від початку АТО відзнаками Міністерства оборони України нагороджено 36 320 військовослужбовців і працівників Збройних сил України. Майже 12 700 захисників України відзначено державними нагородами. Статус учасника бойових дій здобули 193 434 бійці АТО.

Отже, бойові традиції як сукупність елементів військової спадщини передаються від покоління до покоління захисників Батьківщини. Вони уособлюють норми і правила поведінки воїнів у бойових умовах та мобілізують військовослужбовців на самовіддане виконання обов'язку. На сучасному складному етапі, в умовах агресії суміжної держави, військовослужбовці Збройних сил України залишаються вірними найкращим бойовим традиціям і примножують їх своїми практичними справами. Нині бойові традиції є важливим ціннісним орієнтиром для українських воїнів, який нагадує їм про подвиги попередніх поколінь захисників Вітчизни й мобілізує на сумлінне служіння своєму народу зі зброєю в руках.

Говорячи про традиції Сухопутних військ Збройних сил України, не можна не наголосити на особливій ролі вищих військових закладів освіти (далі – ВВНЗ) та офіцерського складу щодо збереження й розвитку військових традицій. Власне, офіцерський корпус як один із головних носіїв військових традицій є основою будь-якої армії. Сьогодні одним із провідних ВВНЗ, які здійснюють підготовку майбутніх офіцерів, здатних ефективно керувати військами, навчати й виховувати підлеглих, є Національна академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (НАСВ). Цьому закладу належить важливе місце у примноженні славних традицій минулого Сухопутних військ і зародженні нових, сучасних традицій.

Військовий ритуал – це історично складена форма поведінки військовослужбовців під час здійснення військових обрядів, урочистих і жалобних

церемоній. Військові ритуали втілюють у собі шляхетні ідеали та високі цілі служіння Батьківщині. Вони охоплюють три основні сфери військових відносин: бойову діяльність (прийняття Військової присяги, вручення Бойових прапорів і державних нагород, урочисте вшанування героїв, поховання з відданням почесей та ін.); навчально-бойову діяльність (розведення на бойове чергування, стройові огляди, загальні вечірні перевірки, зміна варт та ін.); повсякденну діяльність (урочисті збори, мітинги та ін.). Утім, такий поділ є умовним, бо елементи будь-якого ритуалу можуть бути притаманні іншим.

Одним із найпоширеніших і найдавніших військових ритуалів є військове вітання. У ранньому середньовіччі чітко визначеного військового вітання не існувало. Повагу демонстрували загальноприйнятими на той час діями: поклонами, зняттям головних уборів. Лицарі, коли не мали наміру вступити в бій, при зустрічі піднімали заборолу шоломів. Згодом заборолу зникли, але звичай підносити руку до головного убору зберігся як знак дружелюбності, поваги. Пізніше він був закріплений у статутах як обов'язковий знак військової ввічливості при зустрічі військовослужбовців.

Ритуал військового вітання існує впродовж століть. Вітатися означає підтверджувати свою вірність військовому братерству. 4 жовтня 2018 р. Верховна Рада України ухвалила нове вітання для Збройних сил – «Слава Україні! Героям Слава!». У Статуті внутрішньої служби Збройних сил України, окрім того, впорядкували ритуал підняття Державного прапора України. Раніше під час вручення Бойового прапора посадова особа вітала особовий склад із його отриманням, а військовослужбовці відповідали триразовим «Слава». Тепер під час вручення прапора вітання з особовим складом визначено словами «Слава Україні!», а військовослужбовці частини (з'єднання), які отримують Бойовий прапор відповідають: «Героям слава!».

Сучасні статuti регламентують такі військові ритуали: вручення Бойового прапора; оголошення на вечірній перевірці прізвищ військовослужбовців, навічно зарахованих у списки підрозділів; святкування Дня військової частини; зустріч офіційних державних осіб і прямих начальників; покладання вінків до пам'ятників і могил військовослужбовців; віддання військових почесей під час поховання [4].

Скажімо, урочисто-жалобний ритуал похорону з військовими почесями – данина великої поваги живих людей загиблим під час виконання службових обов'язків. Церемонія похорону з військовими почесями сумна і строга. Урочистості ритуалу надає виконання Державного гімну України, прощальний артилерійський або рушничний салют, урочистий марш частин або почесного ескорту. Не так давно зародилася нова традиція – сучасний ритуал поминання героїв, які віддали своє життя за український народ. Невипадково її започатковано саме на свято Покрови Пресвятої Богородиці й День захисника України 14 жовтня. У Києві встановили унікальний Дзвін пам'яті, який о 09:00 ударом

вшановуватиме кожного з полеглих воїнів у війні на Донбасі. Це відбувається щодня. І в будні, і у вихідні. І у звичайнісінькі дні, і в найсвятковіші. Щодня дзвін нагадує людям про загиблих військових за всі роки гібридної війни.

Військові ритуали весь час удосконалюються. Змінюються їхня форма і зміст. Приклад – ритуал розподілу новоприбулого поповнення за підрозділами. Про розподіл видається наказ. У призначений час військова частина з оркестром шикуються в пішому строю. Мітинг відкриває її командир, потім виступають військовослужбовці, які закінчують службу, після них – молоді солдати. Ритуал закінчується проходженням підрозділів урочистим маршем.

Вручення особовому складу озброєння та бойової техніки відбувається після приведення військовослужбовців до присяги, вивчення ними її бойових і технічних можливостей та заходів безпеки. Командир військової частини своїм наказом закріплює озброєння та військову техніку за військовослужбовцями, встановлює час і порядок урочистого вручення озброєння й військової техніки особовому складу. Військова частина шикуються в пішому строю зі зброєю, Бойовим прапором і оркестром. Після короткої промови її командира начальник штабу зачитує наказ. Стрілецьку зброю вручають командири підрозділів. Завершує ритуал проходження військової частини урочистим маршем.

У нинішніх військових ритуалів славетна історія. Вони заряджали енергією, надавали сили не одному поколінню захисників Батьківщини. І сьогодні військові ритуали сприяють духовній мобілізації військовиків, їхньому моральному та естетичному вихованню.

У військовому середовищі є дві групи відповідних ритуалів: закріплені статутами Збройних сил України та не передбачені ними [4]. До першої групи належать військові ритуали, здійснювані під час зустрічі молодого поповнення та урочистого складання Військової присяги; під час вручення Бойових прапорів та орденів військовим частинам (кораблям); під час винесення Бойового прапора частини; під час згадування на вечірній перевірці прізвищ військовослужбовців, зарахованих за їхні подвиги до списків підрозділів навечно або почесними солдатами (матросами); під час урочистого заступання на бойове чергування; під час військових парадів і річних свят військових частин (кораблів); під час розведення та зміни варт; під час стройових оглядів, загальних батальйонних і полкових перевірок; під час зустрічі офіційних державних осіб і прямих начальників; у процесі покладання вінків до пам'ятників і могил воїнів, загиблих у боях за Батьківщину; у процесі віддання військових почесностей під час поховання. До другої групи належать такі ритуали: ушанування ветеранів бойових дій, Збройних сил; урочиста передача звільненими в запас військовослужбовцями озброєння та військової техніки молодим воїнам; посвячення в артилеристи, ракетники, танкісти тощо.

До основних елементів національних військових традицій, що історично склалися, належать: принципи та норми поведінки військовослужбовців; громадянські й моральні якості воїнів; система військових нагород; військова етика; військова геральдика та символіка; вексилологія (прапорознавство); принципи

військового навчання та виховання; уніформологія (наука про військову форму); елементи військового побуту й духовної культури життєдіяльності військ (сил); військова музика й пісні, військова лексика та ін.

Враховуючи історичні аспекти формування у воїнів громадянськості й патріотизму та відповідні методологічні засади, військові традиції Збройних сил України за сферами військової діяльності можна класифікувати згідно з такими показниками: бойові традиції, традиції військового навчання та виховання, традиції військового побуту в Збройних силах України. Звичайно, що запропонована класифікація військових традицій є умовною, оскільки їх зазначені групи тісно переплітаються й можуть стосуватися різних умов діяльності.

Основними національними військово-історичними засадами військового навчання та виховання є: повага до Конституції та законів України, державних символів, національно-історичних і військових традицій, ритуалів, військової символіки; високий рівень національної свідомості та почуття патріотизму у військовослужбовців, їхня вірність громадянському та військового обов'язку; любов до військової служби, своєї частини (підрозділу) та військової спеціальності; спрямованість навчання та виховання на реалізацію засад державної політики у воєнній сфері, а не інтересів окремих політичних партій і рухів; навчання військ (сил) того, що є необхідним на війні; високий рівень професіоналізму, розвитку морально-бойових якостей, фізичного загартування та витривалості особового складу, його прагнення до постійного самовдосконалення, широта культурного й військово-спеціального кругозору воїнів; бережливе ставлення до слави української зброї, заслуг перед Вітчизною та наявних традицій, ритуалів, норм і правил поведінки свого виду збройних сил (роду військ), частини, підрозділу; висока вимогливість командирів (начальників) до підлеглих у поєднанні з турботою про них; своєчасне оновлення тактики дій військ (сил) з урахуванням набутого бойового досвіду; забезпечення спадковості розвитку військових династій та ін.

За ступенем спільності військові традиції армії можна класифікувати як загальні, характерні для всіх Збройних сил, що є елементом суспільної психології армійського середовища (вірність Військовій присязі, військова доблесть та ін.), і часткові, що виражають специфіку військової діяльності у видах Збройних сил, родах військ, ВВНЗ, конкретних з'єднаннях і частинах.

Службові традиції сформувалися історично й поєднали в собі елементи соціальної та культурної спадщини. Це стійкі правила, принципи й норми бойової підготовки військ та організації морально-психологічного забезпечення, що забезпечують передачу військовослужбовця корисного бойового досвіду, високий рівень професійної підготовки, морально-психологічної згуртованості та успішні дії під час виконання бойових завдань. До основних службових традицій належать: служба Вітчизні, відданість своєму народові; навчання військ того, що є необхідним на війні; вірність слову; високий професіоналізм підготовки, широта культурного й військово-спеціального кругозору; мужність у подоланні

службових та життєвих труднощів; повага до законів держави; турбота про територіальну цілісність держави, відсутність прагнення до захоплення чужих територій; готовність командирів (начальників) брати відповідальність на себе; самостійність у керуванні підлеглими; висока вимогливість у поєднанні з турботою про людей; дбайливе ставлення до наявних звичаїв, норм і правил поведінки, заслуг перед Батьківщиною свого виду (роду) військ, частини, підрозділу.

Отже, сукупність національних військово-історичних традицій утворює стійкий ряд різних форм активності особового складу: саморегуляція, саморозвиток, орієнтація на задоволення потреб особистості, відтворення й наступність духовних цінностей військовослужбовців як у мирний, так і у воєнний час. Військові традиції існують не в ізольованому вигляді, а в системному взаємозв'язку. Виконуючи важливі соціальні функції, вони «пронизують» усю життєдіяльність військових колективів і є важливим засобом військово-патріотичного виховання воїнів, формування в них готовності до військової служби. Уміле використання виховного та соціально-психологічного потенціалу традицій у вихованні особового складу та повсякденній діяльності військових частин (підрозділів) слід розглядати як одне з важливих завдань посадових осіб Збройних сил України.

Незважаючи на численні обстріли в зоні ООС, наші військові не забувають сімейних та християнських традицій. На Різдво вони розважали товаришів по службі колядками та вертепом, готували кутю «по-фронтовому» й вручали подарунки місцевим дітям. А перед різдвяним застіллям захисників військові капелани провели святкові літургії. Це надзвичайно підносить дух військових, які перебувають далеко від своїх рідних та близьких.

Отже, традиції Сухопутних військ Збройних сил України органічно входять у життєдіяльність цього виду військ. Як показав досвід ООС, ці традиції містять у собі значний виховний і соціально-психологічний потенціал, виступаючи моральним орієнтиром для воїнів, і стимулюють їх на подвиги та героїчні вчинки.

Головна особливість національних військово-історичних традицій Збройних сил України полягає в їхній спрямованості на формування в особового складу стійкої мотивації до зразкового виконання своїх службових обов'язків у будь-яких умовах обстановки мирного й воєнного часу, гордості за належність до Збройних сил, історія яких є літописом славетних перемог у боротьбі за національну незалежність.

В Україні та її Збройних силах на сьогодні склалася стійка система військово-історичних традицій, яка є частиною загальнонаціональних традицій українського народу і має свої специфічні ознаки, що вирізняють її із загального масиву традицій. Діюча в українському суспільстві та Збройних силах України система військових традицій відбиває спадкоємний зв'язок поколінь у сфері військової діяльності, служить віддзеркаленням їхніх системних якостей, які доцільно розглядати діалектично, включно з різними аспектами їхнього функціонування у військовому середовищі. Можна впевнено сказати, що військові ритуали мають

велике значення в житті, навчанні та військовій службі. Вони викликають велике хвилювання, душевний підйом, надихають на старанну працю й подвиги. У прапорах, орденах, пам'ятниках героям битв – частинка історії країни, народу, зв'язок із героями, які пролили кров за свободу й незалежність Батьківщини. Військова символіка уособлює пам'ять про славу, мужність, стійкість бійців колишніх та сьогоднішнього покоління і водночас нагадування про те, щоб сьогоднішнє покоління зберігало і примножувало цю славу. Військові традиції є важливим елементом ціннісних орієнтацій і патріотичної свідомості військовослужбовців. Це зумовлює їхню виключно важливу роль у життєдіяльності військових колективів та Збройних сил України загалом як фактора морально-психологічного стану та бойової готовності військ (сил). У складний для нашої країни час це залишається, як ніколи, актуальним. Наші захисники на Сході країни потребують піднесення й підтримання морально-психологічного стану, адже це запорука успішного виконання бойових завдань та завдань за призначенням.

Джерела та література:

1. Конституція. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96ВР (редакція станом на 02.03.2014 р.). – С. 3–7.
2. Закон України «Про Збройні сили України» від 06.12.91 / документ 1934-ХІІ, поточна редакція від 04.11.2018, підстава – 2591-VІІІ.
3. Закон України «Про оборону України» від 06.12.91 / документ 1932-ХІІ, поточна редакція від 03.07.2019, підстава – 2742-VІІІ.
4. Статуту Збройних сил України. – К.: Варта, 1999. – 403 с.
5. Указ Президента України № 286 від 18.05.2019 року «Про Стратегію національно-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2020–2025 роки».
6. Афанасьєв А. Національні військові традиції та ритуали у Збройних силах України – основа формування в особового складу патріотизму та активної громадянської позиції / А. Афанасьєв // Народна армія. – 2012. – 6 квітня.
7. Військове виховання: історія, теорія та методика: навч. посібник / За ред. В.В. Ягунова. – К.: Graphic&Design, 2002. – 560 с.
8. Ганюкова І. Виховання військовослужбовців Збройних сил України на традиціях українського народу / І. Ганюкова // Музейний збірник: зб. наук. пр. – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. – С. 41–43.
9. Отич О. Військові традиції і звичаї як чинники підвищення якості вищої військової освіти / О. Отич // Вища освіта України (Науковий та науково-методичний часопис). – Т. 1 (3). – К.: Педагогічна преса, 2014. – С. 59–63.
10. Шевченко М.М. Військова культура українського суспільства: проблеми та шляхи формування / М.М. Шевченко // Вісник Національного університету оборони України. – 2012. – № 6. – С. 323–328.
11. Шевченко М.М. Методичні засади формування військових традицій / М.М. Шевченко // Історичні та методологічні аспекти становлення та розвитку військових традицій у Збройних силах України: матеріали науково-практичного семінару (Київ, 25 травня 2012 р.) / МОУ НДЦГПЗСУ. – К.: НДЦГПЗСУ, 2012. – С. 17–21.
12. Ягунов В.В. Теорія і методика військового навчання: монографія / В.В. Ягунов. – К.: Тандем, 2000. – 380 с.

© Любава СИДОРЕНКО

ОСОБЕННОСТИ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ В ВООРУЖЁННЫХ СИЛАХ УКРАИНЫ

В статье проведён анализ введения национальных военно-исторических традиций в Вооружённых силах Украины с учётом практического опыта. Особое внимание сосредоточено на рассмотрении взаимосвязи традиций и патриотизма с формированием у военнослужащих национального сознания, устойчивого стремления к наследованию лучших достижений украинской армии, с добросовестным выполнением воинского и конституционного долга.

Ключевые слова: военные традиции, боевые традиции, воинские ритуалы, защита Отечества, Вооружённые силы Украины.

© Lyubava SYDORENKO

PECULIARITIES OF MILITARY-HISTORICAL TRADITIONS IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Increasing the level of patriotism among servicemen, and forming in them a willingness to conscientiously fulfill the constitutional obligation to protect the Motherland, it requires radical changes in the approaches to the organization of work with personnel. One such approach is to rethink the unmatched role of national-historical and military traditions in the life of society and the army, and to educate the military personnel of the Armed Forces of Ukraine, youth and all citizens on them. Embodying the feats of previous generations of Ukrainian warriors, such traditions are a powerful moral benchmark for today's generation of defenders of the Fatherland. An important task of working with personnel is to use the rich potential of military traditions in the formation of national conscience in military personnel, the best qualities of a citizen-patriot, a military professional who is ready to fulfill the assigned task in any circumstances.

Today in Ukraine and its Armed Forces, there is a stable system of military-historical traditions, which is a component of national traditions of the Ukrainian people and has its own specific features that distinguish it from the general array of traditions. The system of military traditions operating in Ukrainian society and the Armed Forces of Ukraine reflects the hereditary connection of generations in the sphere of military activity, serves as a reflection of their systemic qualities, which should be considered dialectically, including various aspects of their functioning in the military environment. It is safe to say that military rituals are of great importance in life, training, and military service. They cause great emotional excitement, spiritual uplift, inspire hard work and feats. In flags, orders, monuments of heroic battles – a part of the history of the country, the people, the connection with the heroes who shed blood for the freedom and independence of the Motherland.

In military symbolism, glory, courage, resilience of the fighters of the former and present generations are accumulated, and at the same time a reminder that the present generation preserves and multiplies this glory.

The basic elements of historically established national military traditions include: principles and standards of conduct for military personnel; civilian and moral qualities of warriors; system of military rewards; military ethics; military heraldry and symbolism; vexillology; principles of military training and education; uniformology (the science of military uniform); elements of military life and spiritual culture of life of troops (forces); military music and songs, military vocabulary and more.

Taking into account the historical aspects of the formation of citizenship and patriotism among warriors and the corresponding methodological foundations, the military traditions of the Armed Forces of Ukraine according to the spheres of military activity can be classified according to the following indicators: fighting traditions; traditions of military training and education; traditions of military life in the Armed Forces of Ukraine. Of course, the proposed classification of military traditions is conditional, since these groups of traditions are closely intertwined and may manifest themselves in different conditions of military activity.

Military traditions are an important element of the value orientations and patriotic consciousness of servicemen. This determines their extremely important role in the life of military collectives and the Armed Forces of Ukraine as a whole as a factor of moral and psychological status and combat readiness of troops (forces). In a difficult time for our country, this remains as never before. Our defenders in the East of the country need to raise and maintain moral and psychological status, because it is the key to the successful completion of combat missions and tasks on purpose.

Keywords: *military traditions, combat traditions, military rituals, defense of the Fatherland, Armed Forces of Ukraine.*

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО СПОРЯДЖЕННЯ

УДК 623.445:355.61

© *Василь МЕЛЬКІН*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАСОБІВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО БРОНЬОВАНОВОГО ЗАХИСТУ

У статті розглянуто основні напрями розвитку засобів індивідуального броньованого захисту від найдавніших часів і донині. Основну увагу приділено розкриттю основних властивостей броньових матеріалів та конструкцій засобів індивідуального броньованого захисту, в яких використовувалися ці матеріали. Показано, що основним засобом захисту людини від куль, осколків, а також холодної зброї є бронезилет, захисні характеристики якого визначаються властивостями броньових матеріалів і його конструкцією.

Автор підкреслює, що засоби індивідуального броньованого захисту набули значного розвитку на початку 2010-х рр. Саме тоді з'явилися перші вітчизняні бронезилети, які за своїми захисними властивостями не поступалися найкращим світовим зразкам. Але складні соціально-політичні, фінансово-економічні умови не давали змоги в повному обсязі забезпечити ними підрозділи Збройних сил України.

Ключові слова: *засоби індивідуального броньованого захисту, бронезилет, броньові матеріали, науково-технічний прогрес.*

Під час виконання бойових завдань у сучасних умовах обов'язковим елементом екіпірування бійця, що забезпечує його захист від уражень осколками снарядів, мін, гранат, а також від впливу холодної та вогнепальної зброї, є засоби індивідуального броньованого захисту (далі – ЗІБЗ). До них належить бронезилет.

У створенні сучасних бронезилетів використовується досвід багатьох поколінь розробників і практиків. Однак, на думку автора, одним з основних факторів, що визначають якісні показники сучасних бронезилетів, є науково-технічний прогрес у цій галузі.

Нині всі підрозділи, що виконували й виконують бойові завдання в районі проведення антитерористичної операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС), практично забезпечені бронезилетами. При цьому базовим

бронезилетом є вітчизняний «Корсар МЗ», розроблений науково-виробничим підприємством «ТЕМП-3000» ще у 2002 р. для українських військовослужбовців, які брали на той час участь у миротворчих місіях в Іраку, Сьєрра-Леоне та інших «гарячих точках». Там бронезилет показав високу ефективність і здобув популярність у військовослужбовців.

На основі першого досвіду застосування були розроблені і його модифікації «Корсар МЗм», «Корсар МЗсн», «Корсар МЗс» та ін. [1, 22–25]. Як базовий бронезилет, так і його модифікації захищають людину від осколків та куль калібру до 7,62 мм, що відповідає четвертому рівню захисту. Достатньо високі захисні властивості цих розробок забезпечені застосуванням сучасних металевих і тканинних матеріалів, а також конструктивними особливостями бронезилетів.

Створенню та розвитку ЗІБЗ присвячено багато науково-технічних, довідкових, історичних та інших праць. Серед них цікавість викликають «Матеріали захисних структур для локального і індивідуального бронювання» В. Григоряна та «Полимерные волокнистые материалы» С. Попкова [2; 3]. Автори розглядають у них технічні аспекти розвитку броньових матеріалів, їхні технічні характеристики, структуру, способи отримання. Е. Зеленський у своїй статті «Армированные пластины – современные конструкционные материалы» розглядає способи виробництва зазначених матеріалів та їхні властивості, О. Челобіченко та В. Сахно у своїх публікаціях – питання визначення міцності, ергономіки тощо [4–6]. Але водночас у них або взагалі не йдеться про науково-технічний прогрес, або тільки побіжно про нього згадано й не розкрито його вплив на створення та вдосконалення засобів індивідуального броньованого захисту.

Мета цієї статті – показати науково-технічний прогрес у відповідній галузі й продемонструвати його вплив на створення та вдосконалення броньових матеріалів і розроблених на їхній основі засобів індивідуального захисту – бронезилетів.

Автор установив, що НВП «ТЕМП-3000» під час створення і вдосконалення ЗІБЗ ішов у двох напрямках. Перший – удосконалення матеріалів, із яких виготовлені засоби захисту. Другий – удосконалення конструкції цих засобів. Два напрями тісно пов'язані між собою і взаємозалежні.

Удосконалення матеріалів для виготовлення ЗІБЗ мало тривалий розвиток. Відомо, що давні захисні засоби з'явилися близько 25 століть тому, спершу у вигляді шкіряних, дерев'яних, потім металевих щитків, лат, панцирів, кольчуг тощо [7, 50]. Так тривало до середини XVI ст. Тоді вперше в Росії, а потім і в країнах Західної Європи почалося промислове виготовлення сталі й на її основі – броні, виробництво та вдосконалення якої було дуже повільним. Тільки Перша світова війна дала потужний імпульс розвитку цього процесу. Однак слід зауважити, що доти не існувало достатньої наукової бази виробництва захисних матеріалів. Цим займалися переважно інженери, техніки, майстри-новатори, які працювали на заводах із виробництва металів, або військові, які брали участь у цьому виробництві.

Під час Першої світової війни броньові матеріали виробляли і вдосконалювали як у Європі, так і в Америці, проте першість у цій галузі належала російським та англійським майстрам, які на той час створили броню, що забезпечувала захист від осколків і куль, випущених зі стрілецької зброї.

Потужний поштовх у царинах як створення міцної броні, так і її застосування дала Друга світова війна. У багатьох країнах – учасницях глобального конфлікту – було розроблено й освоєно у продукуванні ЗІБЗ броню з різними механічними властивостями та потрібними для конкретних цілей характеристиками.

Головною вимогою до броні було тоді поєднання високої стійкості й тривкості. Стійкість визначалася як здатність чинити опір проникненню всередину броні куль, снарядів чи осколків. Утім, тогочасна броня мала істотний недолік – велику масу, бо ж її основним компонентом була сталь. Тож після Другої світової війни в багатьох провідних країнах почалася розробка нових сталевих броньових матеріалів. Проте науково-технічному прогресові в галузі створення нових сталей на заводі стала проблема досягнення в них, з одного боку, високих показників твердості й міцності, що забезпечували б опір проникненню кулі, а з іншого – належного рівня пластичності та в'язкості, щоб запобігти крихкості сталевого бронеелемента. Такий «компроміс» було знайдено в 1980–1990-х рр. у США, Франції, СРСР, Швеції. По-перше, тоді створили біметалеву броню з високотвердим зовнішнім та в'язким внутрішнім шарами. По-друге, розробили комбіновану захисну структуру, яка складається зі сталеві бронепластики й текстильного бронепакета. Утім, практика показала малоприйнятність другого напрямку, що збільшував загальну масу бронешилета.

Одним зі способів посилити захисну стійкість бронееlementів проти куль було використання замість сталеві броні високоміцних сплавів титану й алюмінію. Дослідження засвідчили, що за незмінної маси бронешилета товщину титанові броні можна було збільшити в 1,7 раза, а алюмінієвої – у 2,8 [2, 152]. Звичайно, навряд чи можна було використовувати таку броню в ЗІБЗ. Однак розумне збільшення товщини броні бачилося припустимим. Тим більше в засобах бронезахисту тоді не використовували титан у чистому вигляді – лише його сплави, які значно збільшували захисні характеристики й водночас зменшували загальну масу бронепакета.

На початку ХХІ ст. за кордоном стали застосовувати дві модифікації титанових сплавів. У першій – близько 5 % алюмінію і 2,5 % олова. Ці сплави мають середній рівень міцності, але дуже високу корозійну стійкість. Друга – містить у певній пропорції стабілізатори: алюміній, ванадій, молібден, хром, залізо та ін. У цих сплавів добрий склад технологічних та механічних властивостей, то жі кращі перспективи для створення ЗІБЗ.

Водночас за кордоном широкого застосування набули сплави алюмінію. У чистому вигляді цей метал теж не використовували (через малу міцність і твердість), але його сплави з магнієм, цинком, міддю та деякими іншими матеріалами володіли достатньо високими механічними характеристиками, що

забезпечували при відносно малій вазі прийнятний рівень протикульової та протиосколкової стійкості. Однак слід зауважити, що бронежилети з алюмінієвих сплавів використовували переважно в підрозділах правопорядку.

У 1950–1970-х рр. тривала інтенсивна дослідна робота зі створення м'яких броньових матеріалів. Передовою країною в ній були США. На початку 1960-х рр. вони першими у світі розробили високоміцну тканину з капрону чи нейлону [8, 3]. Бронежилети з неї було застосовано у війні в Кореї в 1950–1953 рр. Відтак у Сполучених Штатах тривала робота з удосконалення м'яких броньових матеріалів. Але протягом 10–15 років основним матеріалом залишався нейлон.

Технічний прорив у створенні нових полімерів стався наприкінці 1960-х рр. Фахівці фірми DUPONT розробили родину волокон, які втричі перевершували нейлонові за міцністю. Із їхніх ниток формувалася гнучка тонка тканина, легша за нейлон. Новий матеріал під маркою «Kevlar 29» швидко знайшов застосування у виготовленні бронежилетів [2, 36].

У СРСР упродовж двох десятиліть після Другої світової війни науково-технічного прогресу в царині розробки м'яких матеріалів практично не було. У виробництві бронежилетів використовували такі самі матеріали, як і під час війни, – броню, основу якої становила високоміцна сталь. Однак досвід США та інших країн, що брали участь у локальних війнах 1950–1960-х рр., указував на необхідність пошуку нових броньових матеріалів. Тож було розроблено і введено у випуск радянських бронежилетів легкі алюмінієві сплави й титан. Хоча провідне місце, як і доти, займала високоміцна сталь. Так тривало до середини 1970-х рр. Відтоді з урахуванням досвіду США та провідних країн Європи у СРСР також почалась розробка полімерних матеріалів для виготовлення ЗІБЗ.

Нині найкращими матеріалами з високими захисними якостями є: російські «Армос» і «Русар»; американські «Kevlar» і «Spectra»; японський «Технорм» та ін.

Наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. значного прогресу було досягнуто у виробництві броньових тканин різного типу: полотняних, саржевих, атласних, сатинових.

Після винаходу технології виробництва поліетиленових та параарамідних волокон і тканин із них наприкінці 1990-х рр. фірма «Honeywell» розробила принципово новий нетканий матеріал, що складається з поперечно односпрямованих шарів, фіксованих за допомогою полімерної матриці. Тоді ж таки було винайдено й формовані матеріали, які виготовляли під високим тиском способом пресування. Із них виробляли броню з поверхневою густиною 15 кг/м², здатною зупинити кулю гвинтівки М80. Уперше бронежилети з такого матеріалу були використані в 1996 р. в Боснії, де вони показали високу ефективність.

Отже, у другій половині ХХ ст. в країнах Західної Європи, США та СРСР було створено високоміцні матеріали текстильної броні. Водночас тривали розробка й випуск інших видів броні: полімерної (композитної), керамічної, прозорої, комбінованої багатошарової, броні з наноматеріалів.

Полімерна (композитна) броня виробляється з композитних матеріалів (далі – КМ). КМ – це багатокомпонентні матеріали, що складаються із суцільної основи (матриці) та дискретного армувального матеріалу.

Практика використання в'язучих елементів у КМ виявила їхні основні мінуси: відносну крихкість і низьку опірність до ударних навантажень. Однак ці недоліки певною мірою усуваються введенням до їхнього складу термореактивних в'язучих пластифікаторів, наприклад полівінілбутералу [2, 110]. Водночас термореактивні сполуки мають низьку виробничу вартість і добрі технологічні властивості.

Термопластичні полімери, до яких належать поліпропілен, фторопласт, полікарбонат, фенілон та інші, мають твердий первинний стан. Для просочення армувального матеріалу їх розігрівують і в рідкому стані з них формують матрицю КМ. Застигаючи, вона забезпечує досить високу міцність органопластиків.

Термопластичні в'язучі виявляють досить високу міцність під час розтягання й стискання, до того ж за показником ударної в'язкості в 5-7 разів перевищують термореактивні. Усе це дає їм перевагу у використанні для виготовлення ЗІБЗ. Але порівняно з термореактивними вони більш технологічні у виробництві, бо ж для нього потрібні високі температура й тиск.

Як бачимо, і в термореактивних, і в термопластичних в'язучих є недоліки. Щоб усунути мінуси тих і тих і домогтися оптимального поєднання властивостей органопластиків, застосовують різні суміші полімерів, наприклад каучуку або епоксидів. Введення їх до складу сполучного елемента змінює в'язкість композиту та балістичну стійкість. Із практики виробництва композитних матеріалів відомо, що малов'язке в'язуче легко просочує тканину, заповнює міжволоконні капіляри й після затвердіння практично цілком виключає рухливість волокон і ниток армувального матеріалу. Навпаки, більш в'язке в'язуче, залишаючись на поверхні армувального матеріалу, залишає його внутрішню структуру незв'язаною, що дає їй певну рухливість. Ця обставина суттєво змінює балістичну стійкість органопластиків і спричиняє розкид його балістичних властивостей.

У світовій практиці такий недолік став усуватися впровадженням у виготовлення спеціальних технологій, як-от плівчата. При ній армувальна структура формується у вигляді спеціальних листів, накладених один на один під прямим кутом і фіксованих за допомогою в'язучого. Від кількості складених листів залежить балістична стійкість матеріалу, а її параметри дають змогу досягти необхідних параметрів КМ.

Така технологія, наприклад, була розроблена у 2010-х рр. нідерландською фірмою «DSM» і отримала назву «Шилд» [2, 121]. Захисні матеріали цієї компанії відомі під торговою маркою «Спектра Шилд» і використовуються досить широко у процесі виготовлення композитної броні.

У ті самі роки значного прогресу було досягнуто в галузі створення керамічних матеріалів. До них належать і матеріали, отримані спіканням або гарячим пресуванням порошків мінеральних речовин. Такими порошками є,

наприклад, оксид, карбід, борид, нітрид, окис алюмінію та інші, а також їхні суміші. Найширше застосування у виготовленні кераміки мають карбід кремнію та бору, а також оксид алюмінію. Їхні основні властивості представлені в Таблиці 1 [2, 159–179; 9, 375–390].

Таблиця 1. Основні фізико-механічні властивості керамічних матеріалів

Матеріали для виготовлення керамічної броні	Властивості матеріалу				
	Середня густина, г/см ³	Твердість, МПа	Міцність композиту, МПа	Міцність під час стискання, МПа	Модуль пружності, ГПа
Карбід кремнію	3,1 –3,3	2000–2600	350	2500	380–450
Карбід бору	2,4 –2,5	2800–3200	400–420	-	450
Оксид алюмінію	3,6 –3,9	1200–1500	330–380	2000	270–370

Карбіди бору та кремнію перевершують окис алюмінію за твердістю, до того ж мають меншу вагу, але вони дорожчі у виробництві, особливо карбід бору. Тому окис алюмінію використовують під час виробництва броні, коли обмежувальним чинником є вартість, а не маса. Водночас усі ці матеріали застосовуються для виготовлення керамічної броні. Така броня удвічі-втричі перевищує за захисними властивостям металеву тієї самої ваги. Тому її використовують для захисту як від пістолетних, такі від автоматних та гвинтівкових куль малого калібру.

Наприкінці ХХ ст. у виробництві ЗІБЗ обмеженого застосування набула прозора протикульова і протиосколкова броня. Ширшому – не сприяла витратність виробництва такого матеріалу, тож його використовують із військовою метою для виготовлення заборол шоломів та оглядових вікон бронешитів. У цивільній сфері ця броня пригодилася для виготовлення кулезахисних вікон автомобілів, банків, офісів тощо. Вимоги до неї існують такі: протикульова та протиосколкова стійкість, міцність, прозорість.

У військовій сфері для виготовлення прозорої броні використовують неорганічне й органічне скло. Найбільше застосування у виробництві ЗІБЗ знайшло неорганічне силікатне й боросилікатне скло, а з органічного – поліуретанове, полікарбонатне (далі – ПКБ) і поліметилметакрилатне (далі – ПММА). Фізико-механічні властивості цього скла представлені в Таблиці 2 [2, 204–219].

Таблиця 2. Фізико-механічні властивості скла

Властивості	Неорганічне скло		Органічне скло		
	Силікатне	Боросилікатне	Поліуретан	Полікарбонат	ПММА
Густина, г/см ³	2,5	2,2	1,26	1,12	1,19
Межа міцності під час розтягування, МПа	90	95	69	60–70	70
Межа міцності під час стискання, МПа	1000	1000	–	80–90	100–106
Світлопропускання (прозорість), %	87	89	80	86	92

З таблиці видно, що в неорганічного скла густина удвічі більша, ніж в органічного. У нього приблизно в 1,5 раза вища межа міцності під час розтягування й більш ніж у 10 разів – під час стискання. Тому у виробництві ЗІБЗ неорганічне скло застосовують ширше. А органічне – здебільшого в багатошаровій прозорій броні як проміжні шари ПММА або тилкових ПКБ.

Отже, науково-технічний прогрес у галузі створення захисних матеріалів для виробництва ЗІБЗ ішов шляхом поліпшення характеристик міцності з одночасним зменшенням ваги. До таких матеріалів належать розглянуті вище високомодульні полімерні композитні матеріали, високоміцні металеві сплави: бронесталі, титанові й алюмінієві та броньові сплави; високотверді кераміки і скло. Усі вони мають застосування в конструкції бронезилетів і визначають вплив на кінцеву оцінку якості останніх.

Конструкція бронезилетів постійно вдосконалювалась, адаптуючись до нових умов. Бронезилети перших поколінь (американські М52 й перших зразків до комплексу PASGT, російських серій 6Б та ін.) мали велику площу захисту (50–60 дм²), яка забезпечувала так звану лускатість, або «черепашачий» бронезахист. Вони досить надійно захищали й від осколків та пістолетних куль, але мали суттєві експлуатаційні й технічні недоліки. До таких слід зарахувати: відсутність диференційованого рівня захисту й заброньового амортизатора, що знижував би рівень заперешкодної травми; відсутність антирикошетного шару, що затримував би осколки, утворені під час влучання кулі; відсутність водовідштовхувальних просочень або матеріалів, що оберігали б бронезилет від намокання; відсутність системи терморегулювання й перерозподілу маси бронезилетаз плечей на пояс; значне збільшення «паразитної маси» через велику кількість перекриттів сусідніх елементів; високу ймовірність прориву в стиках між бронеелементами, особливо під час обстрілу під кутом.

У більшості локальних війн, як-от в Іраку, використовували бронезилети із захисною площею 45–50 дм² та масою 9,5 – 10,5 кг [2, 298]. Природно, що слід було зменшити загальну масу екіпірування бійця, зокрема й за допомогою

оптимізації площі захисту та маси бронезилета. Практика показала, що оптимізувати ці характеристики можна застосуванням диференційованого принципу в конструкції останнього. Суть принципу полягала в забезпеченні достатнього рівня захисту по всій площі бронезилета й максимально можливого рівня захисту життєво важливих органів (далі – ЖВО).

У сучасних бронезилетах площа не перевищує 10–12 дм² за грудною проекцією і стільки само – за спинною [2, 299, 300]. Оскільки площа тіла людини становить близько 2 м², а площа проекції ЖВО – близько 1 м², то 10–12 дм² площі бронезилета забезпечують їх захист на 8–10 %, а всього тіла лише на 5 %. Зрозуміло, що за цим показником конструкція бронезилета не є надійною. Тому в оцінці ефективності сучасного бронезилета застосовують інший критерій – достатній рівень захисту, тобто рівень, що забезпечує захист тіла людини від найбільш масового або найбільш імовірного виду засобів ураження. Як показала практика воєнних конфліктів кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст., найімовірнішими засобами ураження є осколки. На них припадало понад 60–70 % усіх поранень, яких військові зазнавали на полі бою, а в деяких конфліктах і ще більше. Наприклад, під час війни в Кореї 1950–1953 рр. осколкові поранення в армії США становили приблизно 73 %, а у В'єтнамі в 1964–1973 рр. – 84 % [2, 299]. Тому головна вимога до сучасних бронезилетів – це забезпечення захисту бійця насамперед від осколків снарядів і гранат. Її обґрунтовують як оптимізацією площі захисту й маси бронезилетів, так і мінімізацією кількості захисних елементів броні.

У сучасних бронезилетах загальна площа захисту забезпечується зазвичай м'якими структурами, а захист ЖВО – твердими бронепластинами. Сьогодні практично в усіх бронезилетах використовується такий принцип конструкції.

У 2010-х рр. багато закордонних компаній почали вести роботи з пошуку нових систем терморегуляції. Фірма «TRJ» розробила спеціальний костюм із вбудованими теплообмінниками, якими циркулює холодна вода. За допомогою клапана з термостатичним керуванням у ньому підтримувалася постійна температура води, незалежно від зовнішніх умов та фізичного навантаження воїна [10, 304]. Отже, проблема терморегуляції стала важливою і складною, особливо коли бойові дії тривали в умовах жаркого клімату та підвищеної вологості, як-от у В'єтнамі, Іраку, африканських країнах.

Як було зазначено, в умовах сучасної війни борець використовує багатокілограмове екіпірування, до якого належить і бронезилет. Уся ця маса, покладена на плечі солдата, сковує і стомлює. Розробники перших бронезилетів ігнорували цей факт і не вирішували проблему перерозподілу навантаження – переміщення його з плечей на інші частини тіла. Раціональним прийомом розподілу маси стало введення в екіпірування бійця спеціального пояса, закріпленого внизу бронезилета на талії, та різних пристосувань для розміщення й закріплення елементів екіпірування по всій зовнішній структурі бронезилета. Такий прийом дав позитивні результати. Експерименти показали, що в цьому випадку маса бронезилета й екіпірування стає меншою порівняно з реальною на 30–40 % [2, 308].

Отже, наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. науково-технічний прогрес вирішував завдання створення універсального бронезилета, зручного в експлуатації і такого, що забезпечував би захист одночасно від комплексу засобів ураження: осколків, куль малого та великого калібрів, інших факторів. Однак досвід показав, що створити бронезилет, який відповідав би всім цим вимогам зараз, неможливо. Тому в розробленні бронезилетів перспективнішими виявилися інші напрями: створення «вузькоспеціалізованих» зразків, придатних для виконання завдань у конкретних умовах бойової обстановки; диференціювання рівня захисту за зонами, площі бронезахисту й маси; впровадження в бронезилет захисту від небалістичних факторів ураження тощо.

У процесі вирішення поставлених завдань багаторічна світова практика експлуатації бронезилетів спонукала окреслити головні вимоги до них. Вони такі: конструкція захисту має бути виконана з використанням модульного принципу, при якому зміна необхідного рівня захисту досягається простим заміщенням уніфікованих елементів бронеелементів; бронезилет не має погіршувати бойові можливості бійця (стріляти, пересуватися, виконувати інші дії) і має поєднуватися з іншими елементами екіпірування (зброя, спорядження, шолом тощо); чохол бронезилета має раціонально забезпечувати розміщення елементів особистого екіпірування бійця, бути вологостійким, мати достатній діапазон регулювання по фігурі й т. ін.

Бронезилет – це захисна структура військовослужбовця, яка оптимізує безліч захисних, ергономічних, експлуатаційних та інших параметрів.

Джерела та література:

1. Бронезилети зовнішнього носіння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://temp3000.com/product-category/bronezhileti-zovnishnogo-nosinya/>. – Назва з екрана.
2. Григорян В. Матеріали захисних структур для локального і індивідуального бронювання / В.А. Григорян, И.Ф. Кобылкин, В.М. Маринин, Е.Н. Чистяков / Под общ. ред. В.А. Григоряна. – М.: РадиоСофт, 2008. – 416 с.
3. Попков С. Полимерные волокнистые материалы / С.П. Попков. – М.: Химия, 1986. – 224 с.
4. Зеленский Э. Армированные пластики – современные конструкционные материалы / Э.С. Зеленский, А.М. Куперман, Ю.А. Горбаткина, В.Г. Иванова-Мумжиева, А.А. Берлин // Журнал российского химического общества имени Д.И. Менделеева. – Т. XLV. – 2001. – № 2. – 89 с.
5. Челобітченко О.О. Балістичні випробування засобів колективного й індивідуального захисту – завершення дослідницької стадії інноваційних проектів з їх створення / О.О. Челобітченко, О.В. Алексеєнко, В.А. Курбан, С.Г. Сєдов // Наука і оборона. – 2018. – № 1. – С. 49–55.
6. Сахно В. Контроль якості – запорука високої ефективності застосування озброєння та військової техніки / В.П. Сахно // Наука і оборона. – 2019. – № 1. – С. 54–59.
7. Melkin V. Development of Individual Armor Protection Equipment for Servicemen; Historical Experience / V. Melkin // The scientific heritage. – 2019. – № 42. – Pp. 49–55.

8. *От кольчуги до кевлара / история и перспективы развития бронезилетов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sarbaz.kz/ru/history/ot-kolchugi-do-kevlara-%EF%BB%BFistoriya-i-perspektivu-razvitiya-broneziletov-17371705/>. – Назва з екрана.*
9. Бхатнагар А. Мир материалов и технологий. Легкие баллистические материалы / А.О. Бхатнагар. – М.: Техносфера, 2011. – 392 с.
10. Байдак В. Концептуальные основы создания средств индивидуальной защиты: монография / В.И. Байдак, О.Ф. Блинов, В.А. Знахурко / Под общ. ред. В.Г. Михеева // Вооружение. Политика. Конверсия. – Ч. 1. – М.: Олита, 2003. – 392 с.

© **Василий МЕЛЬКИН**

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СРЕДСТВ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ БРОНИРОВАННОЙ ЗАЩИТЫ

В статье рассмотрены основные направления развития средств индивидуальной бронированной защиты с древнейших времен и до наших дней. При этом основное внимание уделяется раскрытию основных свойств броневых материалов и конструкций средств индивидуальной бронированной защиты, в которых они использовались. Также показано, что основным средством защиты человека от пуль, осколков, холодного оружия является бронезилет, защитные характеристики которого определяются свойствами броневых материалов и его конструкцией.

Ключевые слова: средства индивидуальной броневой защиты, бронезилет, броневые материалы, научно-технический прогресс.

© **Vasyl MELKIN**

SOME ASPECTS OF CONSTRUCTION AND DEVELOPMENT OF MEANS OF INDIVIDUAL ARMOR PROTECTION

The author of the article reveals the main directions of development of personal protective equipment from ancient times to the present day. The main attention is paid to the disclosure of the basic properties of armor materials and designs of personal armor, in which these materials were used. It is shown that the main means of protection of the person from the influence of bullets, fragments, as well as cold weapons is a bulletproof vest, whose protective characteristics are determined by the properties of the armor materials and its design.

Many scientific, technical, reference, historical and other works are devoted to the creation and development of individual armor protection. But most of them address general issues related to the technical characteristics of specific armor materials and individual armor protection, provide definitions of materials and methods of production

of these materials, and more. But, at the same time, they either do not show scientific and technological progress and do not reveal its impact on the creation of modern and improved personal protective equipment, or only mentioned at all.

The article deals with the scientific and technological progress in the field of creating protective materials for the production of PPE which is sewn by improving the strength characteristics of these materials while reducing their weight. Such materials include high-modulus polymer composites, high-strength metal alloys: bronze, titanium and aluminum and armor alloys; high-strength ceramics and glass. All of them have found application in the design of PPE and determine the impact on the final evaluation of their quality.

Many years of worldwide practice in the use of bulletproof vests have allowed to highlight the most essential requirements for them. They are as follows: the design of the protection must be made using a modular principle whereby changing the required level of protection is achieved by simply replacing the unified elements of the armored elements; the bulletproof vest should not diminish the combat capabilities of the fighter (to shoot, move, perform other actions) and must be combined with other elements of equipment (weapons, equipment, helmet, etc.); the cover of the bulletproof vest should rationally provide for the placement of elements of personal equipment of the fighter, be moisture resistant, have a sufficient range of adjustment in the figure and so on.

In specific examples, the author shows that significant progress has been made in the development of PPE during the anti-terrorist operation. Comparing the samples of body armor during the beginning and end of the anti-terrorist operation, the author emphasizes that in many ergonomic, operational and protective characteristics they were not inferior to the world standards, and in some respects exceeded them.

Analyzing the process of creating individual armor protection in the period of ATO in 2014–2017, the author concludes that the most promising is «highly specialized» bulletproof vests, designed to solve combat tasks in specific conditions, with different levels of protection by zones, area and mass, with different options.

Keywords: personal armor protection, bulletproof vest, armor materials, scientific and technological progress.

УДК 069.4–047.44“2019”

© *Наталія ГАМАРНИК*

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2019 р.

Підбито підсумки гуманітарного проекту «Родинна пам'ять про війну» за 2019 р. у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Проаналізовано матеріали родин, які пережили нацистську окупацію та були учасниками німецько-радянської війни, що поповнили фондову колекцію музею і стали джерелом для дальшого дослідження історії війн.

Ключові слова: *німецько-радянська війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проект, родинна пам'ять, спогади, ГУЛАГ, Праведник народів світу, УГКЦ.*

І виростають покоління
котрі не чули тишини
О найстрашніше з літочислень –
Війна війною до війни!

Ліна Костенко

Ці слова поетеси чи не найчіткіше відтворюють історію українського народу у ХХ ст.: випробування війнами, репресії, геноциди, депортації, боротьба за державність і самоідентичність... Підтвердженням цьому є історії українських родин, що надійшли до музею у 2019 р. в межах проекту «Родинна пам'ять про війну»: 14 наративів (понад 230 музейних предметів).

Деякі з них уперше були презентовані на виставці «Родинна пам'ять про війну. Есеї». Десять родинних оповідей, десять есеїв, що відтворюють складну та суперечливу історію України у Другій світовій війні. Про кілька з них – детальніше.

«Милосердя у пеклі» – про родину Слободюків – Мосійчуків. На рівненській землі у с-щі Мізоч пустила коріння селянська родина Сидора та Юстини

Слободюків, у якій виховувалося троє дітей. У міжвоєнний період у селищі переважало польське та єврейське населення, утім, проживав і значний відсоток українців. За нацистської окупації, восени 1941 р., у с-щі Мізоч було створено гетто. У жовтні 1942 р. під час масових розстрілів євреїв дивом урятувалася дівчинка Софія Горштейн, однокласниця найстаршої доньки Слободюків – Марії. Родина, ризикуючи власним життям, майже рік переховувала дівчинку у своєму обійсті. А після однієї з облав Сидір Тимофійович перевіз Софію до своїх родичів, де вона таємно мешкала до вигнання нацистів. 12 липня 1943 р. стало трагічним для родини Слободюків. За допомогу євреям було заарештовано та страчено батька – Сидора Тимофійовича. А вже за місяць під час масштабного українсько-польського протистояння було спалено їхній будинок. Юстині Степанівні довелося з дітьми шукати прихисток у рідних. Невдовзі від туберкульозу померла наймолодша із доньок – Раїса. У 1946 р. найстарша – Марія Слободюк – одружилася з Павлом Мосійчуком. Проте щасливе родинне життя тривало недовго. У 1950 р. Мосійчуки були розкуркулені радянською владою і виселені до Хабаровського краю (Російська Федерація), де їх чекали життя в бараках, важкі умови праці і, як наслідок, підірване здоров'я. Уперше відвідати рідних у Мізочі Марія Сидорівна змогла лише в 1957 р. Через суд довелося повертати свій будинок, у якому проживав голова місцевого колгоспу. Лише в 1974 р. сім'я Мосійчуків змогла повернутися в Україну до рідної домівки. У 1992 р. Сидору, Юстині та Марії Слободюкам було присвоєно звання Праведника народів світу [1]. Фондозбірню музею поповнили документи, що розповідають про боротьбу родини за повернення до рідного дому, фото й особисті речі [2].

«Ти на мене чекай...» – історія родини Часників із Сумщини. Гнат Часник та Марія Мигирин поєднали свої долі у 1930-х рр. Проте незабаром їх розлучила війна. Гнат Сергійович був мобілізований до Червоної армії, служив сапером. Марія Прокопівна з двома маленькими дітьми, сином Анатолієм та донькою Ніною, пережила окупацію в рідному селі [3]. 9 травня 1945 р. від батька та чоловіка надійшов лист: «Вітаю Вас, мої дорогі, з Днем перемоги над німецькими загарбниками... У важкі часи, коли німець господарював у нашому домі, ти про мене не забувала... чекала на мене, тому зі мною нічого й не сталося...» [4]. Єдина реліквія з фронту, яку вдалося зберегти... А ще – портрети Гната, Марії та Ніни Часників, намальовані німецьким військовополоненим у Львові, де мешкала родина після війни [5]. За словами нащадків роду, з далеких воєнних доріг повернувся з важким пораненням брат дружини Григорій Мигирин, і з обпаленою душею – сестра Гната, остарбайтерка Марія.

«Валіза пам'яті». 9 травня 2019 р. до співробітників музею звернулася киянка Ніна Абрамович (Зоря) з пропозицією передати на зберігання світліну свого дідуся Івана Зорі, який загинув у квітні 1945 р. Вона ніколи його не бачила, але пам'ятала ті моменти, коли мама розповідала про свого батька й діставала з валізи пожовтілі фронтові фото: «Я бачила його [діда. – Авт.] на фотографіях, схованих у коричневій радянській валізі. Коричневій радянській валізі пам'яті...

З раннього дитинства я пам'ятаю цю маленьку валізу. Мама діставала її з шафи і показувала фото свого батька. З фото на мене дивився богатир у військовій формі. Він сидів у першому ряду на зборах партторгів, воїнів радянської армії. Він був найбільшим серед товаришів. Мій дід... А в тій коричневій валізі з фотографіями діда зберігалася архаїчна скринька, зшита вручну із листівок. В цій скриньці лежала похоронка...» [6]. Як згадує Ніна Михайлівна, її бабуся Марія Зоря (дівооче прізвище – Марусенко), втративши чоловіка, після війни повернулася із двома дітьми з евакуації в Україну. По дорозі додому, щоб не померти від голоду, вимінювала свої золоті прикраси, які їй колись дарував коханий чоловік Іван, на хліб та продукти для сина й доньки. Заміж більше Марія так і не виходила [7]. «Мій дід Зоря Іван Григорович оселився в Берліні. В Трептов-парку. Поруч з іншими переселенцями. Моя бабуся Марія була молодою, коли дід віддав перевагу чужині. В гості до нього вона не їздила... Тоді, за СРСР, це було з царини фантастики...» [6]. «Похоронка» на дідуся не збереглася, залишилася тільки архаїчна скринька з листівок. А ще фото... Довоєнні фото сестер бабусі Єлизавети й Катерини, які також утратили на фронті чоловіків [8]. Родинні реліквії (світлинки і скринька, у якій лежала «похоронка») та спогади з розповіддю про історію сім'ї Зоря, нині зберігаються у фондозбірні музею [9; 10; 6]. На війну пішли четверо материних братів Марусенків: Роман, Трохим, Олександр та Петро. Живим повернувся лише Роман. Під час дослідження було виявлено, що у фондовій колекції музею вже є сповіщення про загибель Івана Зорі, Трохима та Петра Марусенків [11; 12; 13].

«Дзвін». Трапляється так, що за розповіддю про один предмет криється історія випробувань цілої родини, а сам артефакт є свідком кількох історичних подій. Дзвін із будинку звичайної київської родини Никитюків... [14]. Побудований на початку ХХ ст., той дім пережив обстріли міста «червоною ордою» Муравйова в 1918 р., зазнавши сильних руйнувань. У нього поціливі снаряд, загорівся каркас даху, частина стін була пошкоджена. Відбудову закінчили аж напередодні Другої світової війни. Під час німецько-радянської війни 18 вересня 1941 р. в садибу знову влучив ворожий снаряд. Загинула господиня будинку Анастасія Гаврилівна, від осколків зазнав важкого поранення її син Микола. Понівечено було і сам дзвін. Навесні 1944 р. за постановою Кіровського (Печерського) райвиконкому м. Київ родину Никитюків виселяють, як і інших мешканців вул. Печерсько-Караваєвської. За рахунок цієї ділянки було розширено територію нинішнього Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України [15].

Родина почала споруджувати собі хату на вул. Ломаківській (нині – Мічуріна), 21 (будівництво закінчилося наприкінці 1950-х рр.). У листі до керівництва Ботанічного саду Ганна Никитюк із болем писала: «18 вересня 1941 р. від розриву бомби загинула моя мати, був важко поранений молодший брат... Під час окупації німецька влада нас вигнала з дому... Ми з батьком і сусідами пішли до Хотівського лісу (с. Хотів) і там жили з надією, що скоро повернуться "наші". Це сталося 6 листопада 1943 р., і ми під кулями та снарядами, проте щасливі,

поверталися додому. Відступаючи, німці на своєму шляху все палили. І як ми раділи, що наш будинок уцілів. Батько заплакав, став на коліна, перехрестився і поцілував землю. І ось у такий важкий час для всіх навесні 1944 р. за постановою уряду нас виселяють, точніше виганяють із нашої домівки. Територію віддають під ботанічний сад. Причому ні квартири, ні ділянки, ні компенсації не дали. Скаржитися не могли, всі шляхи для нас були закриті. Представники Печерського райвиконкому (вони нас виселяли) називали нас “німецькими”.. Ми перебували в окупації, і нас вважали ворогами народу... Зараз мені хочеться запитати, чому, з чієї провини ми жили дев'ять років у хліву. Чому нас називали “німецькі”?..» [15]. Питання донині залишається без відповіді... Довгий час пробитий осколком дзвін, який висів біля будинку, зберігав Микола Никитюк, після смерті якого сімейна реліквія перебувала в його доньки – Ніни Никитюк (онука Анастасії Гаврилівни), яка й передала її до музею. Нині цю унікальну річ представлено в експозиції нового виставкового проекту «Україна. Незакінчена війна...».

«Сповідники віри». Навесні 2019 р. відбулося знайомство з родиною Лисків із Львівщини. Крок за кроком нащадками роду та науковцями була відтворена історія Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) Володимира та Романа Лисків. Життєвий шлях о. Володимира Лиска коротко можна позначити такими віхами: пригодницьке прибуття селянського сина до м. Львів з бажанням здобути освіту; навчання у 5-й львівській гімназії, де він був найкращим учнем; студіювання теології в університетах Львова та Інсбрука, де здобув докторат; священничі свячення одержав у 1910 р. з рук митрополита Андрея Шептицького; душпастирював у м. Олесько, Городок, Сасів на Золочівщині у Львівській області. У 1936 р. о. Лиско був призначений деканом Золочівського деканату, який об'єднував 21 парафію. Як душпастир він відзначався надзвичайною ревністю, працездатністю і творчими пошуками дієвих способів поглиблення духовності парафіян та підлеглих священників. Вільний від душпастирської праці час теж віддавав людям. То йшов по селах як лектор, то організовував нові читальні, то засновував господарські й просвітницькі товариства, то домагався побудови нових громадських приміщень [16].

«Чекаю, як спасіння, того дня, коли хтось по мене приїде...» – з відчаєм змученої душі писав у січні 1955 р. дружині з таборів ГУЛАГу 73-річний душпастир Володимир Лиско [17]. У 1945 р. за відмову перейти у православ'я о. Володимир був заарештований. Вісім місяців перебував в ув'язненні. У жовтні 1948 р. його знову заарештували й засудили на 10 років мордовських таборів. У березні 1955 р. з украй підірваним здоров'ям та незломленим духом він був звільнений і повернувся у м. Львів. Хоча був важкохворим, відправляв і надалі підпільно богослужіння у греко-католицькому обряді. Не забували про Володимира Лиска й органи КГБ. Не раз улаштовували перевірки та обшуки в будинку, конфісковували богословську літературу, допитували. Завдяки турботі рідних о. Володимир прожив іще дев'ять років. Він помер 19 вересня 1964 р. Реабілітований через три

десятиліття. Фондову колекцію поповнили родинні фото, документи й церковне начиння священика [18].

Син відомого душпастиря Роман Лиско – також священик УГКЦ. У 1939 р. за порадою митрополита Андрея Шептицького певний час учителював у селах Львівської області. Разом із дружиною охоче навчав молодь. Уже через два роки був призначений парохом. Відмовившись перейти у православ'я, зазнавав утисків з боку радянської влади, тому став нелегальним священиком. У вересні 1949 р. о. Романа заарештували. Через місяць 35-річним він помер від тортур у Тюрмі на Лонцького, що у м. Львів. 27 червня 2001 р. відбувся обряд беатифікації о. Романа Лиска [19].

В одному з протоколів допитів Романа Лиска записано: «Гуньовська Олександра з 1945 р. до літа 1947 р. переховувалася в мене від органів радянської влади тому, що вона тісно була пов'язана з ОУН, а також сама працювала в підпіллі ОУН...» [20]. Хто ж така Олександра Гуньовська? З'ясувалося, що це сестра дружини о. Романа. Членкиня ОУН, активна учасниця українського визвольного руху, загинула в 1947 р. під час сутички з військами НКВД [21]. У 2014 р. племінник Олександри Гуньовської Мирослав Боднар, рятуючись від бойових дій на Сході України, виїхав із м. Донецьк до родичів на Львівщину. У 2017 р. під час ремонту старої хати родичів у м. Новий Розділ Львівської області знайшов (під стріхою) заховану планшетку, де зберігалися документи Олександри Гуньовської: паспорт виданий 13 квітня 1940 р., залікові книжки Львівського державного медичного (фармацевтичного) інституту та ін. Родина тікала з Донбасу від сучасної російсько-української війни, а потрапила у війну 1940-х рр.! У березні 2019 р. ці документи були передані на зберігання до музею [22].

Проект «Родинна пам'ять про війну» діє вже сім років – від 2012 р. За цей час зібрано 169 комплексів матеріалів, понад 2340 музейних предметів.

Джерела та література:

1. *Генеральний каталог. – М.С. Мосійчук // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – фонди НМІУДСВ).*
2. *Документи, фото та особисті речі родини М.С. Мосійчук // Фонди НМІУДСВ. – КН-276181–276199.*
3. *Генеральний каталог. – Г.С. Часник // Фонди НМІУДСВ.*
4. *Лист Часника Г.С. дружині. 09.05.1945 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276853. – Д-71326.*
5. *Портрети Часника Г.С., Часник М.П. та Часник Н.Г. 04.1946 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276855. – ОМ-3708; КН-276857. – ОМ-3710.*
6. *Лист Абрамович (Зорі) Н.М. до Національного музею історії України у Другій світовій війні // Фонди НМІУДСВ. – КН-276847. – Д-71325.*
7. *Генеральний каталог. – І.Г. Зоря // Фонди НМІУДСВ.*
8. *Фото Марусенко Є.С. та Марусенко К.С. з дітьми. 1930-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276851. – Ф-35526.*
9. *Фото Зорі І.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276848. – Ф-35523; КН-276851. – Ф-35526; НД-31417–31420.*

10. Декоративна саморобна скринька Зорі М.С. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276852. – РР-3071.
11. Сповідання про загибель Зорі І.Г. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5442/16.
12. Сповідання про загибель Марусенка Т.С. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5442/17.
13. Сповідання про загибель Марусенка П.С. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5442/26.
14. Дзвін родини Никитюк. Поч. ХХ ст. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277103. – РМ-2650.
15. Генеральний каталог. – Никитюк М.С. // Фонди НМІУДСВ.
16. Генеральний каталог. – Лиско В.В. // Фонди НМІУДСВ.
17. Лист Лиска В.В. дружині. 12.01.1955 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276387. – Д-71150.
18. Фото, документи та церковне приладдя Лиска В.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276385–277098.
19. Генеральний каталог. – Лиско Р.В. // Фонди НМІУДСВ.
20. Купчик Л. Роман Лиско. Блаженний слуга Бога та вірний син України // Львів: Папуга, 2009. – С. 47.
21. Генеральний каталог. – Гуньовська О.М. // Фонди НМІУДСВ.
22. Документи Гуньовської О.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277086–277090. – Д-71431–71435; КН-276376–275379.

© **Наталія ГАМАРНИК**

НАУЧНО-ГУМАНИТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «СЕМЕЙНАЯ ПАМЯТЬ О ВОЙНЕ». ИТОГИ 2019 г.

Подведены итоги гуманитарного проекта «Семейная память о войне» за 2019 г. в Национальном музее истории Украины во Второй мировой войне. Проанализированы материалы семей, которые пережили нацистскую оккупацию и были участниками Великой Отечественной войны, пополнившие фондовую коллекцию музея и ставшие источником для дальнейшего исследования истории войн.

Ключевые слова: немецко-советская война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, семейная память, воспоминания, ГУЛАГ, Праведник народов мира, УГКЦ.

© **Nataliia HAMARNYK**

SCIENTIFIC-HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT “FAMILY MEMORIES ABOUT THE WAR”. RESULTS OF 2019

The author summarized the results of the humanitarian project “Family Memories about the War” of 2019 in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. The author analyzes the materials of families who survived the Nazi occupation and were members of the German-Soviet War; the materials added the museum fund collection and became a source for further study of the history of the wars.

Keywords: German-Soviet War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum project, family memories, memories, Gulag, Righteous Among the Nations, Ukrainian Greek Catholic Church.

УДК (=1:477):356.21:37.011.3-0.51]“1939/1941”

© **Олександр ОЧЕРЕТЯНИЙ**

УКРАЇНСЬКІ ОСВІТЯНИ-РОЗВІДНИКИ В ЕКСПОЗИТАРНОМУ ПРОСТОРІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті розглянуто розвідувальну й педагогічну діяльність українських освітян крізь призму експозицій та фондкових матеріалів Національного музею історії України у Другій світовій війні. Проведено детальний аналіз джерел щодо участі представників педагогічної інтелігенції в розвідці для її належної оцінки та популяризації теми.

Ключові слова: Друга світова війна, розвідка, освітяни, педагоги, інтелігенція, Національний музей історії України у Другій світовій війні, експозиція.

Освіта відіграє одну з ключових ролей у свідомому періоді життя сучасної людини. Здійснюючи безпосередню передачу знань, педагоги зазвичай мають чималий інтелектуальний потенціал, який за потреби можна ефективно використати не лише в галузі освіти й науки. Під час війни він буває досить успішно реалізований у розвідці. Зразки такої практики простежуються на прикладах освітян-розвідників, матеріали яких розміщені в експозитарному просторі Національного музею історії України у Другій світовій війні (взято до розгляду головну експозицію та виставковий проект «Україна. Незакінчена війна...», що був відкритий 17 вересня 2019 р.) [1]. Поширення інформації про педагогів-воїнів у межах національно-патріотичного виховання сприяє поліпшенню авторитету освітян загалом, що позитивно впливає на взаємини під час навчального процесу. Окрім того, така інформація засвідчує, що навіть представники суто цивільних професій здатні принести відчутну користь під час бойових дій. Ці факти вказують громадянам на те, що кожен із них є потенційним захисником рідної землі. Таке емоційне навантаження необхідне українському суспільству, що нині живе у стані війни. Варто зазначити, що в Україні опубліковано кілька праць, які розкривають сутність участі відомих вітчизняних педагогів у бойових діях. Прикладами є збірники «Герої – освітяни та науковці України», «Спогади фронтників», а також монографія Є. Сафонової «У боях за Батьківщину: вихованці Київського університету у Великій Вітчизняній війні» [2–4]. Проте наразі відсутня праця, яка виразно концентрувала б увагу саме на діяльності освітян у

розвідці – одній із найвідповідальніших сфер у комплексі дій, що забезпечують досягнення успіху під час протистояння. Тож ця стаття є спробою наблизитись до вирішення згаданої проблеми, звернувшись до матеріалів експозицій музею.

Помітне місце в плеяді українців-розвідників займає постать почесного академіка Національної академії педагогічних наук Євгена Березняка, грамота Героя України якого експонується в музеї [5]. Цим званням він був відзначений «за особисту мужність і відвагу, героїзм і самопожертву, виявлені у виконанні особливо важливих завдань» [6]. Але шлях до офіційного визнання та високої нагороди був досить складним і тривалим: розвідувальна діяльність Є. Березняка завершилась у 1945 р., а звання Героя було присвоєно у 2001 р.

Ще до початку Другої світової війни Євген Степанович став відомим педагогом, був відзначений за свою діяльність у 1939 р. медаллю «За трудову доблесть» [7, 159]. Хоча, за його спогадами, перший досвід молодого випускника педагогічного технікуму в 1931 р. виявився невдалим: «...я потрапив в Іванівську школу Кіровоградської області і був призначений вчителем 3 класу [8, 36]. І коли я перший раз зайшов у клас і спробував провести урок, зразу зрозумів – не для мене робота. Скажу відверто – просто злякався дітлахів. Я намагався привести їх до порядку, а вони кричали. Я намагався закликати їх до того, щоб вони не кричали, а вони кричали ще більше. Здавалось, що мені дістались неслухняні, важкі діти. Після невдалого дебюту я полишив школу...» [9, 21–22]. Потім Березняк освоїв професію гірника й навчався в Дніпропетровському гірничому інституті, але під час Голодомору 1932–1933 рр. вирішив повернутися на вчителювання до села, помилково вважаючи, що там буде легше вижити [9, 22]. Тож упродовж 1933–1934 рр. працював у Веселівській неповній середній школі Дніпропетровської області [10]. Цей період закарбувався в пам'яті майбутнього розвідника із зовсім іншим відтінком: «Мої нові учні, діти Веселівської школи, нещасні та голодні, рішуче відрізнялись від тих некерованих дітей з Іванівської школи. Я уявляю їх зараз – не за віком дорослими, з печальними личками. Ми в той голодний час варили для них якусь юшку з проса, квасолі та гороху. Для хворих дітей, які не могли дійти до школи, ми відправляли юшку до них додому. І ніхто з тих напівголодних діточок не посмів торкнутися тієї пайки, що належала його товаришу по навчанню. Це дитяче благородство докорінно змінило моє ставлення до них... У селі Веселому, в якому я працював, у той час жодного смертельного випадку не було. Правда, село перебувало на “чорній дошці”, бо не виконало хлібозаготівлі... Із тієї Веселівської школи почався Березняк-вчитель. Я викладав буквально всі предмети. Німецьку мову (хоча майже не знав її), математику, природознавство та інші предмети. Я полюбив дітей» [9, 22–23].

На початок німецько-радянської війни Є. Березняк обіймав посаду завідувача Львівського міського відділу освіти [8, 36]. Від жовтня 1941 р. брав участь у роботі радянського підпілля на Дніпропетровщині. Зокрема, працюючи на залізниці та в німецькій фірмі «Українель», вів розвідувальну й підривною роботу [8, 36]. З огляду на це в січні 1944 р. отримав пропозицію від

співробітників розвідки 3-го Українського фронту вступити на навчання до Спеціальної школи Розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії [9; 37]. Після піврічної підготовки Березняк на чолі розвідувальної групи «Голос» був направлений у тил противника. Її головним завданням став збір відомостей про дислокацію військ нацистів та розміщення оборонних споруд у районі м. Краків [11, 198]. Під час повітряного десантування був далеко віднесений від наміченого місця висадки, через що й потрапив у полон. Опинившись у таких обставинах, затіяв гру з противником: сказавши, що має зустрітися зі співником на краківському ринку, відтак скористався метушнею, що зчинилася через бійку, і втік із-під охорони [12, 204–205]. Виконуючи поставлені завдання, група Березняка змогла отримати й передати командуванню план мінування м. Краків, чим урятувала місто від руйнації [8, 37]. На початку 1945 р. вона з'єдналася з військами Червоної армії. Невдовзі було зроблено фото членів розвідувально-диверсійної групи, що експонується в музеї поряд із грамотою Героя України [13]. На його звороті є дата – 22 лютого 1945 р. – та напис, що відображає реальні й фіктивні імена розвідників: «1. Євген Степанович Березняк (Василь); 2. Ася Жукова (Анна); Ліза Вологодська (Оля); Олексій (Жорж Владимиров)». Останній – заступник командира групи Олексій Трохимович Шаповалов [8, 396]. Пишучи звіти командуванню, Євген Березняк і радистка Єлизавета Вологодська вказали факт їхнього перебування в полоні під час виконання завдання. У зв'язку із цим були направлені до Подольського перевірочно-фільтраційного табору НКВД. На той час Єлизавета була вагітною, батьком дитини був Євген [9, 46]. Нарешті влітку 1945 р. до табору надійшла здобута від заарештованих співробітників Абверу інформація про гідну поведінку підозрюваних розвідників у полоні. Окрім того, Березняку вдалося передати листа своєму викладачеві з розвідувальної школи, і той виступив на захист учня [12, 208]. Усе це сприяло тому, що подружжя вийшло на волю й оселилось у м. Львів, хоча довго перебувало під наглядом. Пізніше шлюб розпався, і Євген Степанович переїхав до м. Київ, продовживши кар'єру в Міністерстві освіти УРСР [9; 46]. Офіційне визнання його як результативного розвідника відбулося лише в 1960-х рр. У 1964 р. він був відзначений вищою військовою нагородою Польщі – хрестом «Віртуті Мілітарі» («Військової Доблесті»), а наступного року – радянським орденом Вітчизняної війни I ст. [9, 50–51]. У 1967 р. суспільству був продемонстрований художній фільм «Майор Вихор», створений за однойменним романом Юліана Семенова. Одним із прототипів його головного героя став Є. Березняк. У 1971 р. вийшла книжка його авторства «Я – Голос», перевидана багатьма мовами загальним накладом понад 2 млн примірників [8, 38]. За свою працю та бойову діяльність Євген Степанович був відзначений низкою нагород різних держав, для Батьківщини він став одним із небагатьох Героїв України, які одночасно є повними кавалерами ордена Богдана Хмельницького. Розвідник помер 23 листопада 2013 р., не доживши кількох місяців до свого сторічного ювілею. 21 лютого 2014 р. ім'я Є. Березняка було присвоєно досить

специфічному навчальному закладу – Воєнно-дипломатичній академії, яка була утворена способом реорганізації Об'єднаного інституту воєнної розвідки при Національній академії оборони України [14; 15]. Цей факт укотре засвідчив визнання професіоналами високих досягнень Євгена Степановича як у розвідці, так і в педагогіці.

Помітне місце в українській літературі радянського періоду посів уродженець Харківщини Павло Автомонов, який від 1974 р. обіймав посаду доцента однієї з кафедр на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). На той час він уже був кандидатом історичних наук, захистивши дисертацію на тему «Бойові взаємини партизанів України з радянськими військами у битві за Дніпро (вересень – грудень 1943)» [16].

Перші публікації 20-річного Автомонова вийшли в кронштадтській газеті «Сталінська гвардія» ще в 1942 р. [17, 6]. На військову службу майбутній письменник був призваний у 1940 р., а в розвідку Ленінградського фронту, згідно із записами його експонованої в музеї «Службової книжки червонофлотця», був зарахований 18 вересня 1943 р. [18; 19]. Навесні 1944 р. радист фронтової розвідгрупи Автомонов був нагороджений першим орденом – Червоної Зірки. У нагородному листі зазначено, що окрім роботи радиста він виконував завдання з розвідки [20]. Восени того самого року наказом військам 3-го Прибалтійського фронту від 30 вересня 1944 р. гвардії молодший сержант Автомонов за передачу цінних розвідданих у 95 радіограмах, надісланих із тилу противника впродовж 2 квітня – 28 серпня 1944 р., нагороджений орденом Вітчизняної війни II ст. [21]. Цей період бойової діяльності зафіксований у представленому в експозиції щоденнику Павла Федоровича [22]. Його рядки пізніше лягли в основу роману «Галка» [23]. Орденом Вітчизняної війни вищого – I ст. – досвідчений радист був нагороджений за виконання наступного тривалого завдання в тилу противника, під час якого, незважаючи на надскладні умови та хворобу, передав 194 радіограми й зберіг радіостанцію [24]. Варто зазначити, що українськомовна та російськомовна версії онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» станом на січень 2020 р. серед бойових нагород літератора називають три ордени Слави, але цей факт не підтверджується жодним іншим джерелом і, ймовірно, не має реального підґрунтя [25, 58–59]. У фондозбірні музею зберігається необхідний у роботі радиста інструмент – кусачки, які Павло Федорович використовував під час служби [26]. Після війни розвідник Автомонов займався журналістською та літературною діяльністю, пізніше передавав свій досвід студентам університету.

Відомими є приклади, коли відповідальну роботу в розвідці виконували люди, на перший погляд абсолютно далекі від неї, – митці. Саме до таких постатей слід зарахувати лауреата Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка народного художника СРСР та УРСР Миколу Глуценка. Його пейзажі, портрети та натюрморти зберігаються в музеях низки держав, зокрема України, Франції, Сполучених Штатів Америки, Канади, Італії [27, 125]. В експозиції музею

представлено його полотна із серії «Оборона Москви» [28–30]. Вона була створена з натури в 1941 р., коли художника вже не задіявали в розвідці, але незадовго до того він перебував на її передових ділянках. У 1919 р. 18-річний художник був примусово мобілізований до складу Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Відступаючи з нею, опинився за кордоном, закінчив художню академію в м. Берлін [31, 135]. Микола Петрович задумувався про повернення на Батьківщину й вирішив отримати радянське громадянство. У 1927 р. йому це вдалося. На той час він мешкав у м. Париж і був завербований розвідкою Радянського Союзу як агент із псевдонімом «Ярема». Одне з досягнень у його тодішній діяльності характеризувалося так: «...виконав ряд складних завдань із добування науково-технічної інформації оборонного характеру. У результаті радянська розвідка одержала цілком таємні креслення на 205 видів військової техніки, зокрема на авіаційні двигуни для винищувачів» [12, 468]. У 1936 р. Глуценко повернувся до Радянського Союзу й цілком віддав себе творчому процесові, але в 1940 р. був знову залучений до виконання важливого розвідувального завдання в Німеччині, адже був людиною, яка не викликала зайвих підозр у тамтешніх спецслужб. Перебуваючи на виставці в м. Берлін, митець мав через спілкування з емігрантами встановити характер об'єктивного ставлення Німеччини до Радянського Союзу, налагодити зв'язок із колишньою агентурою та отримати від іншого розвідника важливу інформацію військово-політичного характеру. Поставлені завдання було успішно виконано. У фінальний день роботи виставки її відвідав міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп і передав Миколі Глуценку подарунок від шанувальника його таланту Адольфа Гітлера – альбом із гравюрами авторства фюрера [12, 470–471]. Також «Яремі» вдалося дізнатися, що Український науковий інститут у м. Берлін готує німецько-українські словники для військових [12, 471]. На основі цього фахівці радянської розвідки мали змогу переконатися, що гітлерівці готуються до війни на радянській території. За свою плідну розвідницьку працю М. Глуценко не отримав державних нагород. Після повернення з виставки його більше не використовували як розвідника. Від 1944 р. жив у м. Київ, де, окрім творчості, займався ще й викладацькою роботою на посаді професора Київського художнього інституту [32].

Студентом, а згодом викладачем та ректором того самого вишу був іще один народний художник УРСР, який нетривалий період мав стосунок до розвідки, – видатний скульптор Олексій Олійник [33, 8]. Серед експозитів музею є роботи самого митця та його дружини Ніни Павлівни Волкової – малюнки, в яких зафіксовано моменти, пов'язані з дулагом № 180. Там червоноармієць Олійник опинився у вересні 1941 р. Про це свідчить запис у військовому квитку, де вказано, що на той час Олійник був розвідником окремого розвідувального батальйону 147-ї стрілецької дивізії, яка вела бої за м. Київ [34]. На початку 1942 р. дружині вдалося викупити художника з неволі. 23 серпня 1943 р. він був повторно призваний і вже 30 жовтня зазнав поранення, після одужання від якого потрапив до запасної частини, а звідти до перевірного табору, де працював на одній із шахт

Донбасу [35]. Пройшовши успішно перевірку, в 1945 р. Олексій Прокопович поновив навчання в рідному інституті, а рівно через 20 років був призначений його ректором. Вступаючи на посаду, відверто розкрив свої біографічні дані, зокрема й той факт, що для виживання в роки нацистської окупації мусив працювати на біржі праці. Саме тому вже через рік О. Олійникові довелося покинути високу посаду [35]. Найімовірніше, у цій ситуації функціонери радянської тоталітарної системи не поставили понад усім компетентність досвідченого митця-викладача, вважаючи, що для них зручніше й безпечніше віддати ректора на осуд за надуманий проступок. При цьому чітко простежується байдуже ставлення влади до особи, яка воювала на її боці, проливаючи кров та ризикуючи життям, зокрема діючи в складі розвідувального підрозділу.

У просторі виставки «Україна. Незакінчена війна...» представлено ще одного художника-педагога – Михайла Гладкого, який у роки Другої світової війни був розвідником-мотоциклістом 47-го гвардійського окремого важкого танкового полку (згодом переформатований у 383-й гвардійський самохідно-артилерійський полк) [36]. Зокрема, у фондозбірні музею зберігається групове фото розвідників згаданої частини, а в експозиції розміщено автопортрет художника, малюнок і трофейний олівець [37–40]. Повернувшись після війни на Батьківщину, Михайло Захарович пройшов навчання в Миргородському керамічному технікумі й Львівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва (нині – Львівська національна академія мистецтв), згодом тривалий час передавав набутий досвід, будучи професором цього вишу [36].

Неабиякі здібності до малювання мав розвідник, а згодом освітянин Іван Сірченко. Невелика частина зразків його творчої спадщини зберігається в музеї. Зокрема, в експозиції – лист до майбутньої дружини з автопортретом [41]. Історія їхнього листування почалася з того, що в 1944 р. напередодні боїв за м. Севастополь він отримав безадресну подарункову посилку від дев'ятикласниці з Полтавщини Таїсії Хотини й відповів на залишену там записку з адресою [42]. Невдовзі після цього мінометник 503-го стрілецького полку Сірченко був нагороджений медаллю «За відвагу» [43]. Наступну свою нагороду – орден Червоного Прапора – він отримав за те, що будучи комсоргом батальйону, керував діями розвідників під час форсування р. Ліелупе на північний схід від м. Мітава (нині – Єлгава). Рядки нагородного листа детальніше відображають цю подію: «...в ніч із 31.7.1944 р. на 1.8.1944 р. за власною ініціативою підібрав зі складу батальйонної розвідки 6 осіб автоматників, найпершим із цієї групи переплив річку й, наблизившись до німецького заслону, що вів вогонь по переправі, вступив у бій із противником, який чисельно переважав. Оточивши противника, за сигналом молодшого сержанта Сірченка група сміливців кинулася в атаку. У результаті рішучих і сміливих дій Івана Івановича німецький заслін був повністю знищений. На полі бою лишилось 11 трупів противника» [44]. У тому самому документі згадано, що, крім узятих під час бою трофеїв, групі вдалося захопити в полон одного солдата. У січні 1945 р. Іван Сірченко був поранений, а після повернення

в березні до своєї частини призначений на посаду помічника командира розвідувального взводу [42]. Після демобілізації в 1946 р. його направили на комсомольську та партійну роботу до м. Львів. Річ у тому, що звільнений зі служби Сірченко був вихідцем зі Східної України, який віддано воював із нацистами під радянськими прапорами. Тодішня влада після війни прагнула використати таких людей як власний ресурс для ідеологічного протистояння, що розгорнулося на території Західної України. Від 1962 р. Іван Іванович обіймав посаду директора школи у м. Львів, через 10 років був переведений до м. Полтава, а від 1976 р. працював у галузі професійно-технічної освіти [42]. Він був людиною свого часу, зрілу особистість якої остаточно сформували суворі умови війни. Його сміливість і самовідданість у праці можуть бути гідним прикладом для наслідування, але в музеї їх показано власне через листування старшокласниці та молодого воїна, який вразив її від самого початку своїм інтелектом.

Поряд із реліквіями родини Сірченків на виставці «Україна. Незакінчена війна...» представлено матеріалами (документами та фото) родинну історію заступника командира 59-го інженерно-саперного батальйону з політичної частини капітана Івана Сергійовича Корнієнка й санінструктора того самого батальйону старшини медичної служби Катерини Семенівни Дронової [45–48]. У 1945 р. під час боїв за м. Бреслау (нині – Вроцлав) Катерина відкопала після бомбардування тяжкопораненого й контуженого Івана, цим урятувавши йому життя. Невдовзі сама була важко контужена, на певний час утратила пам'ять, зір, слух та здатність розмовляти [49]. Після одужання замполіт знайшов свою рятівницю й одружився з нею. Разом вони прожили до його смерті – три десятиліття.

Ще до початку війни Іван Сергійович у цивільному житті досяг суттєвого успіху: за даними Енциклопедії сучасної України, обіймав посаду редактора-консультанта Головного управління кінопромисловості УРСР [50]. На фронт пішов добровільно. Із наведеної інформації зрозуміло, що там не мав посади, прямо дотичної до розвідки, але за потреби нею займався. У поданні до нагородження першим орденом (листопад 1942 р.) зазначено: «...у районі В. Бабки [с. Велика Бабка. – Авт.] першим пішов у розвідку й, ризикуючи життям, просуваючись під кулями фашистського снайпера, доставив у штаб цінні відомості, що забезпечили вчасне наведення переправи для танків» [51]. У тому самому документі йшлося про ще один цікавий епізод: «Зрозумівши підступний задум противника, що переодягнувся в червоноармійську та сільську одягу, т. Корнієнко під шаленим вогнем сидячих у кущах та біжучих фашистів підірвав міст, дамбу і греблю, знищивши більш ніж 10 фріців». Вочевидь, розвідка противника хитрістю намагалася взяти під контроль міст, який готувався до знищення, але завдяки кмітливості Корнієнка їй це не вдалося.

Після війни Іван Сергійович продовжив кар'єру кінокритика, отримавши вищий науковий ступінь – доктора мистецтвознавства; відбувся він і як успішний освітянин [52, 317]. Від 1968 р. обіймав посаду ректора Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.К. Карпенка-Карого (нині – Київський

національний університет театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенка-Карого). Ще в 1961 р. виступив одним з ініціаторів створення факультету кінематографії у складі цього вишу [50]. Ініціатива мала успіх – фонди музею зберігають документ, у якому зазначено: «...рішенням Вищої Атестаційної Комісії від 16 лютого 1966 р. Корнієнко Іван Сергійович затверджений у вченому званні доцента по кафедрі "кінематографія" (курс історії кіно)» [53]. Для сучасників ректор Корнієнко став прикладом високої педагогічної майстерності, про яку нині переповідають нащадкам [54]. Але в державі, що нині змушена вести війну, важливо розглядати його як приклад у ще одному ракурсі – творчого носія суто цивільної професії, який в умовах бойових дій, завдяки сміливості й власному інтелекту вмів успішно виконувати складні бойові завдання, зокрема й розвідницькі.

У залі, де бачимо матеріали Івана Сірченка та Івана Корнієнко, розміщено також комплекс родини Антоненків з Вінничини. На фото зображено солдатську вдову Фаїну Леонтіївну з доньками Раїсою і Тамілою [55]. Її чоловік Григорій Кузьмович до війни був учителем хімії та директором школи в с. Потоки Вінницької області, а в роки нацистської окупації перебував у партизанській розвідці [56, 117]. Після призову в березні 1944 р. Жмеринським РВК на військову службу до Червоної армії поєднав цивільну та набуту під час війни спеціальність, ставши хіміком-розвідником 705-го стрілецького полку [57]. Улітку того самого року, виконуючи бойове завдання, брав участь у переміщенні хімічних боєприпасів, які під час цього процесу вибухнули [58]. Далі про його долю коротко розповідається в медичному документі: «...поступив 6 липня 1944 р. зі значними опіками III ступеня. Помер від ран 11 липня 1944 р. Похований у селі Товстолут Тернопільської області за 30–40 метрів від церкви» [57]. Раніше, 27 квітня 1944 р., Григорій Кузьмович написав дружині короткий лист-заповіт, що нині також розміщений в експозиції: «Фаню! Коли мене постигне доля, якій солдат дивиться прямо в очі, мій заповіт і прохання тобі: 1. Дай освіту Раюсі, ну, зрозуміло, й Тамілі. 2. Відвідай з дітьми після війни мою могилу один раз. 3. Збережи для дітей мій образ (фото). 4. Бережи в серці про мене пам'ять як про вірного товариша життя» [59]. Лише 33 роки потому старшій доньці – кандидату філологічних наук Раїсі Антоненко (Боровиковій) – вдалося відшукати місце поховання батька. Воно було доглянутим, але виявилось на подвір'ї колишнього вояка Української повстанської армії. На запитання, чому він дбає про могилу червоноармійців, господар відповів, що на землі люди можуть бути ворогами, а перед Богом усі рівні й кожен відповідь за свої добрі та грішні справи [56, 117]. До своєї смерті в 1985 р. Фаїна Антоненко змогла виконати всі заповіді загиблого у 29 років чоловіка, який мав багато талантів: педагогічний, музичний, співочий, поетичний, – але обставини війни змусили його в останні роки життя бути розвідником [58].

У головній експозиції музею є ще один подібний лист-заповіт [60]. Його 22 червня 1942 р. під час оборони м. Севастополь написав командир відділення розвідки 364-ї зенітної батареї Іван Сидорович Гетьманцев своєму сину Славкові. У листі згадано події річної давності, коли він, будучи викладачем Бабайківського

зоотехнікуму в Царичанському районі Дніпропетровської області, дізнався про початок німецько-радянської війни. Від липня 1942 р. Іван Сидорович вважається зниклим безвісти [61]. Настанови освіченого та вольового батька відіграли велику роль у формуванні особистості сина, допомогли обрати правильні життєві пріоритети й стати успішним конструктором-будівельником [62].

Прикладом для наслідування технікові-механіку Валентину Згурському протягом життя слугувала постать загиблого батька Адама Васильовича, речі якого він передав до музею. Адам Згурський мав насичену подіями довоєнну біографію. Повіривши радянській пропаганді, він – вихідець із багатодітної заможної селянської сім'ї – підтримав ідею колективізації і, відокремившись від родинного господарства, у 1926 р. вступив до колгоспу. Завдяки цьому в 1930 р., поляк за національністю, він зміг вступити на робітфак при Польському педагогічному інституті в м. Київ, але через два роки змушений був покинути навчання через погіршення стану здоров'я [63]. Після проходження в 1933–1935 рр. строкової служби на посаді молодшого комвзводу продовжив службу в Школі молодшого начальницького складу пожежної охорони НКВД УРСР у м. Київ. Після початку Другої світової війни, коли у вересні 1939 р. в Радянському Союзі почалися переслідування поляків, які жили в Україні, мусив переховуватись і покинути столицю. Із допомогою товариша по навчанню влаштувався бухгалтером колгоспу в Радомишльському районі Житомирської області, мешкав у с. Хомівка. З початком німецько-радянської війни, втративши житло через бомбардування, родина Згурських оселилася в с. Борщів того самого району. У роки нацистської окупації Адам працював у місцевому колгоспі й із дозволу адміністрації збудував нову оселю (її фото, зроблене в 1945 р., зберігається у фондах музею [64]). Той період життя досить інформативно описаний у його щоденнику, який нині є експонатом на виставці «Україна. Незакінчена війна...» [65]. Він завершується записом, який демонструє настрої автора напередодні відправки на війну в складі Червоної армії: «17.11.43 року. Настав день, який повинен був настати, який своїми наслідками страшить не один мільйон людей. 29 місяців війни, і всі ці 29 місяців я і багато інших чекали цього дня. І ось сьогодні це сталося. Що це таке? Це те лихо, яке пожере мільйони людей, зробить мільйони калік, сиріт, убогих і нещасних. Це мобілізація на війну. Хто може сказати, що його не зжере Молох війни? Сьогодні останній мій запис на ці сторінки. Все вже готове. Скласти його в торбу, діждатись ранку, попрощатись з родиною, жінкою, близькими і знайомими і пуститись стихією, щоб більше не вернутись, або ж ще побачу сім'ю, близьких і знайомих, але на це треба мати щастя» [65].

Службу в армії Адам Згурський проходив на посаді командира відділення у 8-му окремому гвардійському мотоциклетному батальйоні 8-го гвардійського механізованого корпусу [63]. Мотоциклетні частини та підрозділи використовувалися для ведення розвідки, патрулювання і здійснення зв'язку [66, 470]. Тому в нагородних листах на гвардії старшого сержанта Згурського описано успіхи, досягнуті в складі розвідгрупи. За бої під час Львівсько-Сандомирської операції

командування підготувало на нього подання до нагородження орденом Слави III ст., в якому зазначало: «18.8.44. В районі нас. пункту Гури-Високі зі складу розвідгрупи т. Сгурський [так у документі. – Авт.] зі своїм відділенням із засади підпустив контратакуючого противника на близьку відстань і вогнем з автоматів знищив її, особисто розстрілявши при цьому 16 [нерозбірливо, можливо, 10 чи 18. – Авт.] німців, і двох захопив у полон. Будучи пораненим, непомітно проповз до замаскованої протитанкової гармати і гранатами знищив її розрахунок» [67]. До наступної нагороди – ордена Червоної Зірки – був представлений через півроку за бої в Польщі. З нагородного листа дізнаємося опис його заслуг: «Діючи в розвідувальній групі в районі містечка Єжув із завданням пройти в тил противника і зробити засаду на дорозі в лісі, тов. Сгурський [так у документі. – Авт.] непомітними шляхами вивів своє відділення до призначеного місця і створив засаду. Дорогою рухався легковик. Кидком гранати знищив автомобіль, 1 офіцера і 3 солдатів, за ним рухався обоз противника. Раптовим вогнем відділення Сгурського розсіяно колону і внаслідок бою знищено 20 солдатів противника та обоз із військовими вантажами й боєприпасами» [68].

Під час Берлінської стратегічної наступальної операції 21 квітня 1945 р. гвардії старший сержант Адам Згурський загинув [69]. Він не закінчив педагогічного інституту й не став учителем, але отримані у процесі навчання знання та навички, як і вроджений інтелект, ще не раз знадобилися йому протягом життя, зокрема в період порятунку від репресій та під час виконання завдань із розвідки.

Матеріали згаданих вище освітян, які мали стосунок до розвідки в період Другої світової війни, нині представлені в експозитарному просторі музею і мають призначення донести певний посил до відвідувача. Справедливо буде зауважити, що цих героїв експозицій умовно можна розділити за двома категоріями: одні належали до інтелігенції ще до початку війни, а інші долучилися до цієї соціальної групи вже після завершення. Але цей фактор жодним чином не заважає вкотре довести суспільству держави, яка нині воює, важливу істину: люди високого рівня інтелекту здатні стати на заваді силі, що переважає, і досягти суттєвого успіху в протистоянні. Це має бути для відвідувача поштовхом до прагнення самовдосконалення, нагадати йому, що сьогодні, незалежно від місця в суспільстві, він є потенційним захисником України. В умовах воєнного сьогодення музей війни не може обмежувати свою діяльність ознайомчою функцією. Нині, як ніколи раніше, перед ним стоїть нагальна потреба здійснення виховної функції, і матеріали педагогів-розвідників посідають не останнє місце в цьому процесі.

Джерела та література:

1. Україна. Незакінчена війна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/42223>. – Назва з екрана.
2. Герої – освітяни та науковці. – К.: Генеза, 2012. – 462 с.
3. Спогади ветеранів-фронтовиків Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – К.: Бібліотека українця, 2001. – 224 с.
4. Сафонова Є.В. У боях за Батьківщину: вихованці Київського університету у Великій Вітчизняній війні. – К.: Бібліотека українця, 2005. – 80 с.
5. Грамота № 703 про присвоєння звання Героя України Березняку Євгену Степановичу. 21.08.2001 // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – НД-26890.
6. Указ Президента України № 703/2001 від 21 серпня 2001 року «Про присвоєння звання Героя України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/2001>. – Назва з екрана.
7. Лота В.И. Информаторы Сталина. – Москва: Центрполиграф, 2009. – 413 с.
8. Военные разведчики, 1918–1945 гг.: биограф. справ. – К.: Довіра, 2010. – 428 с.
9. Березняк Е.С. Евгений Березняк рассказывает: воспоминания майора Вихря / Е. Березняк, М. Марченко. – К.: Довіра, 2010. – 184 с.
10. Лист атестаційний (Героя України) Березняка Євгена Степановича на присвоєння військового звання старшого лейтенанта запасу // Фонди НМІУДСВ. – КН-259305. – Д-63204.
11. Скрипник О.В. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. – К.: АДФ-Україна, 2019. – 344 с.
12. Скрипник О.В. Розвідники, народжені в Україні. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 624 с.
13. Фото групове. Члени розвідувально-диверсійної групи «Голос» // Фонди НМІУДСВ. – КН-28869. – Ф-8022.
14. Указ Президента України № 90/2014 від 21 лютого 2014 року «Про присвоєння імені Євгенія Березняка Воєнно-дипломатичній академії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/2014>. – Назва з екрана.
15. Указ Президента України № 836/2009-п від 21 лютого 2014 року «Про Воєнно-дипломатичну академію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836-2009-%D0%BF>. – Назва з екрана.
16. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 629. – Оп. 1. – Спр. 10. «Бойові взаємини партизанів України з радянськими військами у битві за Дніпро (вересень – грудень 1943)». Автореферат дис. ... канд. іст. наук.
17. 22 червня – 9 травня. Письменники України у Великій Вітчизняній: бібліографічний довідник. – К.: Радянський письменник, 1980. – 383 с.
18. Автомонов П.Ф. // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
19. Книжка червонофлотська Автомонова Павла Федоровича 21.10.1942 // Фонди НМІУДСВ. – КН-55032. – Д-11816.
20. Автомонов Павел Фёдорович 1922 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodvignaroda.ru/?#id=30532822&tab=navDetailDocument>. – Назва з екрана.
21. Автомонов Павел Фёдорович 1922 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodvignaroda.ru/?#id=31935152&tab=navDetailDocument>. – Назва з екрана.
22. Щоденник Автомонова Павла Федоровича. 1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-82133. – Д-15758.

23. Автомонов П.Ф. Галка // П.Ф. Автомонов. – К.: Радянський письменник, 1982. – 352 с.
24. Автомонов Павел Фёдорович. 1922 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodvignaroda.ru/?#id=26481206&tab=navDetailDocument>. – Назва з екрана.
25. Очеретяний О.О. Українська інтелігенція в розвідці періоду Другої світової війни: аналіз довідкових та енциклопедичних видань // Енциклопедичний контент та виклики сучасного світу: збірник матеріалів наукової конференції (30 жовтня 2019, м. Київ). – К.: Енциклопедичне видавництво, 2019. – С. 57–61.
26. Кусачки Автомонова Павла Федоровича // Фонди НМІУДСВ. – НД-11476.
27. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д. – К.: Наукова думка, 2004. – 688 с.
28. Глущенко М.П. Зенітки. 1942 // Фонди НМІУДСВ. – КН-154202. – ОМ-1828.
29. Глущенко М.П. На околиці Москви // Фонди НМІУДСВ. – КН-154198. – ОМ-1824.
30. Глущенко М.П. Садове кільце // Фонди НМІУДСВ. – КН-154200. – ОМ-1826.
31. Скрипник О.В. Український слід у розвідці. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 319 с.
32. Глущенко Микола Петрович // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
33. Українська радянська енциклопедія: Т. 8: Олєфіни – Поплі. – К.: Головна редакція УРЕ. – 527 с.
34. Квиток військовий з фотографією Н №19658. 1948 // Фонди НМІУДСВ. – КН-207412. – Д-33286.
35. Олійник Олексій Прокопович // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
36. Гладкий Михайло Захарович // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
37. Фото групове. Розвідники 47 гвардійського окремого важкого танкового полку прориву 9 гвардійського механізованого корпусу // Фонди НМІУДСВ. – КН-216758. – Ф-28919.
38. Малюнок. Автопортрет. 1946 // Фонди НМІУДСВ. – КН-216764. – ОМ-2778.
39. Малюнок. «Б'ється в тесной пещурке огонь...». 1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-216765. – ОМ-2779.
40. Олівець трофейний Гладкого Михайла Захаровича. 1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-216761. – РД-206.
41. Лист Сірченка Івана Івановича до Тасі. 09.03.1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-77946. – Д-15081.
42. Сірченко Іван Іванович // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
43. Сирченко Иван Иванович. 1922 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodvignaroda.ru/?#id=46356553&tab=navDetailDocument>. – Назва з екрана.
44. Сирченко Иван Иванович. 1922 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodvignaroda.ru/?#id=36148258&tab=navDetailDocument>. – Назва з екрана.
45. Дронова Катерина Семенівна // Фонди НМІУДСВ. – НД-26317.
46. Книжка червоноармійська Корнієнко (Дронової) Катерини Семенівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-200865. – Д-31017.
47. Фото портретне (копія). Корнієнко Іван Сергійович. 21.03.45 // Фонди НМІУДСВ. – НД-26316.
48. Довідка № 1/444 Корнієнка Івана Сергійовича про лікування у госпіталі 21.03.1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218291. – Д-36483.
49. Корнієнко Іван Сергійович // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
50. Корнієнко Иван Сергійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5842. – Назва з екрана.
51. Корниенко Иван Сергеевич 1910 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodvignaroda.ru/?#id=11767291&tab=navDetailDocument>. – Назва з екрана.

52. Митці України: Енциклопедичний довідник. – К.: Українська енциклопедія, 1992. – 848 с.
53. Аттестат доцента МДЦ № 027930. 1969.03.31 // Фонди НМІУДСВ. – КН-25809. – Д-5452.
54. Кафедра кінознавства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.knutkt.com.ua/struktura/ekannymustectva/kinoznavstvo.html>. – Назва з екрана.
55. Фото групове. Антоненко Фаня Леонтіївна, вдова рядового Григорія Кузьмовича, хімічного розвідника 705 стрілецького полку 121 стрілецької дивізії 67 стрілецького корпусу 38 армії 1 Українського фронту, з доньками Раїсою та Тамілою // Фонди НМІУДСВ. – КН-209257. – Ф-28277.
56. Погоріла Т.М. Передсмертні листи та записки за матеріалами фондового зібрання меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» // Архіви України. – 2013. – № 2. – С. 114–121.
57. Антоненко Григорій Кузьмич. 1915 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_gospital62599789/?backurl=%2Fheroes%2F%3Fadv_search%3Dy%26last_name%3D%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%26first_name%3D%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9%26middle_name%3D%D0%9A%D1%83%D0%B7%D1%8C%D0%BC%D0%B8%D1%87%26date_birth%3D%26group%3Dall%26types%3Dpamyat_commander%3Anagrady_nagrad_doc%3Anagrady_uchet_kartoteka%3Anagrady_ubilein_kartoteka%3Apotery_doneseniya_o_poteryah%3Apotery_gospitali%3Apotery_utochenie_potery%3Apotery_spiski_zahoroneniya%3Apotery_voennoplen%3Apotery_iskluchenie_iz_spiskov%3Apotery_kartoteki%3Apotery_vpp%26page%3D2. – Назва з екрана.
58. Антоненко Григорій Кузьмович // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
59. Записка-заповіт Антоненка Григорія Кузьмовича дружині. 27.04.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-209258. – Д-33788.
60. Лист І.С. Гетьманцева. 1942 // Фонди НМІУДСВ. – КН-58072. – Д-12362.
61. Гетьманцев Иван Сидорович. 1912 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie76650974/?backurl=%2Fheroes%2F%3Flast_name%3D%D0%93%D0%B5%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%B2%26first_name%3D%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%26middle_name%3D%D0%A1%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%26group%3Dall%26types%3Dpamyat_commander%3Anagrady_nagrad_doc%3Anagrady_uchet_kartoteka%3Anagrady_ubilein_kartoteka%3Apotery_doneseniya_o_poteryah%3Apotery_gospitali%3Apotery_utochenie_potery%3Apotery_spiski_zahoroneniya%3Apotery_voennoplen%3Apotery_iskluchenie_iz_spiskov%3Apotery_kartoteki%3Apotery_vpp%26page%3D1. – Назва з екрана.
62. Гетьманцев Иван Сидорович // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
63. Згурський Адам Васильович // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.
64. Фото видове. Будинок Згурських (1945) // Фонди НМІУДСВ. – КН-251374. – Ф-32629.
65. Щоденник Згурського Адама Васильовича. 1943 // Фонди НМІУДСВ. – КН-251370. – Д-58415.
66. Великая Отечественная война: Энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
67. Згурский Адам Васильевич. 1911 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie33916150/. – Назва з екрана.
68. Згурский Адам Васильевич. 1911 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie23244653/. – Назва з екрана.

69. Згурский Адам Васильевич. 1911 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie4449417/?backurl=%2Fheroes%2F%3Fadv_search%3Dy%26last_name%3D%D0%97%D0%B3%D1%83%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%26first_name%3D%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BC%26middle_name%3D%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%26date_birth%3D%26group%3Dall%26types%3Dpamyat_commander%3Anagrady_nagrad_doc%3Anagrady_uchet_kartoteka%3Anagrady_ubilein_kartoteka%3Apotery_doneseniya_o_poteryah%3Apotery_gospitali%3Apotery_utochenie_potery%3Apotery_spiski_zahoroneniya%3Apotery_voennoplen%3Apotery_iskluchenie_iz_spiskov%3Apotery_kartoteki%3Apotery_vpp%26page%3D1. – Назва з екрана.

© Александр ОЧЕРЕТЯНЫЙ

УКРАИНСКИЕ РАБОТНИКИ ПРОСВЕЩЕНИЯ – РАЗВЕДЧИКИ В ЭКСПОЗИТАРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

В статье рассматривается разведывательная и педагогическая деятельность украинских работников просвещения сквозь призму экспозиций и фондовых материалов Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Проведён детальный анализ источников, связанных с участием представителей педагогической интеллигенции в разведке с целью его независимой оценки и популяризации темы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, разведка, работники просвещения, педагоги, интеллигенция, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, экспозиция.

© Oleksandr OCHERETIANYI

UKRAINIAN EDUCATION-EXPLORERS IN THE EXPOSITORY SPACE OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR

The author deals with the educational and pedagogical activity of Ukrainian educators through the prism of expositions and fund materials of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. The author analyses the sources regarding the participation of the members of pedagogical intellectuals in intelligence in order to assess it properly and to promote the topic.

Keywords: Second World War, intelligence, educators, teachers, intelligentsia, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

УДК 069.4(477)“2019”

© *Ярослава ПАСІЧКО*

АНАЛІЗ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗА 2019 Р.

За тематичним принципом проаналізовано нові надходження, які поповнили фондову колекцію. Вони не лише стали джерелом для дослідження історичного змісту й контекстів довоєнного, воєнного та повоєнного періодів історії України, а й посіли відповідне місце в експозиційному просторі музею. Окреслено напрями дальшого комплектування фондової колекції з огляду на реалії сьогодення та потреби в суспільстві.

Ключові слова: *Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, російсько-українська війна, музейний предмет, комплектування, експозиція, фондові колекції.*

Минулий 2019 р. був непростим для українського суспільства: шостий рік російсько-української війни, вибори шостого Президента України, дострокове припинення діяльності Верховної Ради VIII скликання тощо. Такі складні політичні виклики вимагали від Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс як установи, що досліджує історичний зміст і контексти довоєнного, воєнного та повоєнного періодів історії України, не лише миттєвого реагування, а й правдивого висвітлення історичних фактів мовою музейних реліквій, переосмислення подій та наслідків світових війн, що стали безпосередніми причинами нових бойових дій на теренах нашої держави.

Метою цієї наукової довідки є чіткий аналіз нових надходжень, а саме унікальних артефактів, що поповнили фондові колекції музею у 2019 р., не лише ставши джерелом для дальшого дослідження історичного змісту, а й посівши відповідне місце в експозиційному просторі музею.

Нині фондові колекції музею налічують 397 180 одиниць музейних предметів (327 430 одиниць основного та 69 750 – науково-допоміжного фондів). Проте комплектування фондів як планомірний, цілеспрямований процес виявлення та збору предметів музейного значення для формування й поповнення музейного зібрання залишається одним із головних напрямів роботи науковців. Щороку фондозбірню музею поповнює більш ніж

3 тис. музейних предметів основного фонду. У 2019 р. фондіві колекції збагатилися на 2378 одиниць основного, 936 – науково-допоміжного фонду. Такий невисокий, порівняно з минулими роками (2018 р. – 3654 одиниці основного фонду, 2017 р. – 5069), показник надходження предметів музейного значення зумовлений тим, що перед науковим колективом стояла мета – втілення масштабних виставкових проєктів із сучасним поглядом як на події Другої світової, так і на реалії сучасної російсько-української війни.

Наукове комплектування в музеї здійснюється відповідно до наукової концепції, що ґрунтується на засадах діяльності Меморіального комплексу на 2012–2020 рр. та науково-фондової роботи на 2016–2020 рр., у яких викладено завдання, принципи, форми та методи комплектування.

У 2019 р. з урахуванням кардинального перегляду та потреби дальшого розвінчування неправдоподібних уявлень як про окремі складники історії Другої світової війни, так і про історію збройних конфліктів України у ХХ–ХХІ ст. загалом, була продовжена робота з формування й тезаврування фондозбірні Меморіального комплексу. Науковці акцентували увагу на соціально-гуманітарних складниках війни, аспектах, що висвітлюють життя людини в екстремальних умовах, наслідки воєнних катастроф для України. У процесі відбору предметів музейного значення перевагу надавали тим, які мають репрезентативні сліди історичного минулого та об'єктивно й повно відображають суспільний розвиток.

Традиційно наукове комплектування здійснювалося у співпраці з:

- Міністерством оборони України;
- Українським інститутом національної пам'яті;
- Департаментом вшанування пам'яті та зв'язків з громадськістю Міністерства у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України;
- архівними, музейними та бібліотечними установами України і зарубіжжя;
- представниками Об'єднаного оперативного штабу Збройних сил України (далі – ЗСУ);
- прес-службами військових частин ЗСУ та Національної гвардії України;
- органами місцевого військового управління (військкомати України);
- громадськими та пошуковими організаціями;
- спілками, асоціаціями та земляцтвами, які об'єднують ветеранів, учасників бойових дій АТО, представників етнокультур;
- товариствами депортованих українців;
- представниками української діаспори;
- вітчизняними та зарубіжними видавництвами;
- представниками волонтерських організацій та окремими активістами;
- родинами учасників бойових дій, конфліктів, соціальних процесів ХХ – початку ХХІ ст.

У музеї використовують традиційні форми та методи комплектування: систематичне, тематичне, комплексне, «по гарячих слідах», закупівлі. Особливе

значення в систематичній роботі з комплектування фондів мають наукові відрядження, останніми роками для їх проведення створюють потужні музейно-експедиційні групи. Відрядження передбачені щорічними планами, вони мають комплексний характер, зазвичай їм передують науково-дослідницька робота науковців в архівах, установах комунікаційних зв'язків із військкоматами, пошуковцями, громадськими організаціями, сільськими радами, тривале листування та ін. [1, 96].

Результатом нового досвіду й напружених інтелектуальних пошуків наукового колективу музею у 2019 р. стали два масштабні виставкові проекти: «Україна. Незакінчена війна...» та «Український Схід. 2019», задля втілення яких була проведена колосальна дослідницька, наукова, експозиційна робота. Зокрема, тривало наукове комплектування фондового зібрання, що є основою всіх видів музейної діяльності.

Друга світова війна й нині бентежить нашу пам'ять. Концепт нового виставкового проекту «Україна. Незакінчена війна...» дає змогу переосмислити за допомогою музейних засобів складний шлях України до здобуття незалежності й виробити інакший погляд на події минулого – не крізь призму певних політичних уподобань, а ґрунтований на документах, свідченнях, фактах. Емоційному наповненню експозиції сприяє кольорове вирішення. Колір запеченої крові супроводжує наратив про події на фронтах Першої та Другої світових війн, у яких Україна стала епіцентром кривавого виру. Саме в умовах збройних протистоянь і політичних катаклізмів писалася історія української нації, яка й досі виборює свій суверенітет і незалежність. Сірий колір передає стан звичайної людини, яку війна поставила поза законами моралі й гуманітарного права.

Тематичні сюжети виставки допомагають знайти відповіді на запитання: що таке війна для українців, що вона несе, що відчуває людина, потрапивши до воєнної м'ясорубки, і як виживає в умовах цієї жахливої трощі, зрештою, як усе це змінює нас.

Про антигуманну, всезнищувальну сутність молоха світових війн, зруйновані ним людські долі, обірвані життя й водночас про людяність, силу духу та милосердя, пам'ять колективну, індивідуальну, історичну, які є запорукою майбутньої перемоги в незакінченій війні, розповідають автентичні реліквії, більшість яких були скомплектовані у 2019 р. й експонуються вперше.

Реалії сьогодення вимагають залучення до наукового обігу нової інформації. У цьому сенсі перспективною та довгостроковою є співпраця з провідними архівними установами України, спрямована на комплектування науково-допоміжного фонду копіями документів, які використовуються для вивчення та презентації першоджерел, що є для науковців вагомим підґрунтям у дослідницькій роботі. Скажімо, для здобуття повнішої й достовірнішої інформації за темою «Державотворчі процеси в Україні» науковці музею звернулися до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України й отримали копії таких документів:

- Відозва Союзу визволення України «До громадської думки Європи». м. Відень. 25 серпня 1914 р. Документ містить заклик до громадськості Європи й усього цивілізованого світу від імені українців – синів великого народу, розділених між Австро-Угорщиною та Росією, щоб об'єднати зусилля та підтримати Союз визволення України у створенні вільної України, яка б своєю територією від Карпат до Дону та Чорного моря була міцним щитом Європи проти Росії, що назавжди знешкодив експансію царизму й звільнив слов'янський мир від пагубної дії «панмосквитизма». Україна, виконуючи свою історичну місію – захищати свою прадавню культуру від варварства московії – залишалася б ворогом Росії, а у своїй визвольній боротьбі шукала б підтримки на Заході. Цим закликом Союз визволення України впевнений у тому, що українське питання є частиною європейської демократії, й у тому, що Європа не буде сильною доти, поки у степах України не буде захисту проти Росії [2].

- Акт злуки, об'єднання Української Народної Республіки (далі – УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР), який містить інформацію про те, що 3 січня 1919 р. у м. Станіслав (нині – м. Івано-Франківськ) Центральна Рада ЗУНР як виразник волі всіх українців проголосила злуку з Наддніпрянською УНР в одноцільну УНР. У документі висловлено привітання українському народові з цією великою подією і наголошено на тому, що Україна є віднині неподільною, а український народ має змогу об'єднаними дружніми зусиллями будувати самостійну державу на благо і щастя всього її трудового люду. Акт злуки було підписано Головою Директорії В. Винниченком, її членами: С. Петлюрою, П. Андрієвським, А. Макаренком – та секретарем Ф. Швецем [3].

- IV Універсал Української Центральної Ради – державно-правовий акт, що проголошує незалежність УНР від Росії, який визнає УНР «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу». Підписаний 22 січня 1918 р. [4].

Ці документи красномовно висвітлюють деякі етапи державотворення України, що демонструють волелюбність українського народу та його прагнення бути господарем на власній землі, й посіли відповідне місце в експозиційному просторі.

Яскравим підґрунтям для вивчення, дослідження та аналізу складників тем: «Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух у 1920–1950-х рр.: ідеологія та практика», «Період визвольної боротьби в умовах глибокого підпілля», «Релігія і церква в історії України», «Наука і культура СРСР у роки війни. Історія дипломатії» – стали книжки та періодичні видання, передані Національною історичною бібліотекою України та Національною бібліотекою України імені Ярослава Мудрого. Зокрема: Славутич Яр (Жученко Григорій Михайлович) «Правдоносці» (1948 р.); Книш З. «Дух, що тіло рве до бою...» (1951 р.), «Дрижить підземний гук» (1953 р.); Курдидик Я. «Два кулемети (з вояцького бльокноту)» (1950-ті рр.); «История дипломатии. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.)» та ін. [5–9].

Малодослідженою, а тому майже неукомплектованою є тема «Українська діаспора», а точніше її складник – «Українці в таборах Ді-Пі» (англ. Displaced Persons, скорочено: D.P., а в трансліті: Ді-Пі), яка вивчає історію, діяльність, структуру так званих таборів переміщених осіб – місць їхнього скупчення на території Західної Німеччини й Австрії, окупованих від 1945 р. американськими, британськими та французькими військами. У таких таборах у реквізованих казармах, військових робітничих оселях, школах у 1947 р. перебувало 1,6 млн біженців (переважно зі Східної та Південно-Східної Європи), зокрема близько 200 тис. українців [10]. На 1946 р. українські біженці мешкали у 125 таборах, які проіснували кілька років і в яких жваво розвивалися суспільно-громадське, політичне, культурно-освітнє, релігійне, господарське, літературно-мистецьке життя та видавнича діяльність. Про це свідчать кілька примірників унікальних періодичних видань, що були укомплектовані музейниками за звітний період. Метою таких часописів та календарів було зорієнтувати біженців з України в новій реальності. У них публікувалися статті відомих українських учених, прозові твори, публіцистичні статті, розвідки та матеріали з різних наукових галузей і дисциплін, рецензії та огляди, хроніка й інформація про світські події, політичне, наукове та культурно-освітнє життя в еміграції. У вересні 1945 р. зусиллями українських письменників, які проживали в таборах для переміщених осіб, у Німеччині була створена організація Мистецький український рух (МУР) – перше повоєнне літературне об'єднання письменницьких сил еміграції. Свої доробки вони друкували в часописах «Заграда» та «Орлик» [11, 12]. Діячі руху вважали за головне зберегти українську духовність у письменстві, своєю творчістю торувати шлях України у світову літературу. Одним із найпотужніших було Українське кооперативне видавництво «Заграда», яке видавало тижневик «Українське слово», шкільні підручники, книжки релігійної тематики, художні твори, дитячу літературу, календарі та ін. [13].

Своєрідними документальними джерелами, що відображають певні політичні, соціальні та економічні умови життя суспільства, є і паперові гроші. Фондова боністична колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні строката й віддзеркалює історичні віхи від початку ХХ ст. до сьогодення, налічуючи нині понад 1 тис. примірників. Паперові грошові знаки так само, як і монети, є державними документами. Пускаючи їх в обіг, емітент висловлює в них свою ідеологію за допомогою емблем (гербів), девізів, текстів, малюнків, печаток, орнаменту й інших ознак. Порівняно з монетою банкнота дає уряду більше можливостей заявити про свої політичні погляди, сподівання, інтереси. Цей артефакт як історичне джерело дає змогу науковцям більш якісно й фахово реалізувати його в науково-дослідницькому, просвітницько-комеморативному та експозитарному форматах. Нині майже вся колекція бонів періоду УНР та Української Держави 1918 р., а це шість грошових знаків (знак Державної скарбниці УНР, номінал 50 крб; державні кредитові білети УНР номіналом 2, 10 та 100 грн; грошові знаки Української Держави номіналом 100 та 1 тис. крб),

представлена в експозиційному просторі новоствореного виставкового проекту «Україна. Незакінчена війна...» [14–19].

Слід зазначити: невелика кількість бонів у музейному зібранні зумовлена тим, що ці артефакти надходять до нас як культурні цінності, конфісковані митними органами. Торік боністична колекція поповнилася 57 примірниками паперових знаків періоду 1918–1947 рр. Нині такі раритети зазвичай є предметами приватних колекцій, які подеколи намагаються вивезти з України.

Музей уже багато років тісно співпрацює з Експертно-фондовою радою з питань безоплатної передачі вилучених або конфіскованих культурних цінностей, обернених відповідно до закону в дохід держави, Міністерства культури України. Так предмети музейного значення, вилучені працівниками українських митниць, надходять до фондозбірні Меморіалу. Серед «конфіскованих» раритетів у 2019 р. є:

- таблиця із прикордонного стовпа Галіції (1916 р. Австро-Угорщина) [20];
- колекція холодної зброї періоду Першої світової війни різних європейських держав (13 одиниць) [21];
- офіцерські кортики СРСР зразка 1945 р. (3 одиниці) [22];
- особисті жетони бійців Вермахту (жетон ідентифікаційний військовослужбовця 304-ї важкої тривожної зенітної батареї 1-ї повітряної області «Кенігсберг» та жетон ідентифікаційний службовця заводу боєприпасів у м. Людвігсорт) [23];
- газети «Das Reich» («Райх») за 1942–1943 рр. (6 одиниць). Щотижнева німецька газета, окрему колонку якої вів особисто райхсміністр народної освіти та пропаганди Німеччини (1933–1945 рр.) Й. Геббельс [24].

Ці раритети та інші конфісковані й обернені в дохід держави предмети як історичне джерело дають змогу науковцям досліджувати актуальні нині теми.

Багаторічна співпраця музейників із колекціонерами увінчалася результатами у 2019 р. Дослідник історії війни та давній друг музею Дмитро Піркл тільки торік передав на постійне й тимчасове державне зберігання 117 предметів музейного значення, серед яких:

- світлини, що відображають побут військовослужбовців Вермахту в період 1941–1943 рр. під час перебування на теренах України (52 одиниці) [25];
- листи військовослужбовця Вермахту Вільгельма Венера (Wilhelm Wehner) до батьків (17 одиниць) [26];
- тексти Універсалів «Український народ!»), які видавала ОУН із початком Другої світової війни в 1939 р., щоб підняти національне повстання на теренах Західної України [27];
- журнал «Осередок пропаганди і інформації при Проводі Організації українських націоналістів» – видання Головного осередку пропаганди та інформації ОУН [28];
- радянські пропагандистські листівки з призовом до солдатів Вермахту припинити війну, переходити на бік Червоної армії, здаватись у полон тощо. 1942–1944 рр. (10 одиниць) [29].

Ці унікальні матеріали розповідають про роль України у Другій світовій війні, деякі з них уже були презентовані на сторінках музейних видань і посіли гідне місце в експозиції музею. З колекціонерами музейники співпрацюють і в контексті таких тем: «Співдружність країн антигітлерівської коаліції» та «Захист суверенітету і незалежності України. Початок XXI століття». Журналістом, колекціонером та волонтером Сергієм Листопадом були передані погон лейтенант-генерала 1-го Королівського драгунського гвардійського полку Сухопутних військ Великої Британії, гільзи, уламки військової техніки, побутові прилади та ін. [30–31].

Для України обидві світові війни означали бойові дії на власних землях та участь її мешканців у боях по обидва боки фронту. Репрезентативні сліди історичного минулого має свисток офіцера Російської імператорської армії, знайдений у 2018 р. І. Чудійовичем у м. Сколе Сколівського району Львівської області під час сільськогосподарських робіт. Цей предмет використовували як сигнальний пристрій військовослужбовці під час боїв у Карпатах у період Першої світової війни [32].

Однією з традиційних форм комплектування є закупка. Згідно з річним планом закупівлі музейних предметів у 2019 р. скарбницю поповнили предмети з теми «Третій райх. Союзники гітлерівської Німеччини», а саме:

- книжка «Bessarabien Ukraine – Krim. Der Siegeszug Deutscher und Rumänischer Truppen» («Бессарабія Україна – Крим. Переможний похід німецьких та румунських військ») 1943 р., яка містить численні фотографії з коментарями, що демонструють успішні дії Вермахту та румунів на території Молдови, Півдня України, зокрема в Бессарабії, Криму на початку німецько-радянської війни, крім того, у виданні детально висвітлено бої за такі населені пункти, як Бельці, Кишинів, Сороки, Могилів-Подільський, Балта, Одеса, Очаків, Миколаїв, Херсон, Берислав, Армянськ, Бахчисарай, Сімферополь, Севастополь, Балаклава, Ялта, Феодосія, Керч, Мелітополь, Бердянськ [33];

- зразки військового спорядження: шолом сталевий VZ.32. зразка 1932 р., що був елементом однострою чехословацької армії, а згодом використовувався німецькими військами в окупованій Чехословаччині в 1939–1945 рр., та угорські наручники Pechter 1935–1945 рр. [34–35];

- погони молодшого лейтенанта НКВД (МВД) / НКГБ (МГБ) зразка 1946 р., що стали красномовним експонатом нового виставкового проекту, а саме його розділу «Мала війна», присвяченого боротьбі українського повстанського руху та націоналістичного підпілля з радянським режимом у першому повоєнному п'ятиріччі (1945–1950 рр.)» [36].

Складником раніше замовчуваної теми «Репресивно-каральні заходи радянського уряду» є питання, що висвітлюють польсько-український трансфер населення, депортації, примусові переселення. Останнім часом науковий колектив ретельно відпрацьовує ці сторінки історії народів України. Торік фондові колекції поповнилися новими комплексами як свідків, так і учасників

депортацій та переселень. Серед них родини Семенюків: Василя Петровича, зв'язкового відділу 80 «Гуцули» УПА-Захід, та Стефанії Степанівни, спецпоселенки Тюменської області Російської Федерації; Петра Михайловича Ліськевича, який разом із дружиною Стефанією та донькою Ярославою під час польсько-українського трансферу населення був примусово депортований у 1945 р. За сприяння родичів сім'я оселилася в покинутому польському житлі в м. Самбір (Україна). Петро Михайлович не раз звертався до польського уряду з проханням про грошове відшкодування за трудовий стаж, але йому було відмовлено. Помер у бідності в 1947 р. [37–38].

Неабияким надбанням науковців музею стали персональні комплекси членів ОУН-УПА, це матеріали Рози-Естер Чемеринської, яка з наближенням радянських військ у 1944 р. виїхала з України до Польщі, згодом – до Австрії, де померла в 1966 р. в будинку для літніх людей. Її єдиний син Орест Чемеринський, один із провідних членів ОУН (псевдо «Ярослав Оршан»), у грудні 1941 р. заарештований німцями й на початку 1942 р. разом із дружиною Дарією Гузар-Чемеринською (родичкою Блаженнішого Любомира Гузара, який був присутній на весіллі Ореста й Дарії) розстріляний у Бабиному Яру [39].

Молодою дівчиною загинула десь у Карпатах у 1950-х рр. учасниця українського визвольного руху Олександра Гуньовська. Обставини її загибелі невідомі [40]. У 2017 р. її племінник Мирослав Боднар, рятуючись від бойових дій на Сході України, улітку 2014 р. виїхав із м. Донецьк до родичів на Львівщину. Під час ремонту батьківської хати на вул. Коновальця, 62 в м. Новий Розділ Львівської області знайшов (під стріхою) заховану планшетку, де зберігалися документи Олександри (Марії) Матвіївни Гуньовської: свідоцтва про хрещення № 93/926 та закінчення загальноосвітнього ліцею, паспорт ІІ ЖП № 714075, виданий 13 квітня 1940 р. Поморянським РВК НКВД (нині – Золочівський район) Львівської області, залікові книжки Львівського державного медичного (фармацевтичного) інституту [41]. Родина вирішила віднайдену планшетку з усіма документами передати на зберігання до музею.

У важкі часи опорою людині завжди ставала віра. Вона рятувала від розпачу, давала насагу вижити у, здавалося б, безвихідних ситуаціях бойової обстановки, у таборах ГУЛАГу та на місцях вимушеного переселення. Останнім часом науковий колектив цілеспрямовано працює над дослідженням діяльності церкви в роки війни й комплектуванням матеріалів, що стали свідченням глибокої християнської віри та незламної вірності своїй церкві й народу.

Надзвичайно трагічні були долі рідних Володимира Лиска, який у 1937 р. очолював Золочівський деканат Львівської єпархії. За активну громадську, просвітницьку та політичну діяльність він зазнав переслідувань від польської влади. Після війни через відмову перейти у православ'я заарештований і засуджений до 10 років таборів ГУЛАГу. Покарання відбував у Дубравлазі, де й надалі виконував священницькі обов'язки. У 1994 р. реабілітований [42].

У 1949 р. за відмову перейти у православ'я був заарештований і закатований у Тюрмі на Лонцького його син Роман. У 2001 р. Р. Лиско проголошений блаженним священномучеником [43].

Справжнім моральним взірцем епохи є історія о. Омеляна Ковча. Будучи під окупацією, він видавав євреям метрики та свідоцтва про хрещення, які ставали шансом урятуватися. У 1942 р. він звернувся з листом до Гітлера, засуджуючи Голокост і вимагаючи дозволу навідувати євреїв у гетто. Натомість був кинутий до табору Майданек. І навіть там, незалежно від національності чи віросповідання в'язнів, надавав їм духовну підтримку. Помер від хвороби, тіло було спалене в табірному крематорії. У 2001 р. був визнаний блаженним священномучеником. В УГКЦ існує міжнародна відзнака імені Омеляна Ковча, яка вручається за особливий гуманітарний внесок. У вересні 1999 р. О. Ковч удостоєний звання Праведника України [44].

Найкривавішим злочином нацистів став згадуваний Голокост. До 6 млн євреїв Європи, з них близько 1,5 млн – України, були знищені лише з однієї причини – через належність до свого народу. Українці та євреї мають тисячолітню історію співіснування. На момент початку радянсько-німецької війни на території України проживали близько 3 млн євреїв. Вони створили тут цілий світ із власною культурою, мовою, традиціями, який припинив існувати в червні 1941 р. Масові розстріли євреїв відбувалися переважно на околицях населених пунктів, а іноді й на очах їхніх неєврейських сусідів. Вражає факт, що понад 2,5 тис. українців отримали звання Праведника народів світу від Держави Ізраїль – свідчення того, що ці люди під страхом смерті рятували життя своїх єврейських сусідів або й зовсім незнайомих осіб. Нині актуальною є тема «Праведники народів світу», яка опрацьовується музейним колективом уже кілька останніх років. Нині фондові колекції містять матеріали 24 Праведників народів світу, у 2019 р. музейники сформували ще чотири персональні комплекси:

- Марії Мосійчук (Слободюк) із Рівненщини, родина якої майже два роки переховувала дівчинку-підлітка Софію Горштейн (її батьків, брата й сестру нацисти розстріляли). У 1982 р. Марію Сидорівну та її батьків (посмертно) нагородили званням Праведника народів світу [45];

- у 2000 р. Василь та Софія Капусти були удостоєні цього почесного звання за переховування Шмуеля й Рози Зельцерів із Тернопільщини [46];

- Єрофей та Горпина Репіцькі виховували п'ятьох дочок. Під час нацистської окупації врятували єврейську дівчинку Гітель Самітер, батьки і брат якої були знищені гітлерівцями. У 2013 р. подружжя Репіцьких удостоєне звання Праведника народів світу (посмертно) [47];

- Василь Ялинський разом із мамою Ганною Лазарівною переховував до кінця окупації Черкащини Ципу Яківну Векслер. Медаль Праведника народів світу Василя Семеновича стала красномовним експонатом новоствореного виставкового проекту «Україна. Незакінчена війна...» [48–49].

Тисячі наших співвітчизників виявляли милосердя, рятуючи, допомагаючи, переховуючи чи просто даючи їжу нацистським бранцям. Унікальною є доля Єлизавети Пилипівни Бірюкової, уродженки м. Маріуполь, яка до війни з відзнакою закінчила Московський технічний інститут рибної промисловості та господарства. Під час окупації рідного міста за наказом місцевої адміністрації вийшла на роботу. Маючи спеціалізовану вищу освіту, володіючи німецькою мовою, стала технічним керівником виробництва Маріупольського рибоконсервного комбінату. Завдяки організаторським здібностям Єлизавета Бірюкова відновила й ефективно налагодила виробництво рибних консервів для німецької армії. Успішність роботи Бірюкової на посаді давала їй змогу впливати на кадрову політику та організувати переведення радянських військовополонених із місцевого шталагу на комбінат. У таборі для військовополонених червоноармійців показники смертності сягали сотні померлих від голоду за добу. Близькість із шефом комбінату розширяла свободу дій Є. Бірюкової щодо мешканців м. Маріуполь, яким загрожувала примусова праця в Німеччині або голодна смерть. Щоб врятувати людей, Єлизавета Бірюкова возила хабарі на біржу праці, відкуповуючи їх від остарбайтерської долі й влаштовувала на комбінат.

Рятувати для Бірюкової означало й годувати, не дати померти з голоду. Оскільки неможливо взяти всіх військовополонених на підприємство, вона намагалася їх годувати, обкрадаючи при цьому «німецьку рибну промисловість»: наказувала підлеглим працівникам відрубувати риб'ячі голови так, щоб залишалося побільше м'яса. За такою системою вона діяла два роки, щоденно ризикуючи не лише своїм становищем, а й життям. Після звільнення м. Маріуполь Єлизавету Пилипівну звинуватили у «зраді Батьківщини». Трибунал її засудив до 20 років каторжних робіт, позбавлення громадянських прав та заслання на 5 років із конфіскацією майна. Вирок не підлягав оскарженню та касації. До 1948 р. покарання відбувала у Воркутинському виправно-трудоваго таборі НКВД СРСР. Вирок, оголошений у 1944 р., не влаштовував мешканців м. Маріуполь, які почали вимагати перегляду справи у бік пом'якшення чи навіть визнання Єлизавети Бірюкової невинуватою. Наполегливість, відчайдушність і системність дій городян у цій справі стали надзвичайно рідкісним прикладом незбагненої соціальної солідарності у сталінський період. Такі «сигнали знизу» дали свої плоди. Остаточна міра покарання – 4 роки й 4 місяці каторжних робіт. Єлизавету Бірюкову звільнили з-під варти як таку, що вже відбула покарання. Жінка не погодилася із цим, усе життя намагалася позбутися тавра «зрадниці» й «пособниці». Це вдалося зробити лише в 1992 р. З урятованих нею близько 150 осіб донині залишаються названими й відомими лише 11 прізвищ [50, 321]. Урятованою можна назвати й дівчинку Іринку, яку Єлизавета Пилипівна удочерила [51].

Символом Голокосту в Західній Європі є табір смерті Аушвіц. Нове унікальне наукове видання музею «Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення» без перебільшення, є етапним для наукового осмислення

місця й феномену цього концтабору в історії України періоду Другої світової війни. У книжці фактично вперше здійснено спробу охопити увагою, наскільки це можливо, усіх українців та вихідців із території сучасної України, чиє перебування в табірному комплексі Аушвіц-Біркенау так чи інакше підтвержене документально. У виданні феномен Аушвіцу розглянуто в кількох різних історичних контекстах: Голокосту, доль військовополонених радянської армії, репресій Третього райху проти українських націоналістів-бандерівців, системи покарань для остарбайтерів та ін.

Певний час від 19 травня 1944 р. в'язнем цього нацистського табору був харків'янин, остарбайтер Ігор Федорович Маліцький, № 188005 (блок № 17). Спогади 95-річного голови Харківської обласної ради борців антифашистського опору та колишніх в'язнів фашистських концтаборів опубліковані на сторінках цього видання [52].

У зрізі теми «Концтабір Аушвіц» слід згадати й тих, хто брав участь у визволенні польського м. Освенцим, адже визволителі часто й не здогадувалися, які жахливі факти їм відкриються. 27 січня 1945 р. батареї 1448-го самохідного артилерійського полку 60-ї армії 1-го Українського фронту наблизилися до огорожі Аушвіцу-Біркенау. Командир «самоходки» старшина Ігор Побірченко пригадував: «Переді мною був дріт, і на ньому повисли ледве живі люди в смугастому одязі. Вони навіть говорити не могли. Я побачив, що ці люди тримаються за дроти, значить, там струму не було. Вибрав ділянку і скомандував механіку-водію, щоб він прорвав огорожу...». Так старшина І.Г. Побірченко фактично поклав початок визволенню й дальшій реабілітації ув'язнених нацистської «фабрики смерті». Його фронтові листи, документи, фотографії, військово спорядження та побутові речі були передані на зберігання до музею [53].

Тривалий час у радянській історії була замовчуваною тема «Остарбайтери». Нині фондозбірня Меморіалу налічує тисячі музейних предметів, що висвітлюють непросту долю робітників з України, які тяжко працювали на потреби Третього райху. Цікавим надбанням музейників у 2019 р. є колекція фотографій українських остарбайтерів, яку «збрала» Катерина Олешко [54]. Юна дівчина з червня 1942 р. перебувала на примусових роботах у Німеччині в м. Галле (загалом із с. Шедієве Полтавської області примусово було вивезено 51 особу). Визволена американськими військами навесні 1945 р. Певний час працювала в радянському військовому шпиталі в м. Торгау (нині – федеральна земля Саксонія, Німеччина). У грудні 1945 р. пішки дісталася додому. Трагічною і, на жаль, типовою є доля тисяч наших співвітчизниць-остарбайтерок: за спогадами родичів, Катерину насильно піддали стерилізації, тому вона не мала дітей. Лише із цих збережених нею фото дивляться на нас молоді дівчата, які за своїми усмішками приховують страшну правду про неволю...

А скільки болю, страждань та принижень довелося витримати тим, хто виявився не потрібен своїм рідним, друзям, державі? Зайвими для радянської влади були інваліди війни, вдови, які потребували матеріальної допомоги, люди,

які поверталися до спустошених домівок. Одна з найунікальніших історій, яку нещодавно скомплектували науковці, – доля льотчика Григорія Волошина з Полтавщини. Наприкінці війни в небі над Східною Пруссією він таранив ворожий літак. У тексті «похоронки» згадано про повітряний бій і зазначено, що тіло не знайдено [55]. Григорій Андрійович посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Але через майже 30 років ця історія отримала несподіване продовження.

У 1974 р. художник Геннадій Добров прибув до спеціалізованого інтернату для інвалідів війни на о. Валаам (північ СРСР). Туди, у приміщення колишнього монастиря, звозили скалічених ветеранів. Завданням Доброва було зробити малюнки для виставки. В одному з блоків він намалював Невідомого. Це був чоловік років 50, без рук і ніг, німий та глухий. Своє ім'я він назвати не міг. Тоді ж таки, в 1974 р., Невідомий помер, а його портрет був виставлений на виставці. Багато людей упізнавали в ньому своїх рідних, які зникли безвісти під час війни. Журналісти й письменники, які були знайомі з історією льотчика Григорія Волошина, були переконані: Невідомий – це саме він! Так на о. Валаам з'явився пам'ятник саме Григорію Волошину [56].

Співробітники музею продовжують систематичне комплектування фондів за традиційним темарієм Меморіалу. У 2019 р. була завершена робота з наукового атрибутування особових справ Героїв Радянського Союзу, кавалерів орденів Слави трьох ступенів, офіцерів, які в повоєнні роки проживали в Україні. Завдяки досягнутій домовленості між керівництвом музею та Міністерством оборони України військкомати й Галузевий державний архів Міністерства оборони України передали до Меморіалу понад 800 особових справ. За звітний період до фондів надійшли справи Героїв Радянського Союзу: І.М. Веремея, О.З. Федорова, І.Г. Федорова, В.В. Субботіна, М.Г. Кудрявцева – та доопрацьовані справи Героїв: А.М. Щербака, Ю.Є. Кравцова, І.О. Антіпіна [57–64].

У 2019 р. успішно завершилася багаторічна робота з родиною народного комісара оборони УРСР генерал-лейтенанта Василя Пилиповича Герасименка, у результаті якої фондові колекції поповнилися унікальними сімейними фотографіями, документами, що висвітлюють не лише бойовий шлях першого і єдиного в історії міністра оборони УРСР, а й діяльність центрального органу виконавчої влади та військового управління УРСР у 1944 р. [65].

Від початку до самого кінця німецько-радянської війни пройшов фронтовий шлях і військовий лікар, підполковник Іван Єгорович Мазур. Серед його документалістики, що поповнила фондові колекції музею, – «вірний друг» акордеон, який підіймав бойовий настрій у короткі хвилини перепочинку на фронті [66].

Після демобілізації в 1946 р. додому повернувся і Гнат Сергійович Часник. Ще у травні 1945 р. в листі до коханої жінки та дітей він написав: «Вітаю вас, мої дорогі, з Днем Перемоги над німецькими загарбниками. Учора ввечері, 8 травня, о 23 годині німецька сволота, не витримавши ударів доблесних військ, заявила про повну й беззастережну капітуляцію... У важкі часи, коли німець

господарював у нашому домі, ти про мене не забувала... чекала на мене, тому зі мною нічого й не сталося...» [67].

Деякі матеріали надійшли до фондозбірні в результаті дослідницької роботи музейників, які надають відповідь на запити родичів із проханням установити долі зниклих безвісти в роки війни рідних, місце поховання (перепоховання), скласти бойовий шлях або в'яснити епізод фронтового життя. У 2019 р. до науковців Меморіалу звернулися рідні Марка Лаврентійовича Антонюка, яким було відомо, що він під час Яссько-Кишинівської стратегічної наступальної операції (20–29 серпня 1944 р.) брав участь у боях за румунське містечко Турдай, був нагороджений орденом Слави III ст., а в боях на території Угорщини в жовтні 1944 р. зазнав поранення й був направлений до шпиталю, але до місця призначення не доїхав. Працівникам дослідницького відділу вдалося установити місце його поховання [68].

Нерідко під час облаштування військових кладовищ, перепоховання братських могил губляться дані похованих. Науковці музею зіткнулися з історією родини Петичинських, єдина дочка яких була учасницею німецько-радянської війни. Молода лікарка Ольга Костянтинівна Петичинська, нагороджена за участь у визволенні м. Харків медаллю «За бойові заслуги», у серпні 1944 р. загинула, рятуючи життя бойових товаришів. Першим місцем її поховання значиться центральна площа м. Іваніска Келецького (нині – Свентокшиське) воєводства Польщі. Відомо, що нині цього поховання там немає. Науковці зробили запит до Червоного Хреста України з проханням з'ясувати сучасне місце поховання О.К. Петичинської, завдяки цьому її дані були внесені до реєстру могили № 2, списку похованих № 522 на радянському військовому цвинтарі в м. Іваніска, вул. Раковська, Свентокшиське воєводство, Польща. Ім'я Ольги Петичинської не загубилося в круговерті сучасних подій, а її документи й фотографії, які дбайливо зберігала мама до кінця свого життя, були передані новими власниками квартири до музею, де пам'ять про молоду фронтовичку буде збережена назавжди [69].

Типовою для мільйонів українських жінок є доля жительки с. Вороньки Полтавської області Варвари Єресько, яка в 1930-х рр. втратила трьох дітей: Івана, Василя й Марію. У червні 1941 р. чоловіка Миколу мобілізували на фронт. Його вважають зниклим безвісти. Під час відступу гітлерівців восени 1943 р. згоріла хата родини. Після війни Варвара Савівна самотужки відбудувала оселю. Пільги не отримувала. Фотографії її родини та побутові речі нині дбайливо зберігаються у фондових колекціях музею [70].

У 2012 р. науковці Національного музею історії України у Другій світовій війні запровадили науково-гуманітарний музейний проект «Родинна пам'ять про війну», спрямований на персоніфікацію воєнної історії, фіксацію та збереження родинної пам'яті про тогочасні події. Ініціюючи цей проект, науковці музею розраховували на реалізацію зворотного зв'язку – своєрідне музейне «відлуння», і не помилилися. На проект відгукнулися сотні родин. Колекції Меморіалу поповнилися понад 2 тис. музейних предметів сімейних архівів із різних регіонів

України, хвилюючими родинними історіями про війну, на основі яких відбувалися численні заходи, було створено низку виставок. Популярність і затребуваність такої форми комунікації, фіксації родинних історій про війну надихають музейних фахівців на створення чергового наукового видання «Родинна пам'ять про війну: документи, дослідження, свідчення». У 2019 р. до цього проекту долучилися родини Воробійових, Дахненків, Ковалів, Стрикиць, Голубничих, Фарбунів, Мегедів: розповіді про війну в долі цих сімей уже стали сторінками у воєнній історії нашого народу.

В умовах війни, яка вже шостий рік точиться на Сході України, з'являються нові родинні історії, у яких героями стають уже сучасні покоління захисників української землі. Командиром взводу вогневої підтримки 14-го ОМБ «Черкаси» 72-ї ОМБр був лейтенант Любомир Полюга, внук Л.І. Полюги, особистого охоронця командира УПА Романа Шухевича [71]. Любомир брав участь у бойових діях поблизу м. Волноваха, а саме за с. Гранітне, Старогнатівка, Водяне, у боях на підступах до м. Мар'їнка та Маріуполь Донецької області. У різних поколінь родини Полюг є свої талісмани: колишня політбранка Дарина Юріївна Полюга (бабуся Любомира) тривалий час зберігала свій табірний номер О-912 із режимного спеціального табору «Мінтаб – Інта-вугілля», а онук – патрон калібру 5,45. Ці родинні реліквії нині можна побачити в музеї.

Український Схід... Болюча рана, яка щодня й щоночі ятрить тугою за полеглими, спонукає шукати відповідь на запитання. Чи можна було запобігти лихові? Як в умовах гібридної війни розрізнити, де наші, а де чужі й (не)чужі? І як, не втративши своїх, перемогти в ній?

Музейники стежать за розвитком подій на Сході України, а багаторічний досвід Меморіалу підтверджує думку, що плідний результат дає комплектування артефактів «по гарячих слідах» – коли подія ще триває. Комплектування за темою «Захист суверенітету і незалежності України. Початок ХХІ століття» розпочалося влітку 2014 р. і відбувається донині. За цей час фондозбірня поповнилася понад 10 тис. музейних предметів, що є свідками звитяги й жертвовності 356 українських воїнів, які боронили й боронять суверенітет і територіальну цілісність нашої держави на її східних теренах. На основі зібраних матеріалів створено не одну виставку. Ці артефакти використано для проведення багатьох заходів. У 2019 р. науковці музею укомплектували 624 предмети 55 захисників України.

У липні 2019 р. «по гарячих слідах» музейниками була здійснена польова експедиція на ділянки, максимально наближені до зон бойових дій, – у «сіру зону». Результатом експедиції стало поповнення фондозбірні на близько 200 предметів музейного значення: це військове спорядження, документи, особисті речі учасників подій, залишки зброї, прапори, бойова техніка. Водночас були привезені такі артефакти, що висвітлюють реалії життя цивільного населення, яке страждає, виживає, бореться, а також соціогуманітарні проблеми, породжені бойовими діями й тимчасовою окупацією.

«Український Схід» – назва музейного проекту, який завдяки автентичним матеріалам розповідає про війну, що у ХХІ ст. спалахнула в центрі Європи. Науковці музею зреалізували цей проект спільно з Українським культурним фондом. Це виставка-нагадування нашим співвітчизникам про те, що в країні триває війна і щохвилини на одного з нас може стати менше, виставка-пересторога для всієї світової спільноти.

Експозити виставки унікальні. Вони належать людям із неординарними долями, військовослужбовцям різних підрозділів Збройних сил і Національної гвардії України, медикам, капеланам, волонтерам, журналістам та ін. Серед них варто виокремити військове спорядження та речі Героя України старшого лейтенанта Василя Божка («Кулак»), командира танкового взводу 92-ї окремої механізованої бригади, який у січні – лютому 2015 р. брав участь у боях на Дебальцівському плацдармі, 12 лютого 2015 р. під час бою в районі с. Логвинове знищив три російські танки [72].

Комплекси Народних Героїв України:

- полковника медичної служби Всеволода Стеблюка, начальника медичної служби батальйону «Миротворець» ЗСУ. Він – учасник Революції Гідності, лікар Майдану, заступник керівника медичної служби Штабу національного спротиву. Від травня 2014 р. брав участь у боях за Слов'янськ, Попасну, Дзержинськ, Майорське, Зайцеве та Іловайськ (Донецька область). Під час виходу з Іловайського котла організував вивезення 87 поранених українських бійців [73];

- полковника Петра Потехіна, начальника відділу повітрянодесантної техніки командування Високомобільних десантних військ ЗСУ. Від липня 2014 р. виконував завдання з координації, постачання та зв'язку підрозділів 79-ї аеромобільної бригади, що перебувала в оточенні. 18 серпня 2014 р. з групою бійців-добровольців прийшов на допомогу оборонцям Савур-могили під командуванням полковника І. Гордійчука. Наступного дня під час чергового обстрілу П. Потехін зазнав важких поранень. Під час лікування одержував листи підтримки та малюнки від дітей Васильківської загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. № 2 (Київська область), випускником якої він був. Після одужання повернувся до виконання службових обов'язків. Нині – заступник начальника Київського військового ліцею імені Івана Богуна [74];

- старшого сержанта Владислава Блінова, заступника командира взводу 92-ї окремої механізованої бригади ЗСУ, який під час обстрілу бойовиками позицій на околиці м. Щастя 5 квітня 2015 р. намагався прикрити своїм тілом бойових товаришів. Разом із Владиславом полягли три його побратими [75];

- Андрія Галуценка, головного позаштатного працівника оперативного підрозділу Служби безпеки України, керівника зведеної мобільної групи із протидії контрабанді в зоні проведення АТО. Він – учасник Революції Гідності. З початком бойових дій на Сході України – доброволець розвідувального взводу батальйону «Київ-2» ГУ МВС України в м. Київ. Воював неподалік м. Слов'янськ (Донецька область). Згодом став волонтером, займався аеророзвідкою,

допомагав вивозити цивільне населення з м. Дебальцеве та Артемівськ (Донецька область). У липні 2015 р. очолив зведену мобільну групу з протидії контрабанді в зоні АТО, що працювала в районі м. Щастя (Луганська область). 2 вересня 2015 р. невідомі вчинили на неї збройний напад. Під час бойової сутички А. Галущенко та його побратим загинули, шість військовиків зазнали поранень [76];

- старшини Максима Ридзанича («Адам»), головного сержанта роти, командира взводу снайперів 1-ї аеромобільної десантної роти 90-го окремого десантного штурмового батальйону «Житомир» 81-ї десантно-штурмової бригади ЗСУ. «Кіборг», пройшов дві ротації у старому та новому терміналах Донецького аеропорту під час найважчих боїв узимку 2014–2015 рр. 23 січня 2015 р. останнім вийшов зі своїми бійцями з території аеропорту. Загинув 20 березня 2015 р., рятуючи підлеглих під час бойової сутички з російськими диверсантами поблизу с-ща Опитне Ясинуватського району Донецької області [77];

- бійця Дмитра Сумського («Шаман»), стрільця тактичної групи «Санта» 5-го окремого батальйону Добровольчого Українського Корпусу «Правий сектор». Від жовтня 2014 р. воював на околицях Донецького аеропорту та с-ща Піски Донецької області. «Шамана» вважали природженим артилеристом-мінометником (хоча ніяких спеціальних знань із ведення бою за допомогою мінометів Дмитро Сумський ніколи не отримував: за його плечима не було військової кафедри чи навіть служби в армії). Загинув 30 березня 2017 р. в районі «авдіївських дач» від вибуху міномета. Прапор України з автографами бійців та рукописними побажання для Ірини Драгушак («Ластівка»), керівника відділу ідеологічного виховання Національно-визвольного руху «Правий сектор», був переданий разом з особистими речами Дмитра до музею [78].

За звітний період фондова колекція «Речі» поповнилася шістьма прапорами України з автографами захисників суверенітету й незалежності України. Серед них – прапор, який належав Народному Герою України Іллі Лисенку («Хоттабич»), волонтеру-парамедику, засновникові та керівнику громадської організації, що проводить рятувальні операції під час катастроф, катаклізмів та інших небезпечних для людей ситуацій «ASAP Rescue».

До війни Ілля Джонович працював менеджером, був учасником Революції Гідності. З початком російської збройної агресії узявся до евакуації поранених із зони бойових дій. Він організовує роботу екіпажів і сам їздить у рейси на авто, придбаному волонтерами [79].

Можливо, найбільш значущим результатом Революції Гідності, крім усвідомлення українцями необхідності побудови національної держави, стало виникнення волонтерського руху – важливого складника громадянського суспільства й головної рушійної сили реформування країни. До волонтерського руху в 2014 р. приєдналася й пенсіонерка Інна Василівна Зраєвська [80]. Вона придбала п'ять сертифікатів казначейського зобов'язання із серії: «Військові» (кожний – на 1 тис. грн) для надання допомоги українським військовим на Донбасі. На ці кошти волонтерами були закуплені медичні прилади:

дефібрилятор, апарат штучної вентиляції легень, шовний матеріал. За благодійну допомогу в медичному забезпеченні українських воїнів вона отримала Подяку від Президента України П. Порошенка [81]. Інні Василівні 96 років, вона й надалі підтримує Українську армію.

Нині кожен розуміє, що саме завдяки волонтерам у 2014 р. країна зберегла свій суверенітет, зупинила російську агресію на Сході й відновила боєздатну армію з високим моральним духом.

За звітний період благодійна організація «Зорі надії» передала до фондово-збірні музею 39 предметів: адресні покажчики, побутові речі, книжки, сувеніри, пропагандистську друковану продукцію, яку розповсюджували в м. Слов'янськ Донецької області під час подій «русской весни» в 2014 р. на Донбасі, матеріали з Мар'їнської школи-інтернату № 3 I–III ст. ім. А.С. Макаренка для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – це саме ті артефакти, які дають змогу висвітлити гострі соціально-побутові, морально-психологічні аспекти та наслідки війни.

Значна кількість матеріалів, зібраних під час експедиції в зону проведення ООС шокувала музейників, адже то були дитячі речі, іграшки, підручники, малюнки, шкільні щоденники, родинні світлини, випускні фотоальбоми. Понад 20 тис. українських дітей залишаються під обстрілами на Донбасі. Вони стали заручниками дорослих ігор, перебуваючи на окупованих територіях, у «сірій зоні» та прилеглих населених пунктах. У лабіринтах свідомості вони намагаються відшукати прихисток від болю втрати близьких людей і рідної домівки. 14 червня 2019 р. на світанку з підконтрольної терористам території був обстріляний приватний сектор м. Мар'їнка (Донецька область). Було випущено чотири снаряди, два з яких влучили в житловий будинок № 292 на вул. Шевченка, де мешкала родина Повних. Усі п'ятеро членів сім'ї зазнали травм різного ступеня складності. Дім після обстрілу для проживання непридатний. Цю жахливу картину напівзруйнованого будинку відтворили музейники в експозиційному просторі виставки «Хованки».

В експозиції представлено матеріали, зібрані науковцями музею, воєнними кореспондентами Олексієм Годзенком, Євгенією Китаєвою, Наталією Нагорною, Євгенією Цветанською під час відряджень у зону ООС.

Науковці музею продовжують тісну співпрацю з представниками ЗМІ, зокрема з журналістами ТСН «1+1». У 2019 р. Євгенія Цветанська передала до Меморіалу 65 предметів музейного значення, серед яких – обереги, дитячі іграшки, уламки військового спорядження та нарукавні нашивки, знайдені нею особисто й передані бійцями ЗСУ спеціально для музею під час виїзду на передову [82].

За звітний період фондова колекція нарукавних знаків та нашивок різних військових формувань та підрозділів ЗСУ, міжнародних, благодійних і волонтерських організацій, поповнилася 71 одиницею, 39 із них були виготовлені за ескізами художника-графіка Романа Шості [83].

Прикладом систематичного комплектування музейних колекцій однотипними речами можуть слугувати предмети, випущені Національним банком України, а саме: пам'ятна монета «75 років визволення України» (номінал 5 грн) та пам'ятна медаль «100-річчя Чортківської офензиви» [84–85]. Остання присвячена наступальній операції Української Галицької армії, що була проведена 7–28 червня 1919 р. з метою визволення всієї території ЗУНР. Чортківський наступ, що відбувся в найнапруженіший період українських визвольних змагань, 1917–1921 рр., засвідчив волю українців до боротьби і є для нащадків зразком національної гідності та мужності.

Методом систематичного комплектування надійшла до фондів колекцій і продукція державного підприємства поштового зв'язку «Укрпошта», яке випустило у 2018–2019 рр. цілу низку поштових марок та конвертів, присвячених 100-річчю УНР, проголошенню Акта Злуки УНР та ЗУНР, грошовій одиниці – гривні, а також приурочених до ювілейних дат народження видатних українців Михайла Грушевського та Бориса Патона [86].

До п'ятої річниці визволення міст у Донецькій та Луганській областях Укрпошта випустила марку та блок серії «Краса і велич України. Донецька область» [87]. Вони красномовно відображають п'ять років боротьби нашого народу проти російської агресії на Сході України. Улітку 2014 р. за населені пункти Луганської та Донецької областей точилася запекла боротьба. У боях українські воїни віддавали свої життя, але здобували перемогу – звільняли рідні міста. У 2019 р. про долі учасників цих боїв розповідав виставковий проект «Вертаємо своє», презентований музеєм спільно з Українським інститутом національної пам'яті. Частину представлених на виставці матеріалів, зібрану працівниками Меморіалу під час відрядження до Донецької та Луганської областей, широкий загал побачив уперше. Серед персональних комплексів – документалістика Романа Власюка та Оганеса Петросяна й ціла низка фотографій, які ілюстрували хронологію подій визволення Маріуполя, Слов'янська, Краматорська, Северодонецька, Лисичанська і ще десятка населених пунктів [88–89].

Яскравими елементами, які привертають увагу відвідувача будь-якої експозиції, є художні роботи. Саме рефлексії митців, учасників і свідків подій на Сході України у 2014 р., є підтвердженням факту, що навіть страхіття війни можуть стати поштовхом до творення мистецтва.

У 2019 р. яскравою подією виставково-експозиційного життя музею стала виставка творів Сергія Захарова з м. Донецьк «Пітьма. Хроніки інверсії» [90]. У його роботах відображено літопис окупації рідного міста та дні полону, ця графіка одночасно є унаочненням емоційного стану, переконань та очікувань частини населення краю і спробою осмислення реалій життя через візуальні образи. Акцентом виставки були жахливі ілюстрації тортур та побуту під час полону Сергія Захарова, що ввійшли до його графічного роману «Діра». Доповнюють розуміння / відчуття патової «пітьми» регіону образи зі street art проекту «Мурзилка» – карикатури на представників окупаційної влади з влучними

порівняннями (наприклад, осучаснений образ так званих шарикових), що в 2014 р. були зображені ним на вулицях окупованого Донецька. Кілька політичних карикатур та інших малюнків нині зберігаються у фондах музею [91].

700 днів перебував у пекельному полоні Микитівської колонії № 87 «ДНР» український учений, релігієзнавець, кандидат історичних наук, письменник Ігор Козловський [92]. 27 січня 2016 р. він був захоплений бойовиками за свідомо українську позицію, зазнавав знущань і тортур. 27 грудня 2017 р. звільнений із полону за обміном. Документалістика, особисті речі Ігоря Анатолійовича, що були «свідками» його ув'язнення, посіли відповідне місце в експозиції виставкового проекту «Український Схід» та у фондівих колекціях музею. Неурядова організація «Amnesty International» («Міжнародна амністія») Ігоря Козловського проголосила в'язнем сумління.

В'язнем сумління став і журналіст Роман Сущенко, який після звільнення з неволі 7 вересня 2019 р. перед першою своєю конференцією зірвав із будівлі Укрінформу банер «#FreeSushchenko» («Волю Сущенку»). Цей артефакт, який протягом трьох років незаконного утримання Романа Володимировича в колонії суворого режиму № 11 (с. Утробіно Кіровської області, Російська Федерація) за сфабрикованими звинуваченнями у шпигунстві, був виявом боротьби та підтримки всіх політбранців Кремля. Нині банер як беззаперечний доказ злочинної путінської політики став музейним предметом. Він був переданий до музею дирекцією Укрінформу під час музейного заходу «Тюремне минуле Романа Сущенка стає історією» [93].

У вересні 2019 р. ми всі стали свідками звільнення з полону 35 політичних бранців Кремля, серед яких – 24 моряки. Їх було затримано в Керченській протоці в листопаді 2018 р. За більш ніж дев'ять місяців, протягом яких їх незаконно утримували в СІЗО «Лефортово» Міністерства юстиції Російської Федерації, жоден з українських моряків не визнав інкримінованих їм обвинувачень: усі 24 особи назвали себе військовополоненими. У московському СІЗО багато з них відзначили власні дні народження. Хтось узяв шлюб просто за ґратами. Хтось за цей час утратив в Україні батька, хтось не встиг вступити до вишу. Кілька курсантів не змогли вчасно отримати дипломи й перше офіцерське звання, а хтось заплатив за свою стійкість здоров'ям. Протягом усього часу перебування в неволі українських моряків підтримували москвичі-волонтери, серед яких – громадська діячка, активістка Вікторія Івлева. Вона дев'ять місяців збирала й носила передачі морякам у СІЗО. Усі 24 господарські сумки для передач як символ людяності, солідарності та засудження ганебної кремлівської політики Вікторія передала до музею [94].

Реалії сьогодення вносять корективи до музейного темарію, одним із нових складників теми «Соціогуманітарні наслідки війни: полон» стала тема «Українські політбранці Кремля». Музейники мають на меті створити виставку «Народжений вільним» (назва робоча), де будуть представлені історії людей сильних духом, із незламною силою волі, палко люблячих свій народ, свою країну – Україну! Серед

експозитів майбутньої виставки будуть матеріали Олексія Сизоновича, учасника партизанського руху на території ОРДЛО [95]. Попереду копітка й важлива праця з наукового комплектування музейних предметів. Збір матеріалів триває.

Необхідно відзначити ще один важливий аспект комплектування. Це наукова атрибуція музейного предмета та складання бойового шляху учасника події (довідкова картка). Перш ніж нові надходження потрапляють до фондів, в експозиційну площину, їх ретельно вивчають. Кожен музейний предмет ретельно досліджують, на кожен складають облікову та супровідну документацію. Дуже важливо не втратити історію, обставини виявлення та передачі предмета до музею, так би мовити, зафіксувати легенду комплектування.

Отже, одним із основних завдань комплектування й атрибутування музейних предметів є поповнення колекції музею необхідними матеріалами для дальшого розвитку історичної науки загалом та історії України в Другій світовій війні й історії сучасної Української держави, яка змушена знову боротися за своє існування, відстоювати територіальну цілісність і незалежність. За останні десятиліття музей пройшов складний шлях трансформації, він розвивається, живе й бореться разом із народом України.

Джерела та література:

1. Ермолаєва І. Аналіз роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні із наукового комплектування за 2017 р. // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. – 2018. – № 1 (19). – С. 94–113 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/09.04.2018/pdf/VIM_19_2018-94-113.pdf. – Назва з екрана.
2. Відозва (копія) Союзу визволення України «До громадської думки Європи» // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ)*. – НД-31544.
3. Документ на електронному носії. Акт злуки, об'єднання Української Народної Республіки (УНР) і Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) // *Фонди НМІУДСВ*. – НД-31541/1.
4. Документ на електронному носії. IV (Четвертий) Універсал Української Центральної Ради – державно-правовий акт, що проголошував незалежність Української Народної Республіки від Росії. 22.01.1918 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – НД-31541/2.
5. Славутич Яр. «Правдоносці». 1948 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-276220. – К-26749.
6. Кишиш З. «Дух, що тіло рве до бою...». 1951 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-276223. – К-26752.
7. Кишиш З. «Дрижить підземний гук». 1953 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-276224. – К-26753.
8. Курдидик Я. «Два кулемети». 1950-ті рр. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-276233. – К-26762.
9. *История дипломатии. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.)*. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-276231. – К-26760.
10. *Табори переміщених осіб*. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D1%96%D1%80_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1. – Назва з екрана.
11. *Журнал «Заграда»*. № 3. 1946 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-276765. – Г-81655.

12. Часопис «Орлик». Ч. 2. 1948 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276767. – Г-81657.
13. Календар на 1948 рік // Фонди НМІУДСВ. – КН-276766. – Г-81656.
14. Знак грошовий АО 222 Державної скарбниці Української Народної Республіки. Номінал 50 карбованців // Фонди НМІУДСВ. – КН-273914. – Д-70278.
15. Знак грошовий А 00874401 Державного банку Української Народної Республіки. Номінал 2 гривні // Фонди НМІУДСВ. – КН-276032. – Д-70996.
16. Знак грошовий А 01981875 Державного банку Української Народної Республіки. Номінал 10 гривень // Фонди НМІУДСВ. – КН-276030. – Д-70994.
17. Знак грошовий А 4433490 Державного банку Української Народної Республіки. Номінал 100 гривень // Фонди НМІУДСВ. – КН-273913. – Д-70277.
18. Знак грошовий АБ 078846 Державної скарбниці Української Держави. Номінал 100 карбованців // Фонди НМІУДСВ. – КН-276033. – Д-70997.
19. Знак грошовий АГ 168423 Державної скарбниці Української держави. Номінал 1000 карбованців // Фонди НМІУДСВ. – КН-273912. – Д-70276.
20. Табличка з прикордонного стовпа Галиції. 1916 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276036. – РМ-2626.
21. Колекція холодної зброї. Поч. ХХ століття // Фонди НМІУДСВ. – КН-277297–277309. – ЗТ-1709–1721.
22. Кортики офіцерські радянські. 1942–1943 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277316–277321. – Г-81669–81674.
23. Жетони 1942–1943 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277316–277321. – РМ-81669–81674.
24. Газети «Das Reich» [Дас Райх] («Райх»). 1942–1943 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277316–277321. – Г-81669–81674.
25. Фото сюжетні, видові, групові. Військовослужбовці Вермахту в Україні. 1941–1943 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276046–276083; КН-276910–276921; КН-277400–277404. – Ф-35452–35489; Ф-35530–35541; Ф-35572–35576.
26. Лист військовослужбовця Вермахту Венера Вільгельма (Wehner Wilhelm) до батьків. 1942–1943 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276357–276373. – Д-711127–711143.
27. Універсал. Український народо! 1939 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277118–277119. – Д-71451–71452.
28. Журнал. Осередок пропаганди і інформації при Проводі Організації українських націоналістів. 1948 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277107. – Г-81668.
29. Листівки. Німецький солдате! (Deutscher Soldat!). 1941–1944 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276087–276096. – Л-8715–8724.
30. Погон лейтенант-генерала 1 Королівського драгунського гвардійського полку Сухопутних військ Великобританії. 2000 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277173. – РТ-5163.
31. Виделка з армійського похідного столового набору М1942. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277271. – РМ-2653.
32. Свисток офіцера Російської імператорської армії. I чверть ХХ століття // Фонди НМІУДСВ. – КН-277271. – РМ-2655.
33. Книжка. Бессарабія Україна – Крим. 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276575. – К-26775.
34. Шолом. 1932–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276573. – РМ-2634.
35. Наручники. 1935–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276572. – РМ-2630.
36. Погони молодшого лейтенанта НКВД. 1946 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276574/1–2. – РТ-5079/1–2.
37. Генеральний каталог. – Семенюк В.П. // Фонди НМІУДСВ.
38. Генеральний каталог. – Ліськевич П.М. // Фонди НМІУДСВ.
39. Генеральний каталог. – Чемеринська Р.Л. // Фонди НМІУДСВ.

40. Генеральний каталог. – Гуньовська О.М. // Фонди НМІУДСВ.
41. Документи Гуньовської О.М. 1926–1943 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277086–277090. – Д-71431–71435.
42. Генеральний каталог. – Лиско В.В. // Фонди НМІУДСВ.
43. Генеральний каталог. – Лиско Р.В. // Фонди НМІУДСВ.
44. Відзнака імені Блаженного Священномученика Омеляна Ковча. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277023. – РР-3083.
45. Генеральний каталог. – Мосійчук (Слободюк) М.С. // Фонди НМІУДСВ.
46. Генеральний каталог. – Капуста В.П. // Фонди НМІУДСВ.
47. Генеральний каталог. – Репіцький Є.І. // Фонди НМІУДСВ.
48. Генеральний каталог. – Ялинський В.С. // Фонди НМІУДСВ.
49. Медаль Праведника народів світу В.С. Ялинського. 2013 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276733. – НН-14769.
50. О. Стяжкіна. «Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років». – К., 2019. – С. 321.
51. Генеральний каталог. – Бірюкова Є.П. // Фонди НМІУДСВ.
52. Генеральний каталог. – Маліцький І.Ф. // Фонди НМІУДСВ.
53. Генеральний каталог. – Побірченко І.Г. // Фонди НМІУДСВ.
54. Генеральний каталог. – Мошура (Олешко) К.С. // Фонди НМІУДСВ.
55. Сповідання про загибель Г.А. Волошина. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276934. – Д-71351.
56. Генеральний каталог. – Волошин Г.А. // Фонди НМІУДСВ.
57. Генеральний каталог. – Веремей І.М. // Фонди НМІУДСВ.
58. Генеральний каталог. – Федоров О.З. // Фонди НМІУДСВ.
59. Генеральний каталог. – Федоров І.Г. // Фонди НМІУДСВ.
60. Генеральний каталог. – Субботін В.В. // Фонди НМІУДСВ.
61. Генеральний каталог. – Кудрявцев М.Г. // Фонди НМІУДСВ.
62. Генеральний каталог. – Щербак А.М. // Фонди НМІУДСВ.
63. Генеральний каталог. – Кравцов Ю.Є. // Фонди НМІУДСВ.
64. Генеральний каталог. – Антіпін І.О. // Фонди НМІУДСВ.
65. Генеральний каталог. – Герасименко В.П. // Фонди НМІУДСВ.
66. Генеральний каталог. – Мазур І.Є. // Фонди НМІУДСВ.
67. Лист Г.С. Часника до дружини. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276853. – Д-71326.
68. Генеральний каталог. – Антонюк М.Л. // Фонди НМІУДСВ.
69. Генеральний каталог. – Петичинська О.К. // Фонди НМІУДСВ.
70. Генеральний каталог. – Єресько В.С. // Фонди НМІУДСВ.
71. Генеральний каталог. – Полюга Л.Р. // Фонди НМІУДСВ.
72. Генеральний каталог. – Божко В.М. // Фонди НМІУДСВ.
73. Генеральний каталог. – Стеблюк В.В. // Фонди НМІУДСВ.
74. Генеральний каталог. – Потехін П.Г. // Фонди НМІУДСВ.
75. Генеральний каталог. – Блінов В.Є. // Фонди НМІУДСВ.
76. Генеральний каталог. – Галущенко А.В. // Фонди НМІУДСВ.
77. Генеральний каталог. – Ридзанич М.В. // Фонди НМІУДСВ.
78. Генеральний каталог. – Сумський Д.М. // Фонди НМІУДСВ.
79. Генеральний каталог. – Лисенко І.Д. // Фонди НМІУДСВ.
80. Генеральний каталог. – Зраєвська І.В. // Фонди НМІУДСВ.
81. Подяка Президента України. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276638. – Д-71262.
82. Генеральний каталог. – Цветанська Є.В. // Фонди НМІУДСВ.

83. Генеральний каталог. – Шостя Р.В. // Фонди НМІУДСВ.
84. Монета пам'ятна. «75 років визволення України» // Фонди НМІУДСВ. – КН-277025/1-2. – НН-13783/1-2.
85. Медаль пам'ятна. «100-річчя Чортківської офензиви» // Фонди НМІУДСВ. – КН-277024/1-2. – НН-13782/1-2.
86. Марки поштові, блоки марок. Конверти першого дня. 2018–2019 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276639–276673. – Філ-2972–3006.
87. Блок марок «Краса і велич України. Донецька область». 2019 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276674. – Філ-3007.
88. Генеральний каталог. – Власюк Р.В. // Фонди НМІУДСВ.
89. Генеральний каталог. – Петросян О.А. // Фонди НМІУДСВ.
90. Генеральний каталог. – Захаров С.В. // Фонди НМІУДСВ.
91. Живопис. Малюнки. 2014–2019 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276588–276595. – ОМ-3698–3705.
92. Генеральний каталог. – Козловський І.А. // Фонди НМІУДСВ.
93. Банер «#FreeSushchenko». 2016–2019 рр. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31547.
94. Пакети господарські. 2018–2019 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-276969–276991; РР-5056–5078.
95. Генеральний каталог. – Сизонович О.І. // Фонди НМІУДСВ.

© **Ярослава ПАСИЧКО**

АНАЛІЗ НАУЧНОГО КОМПЛЕКТОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНІ ЗА 2019 Г.

Подведены итоги научного комплектования Национального музея истории Украины во Второй мировой войне за 2019 г. По тематическому принципу проанализированы новые поступления, которые дополнили фондовую коллекцию и стали как источником для дальнейшего исследования истории войны, так и уникальными экспонатами в экспозиционном пространстве музея. Определены направления дальнейшего комплектования фондовой коллекции с учётом явлений действительности и востребованности в обществе.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный предмет, комплектование, экспозиция, фонды, фондовые коллекции.

© *Yaroslava PASICHKO*

RESEARCH ANALYSIS FOR 2019 OF NEW ACQUISITIONS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR

The author summed up the new scientific acquisitions of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War for 2019. On a thematic basis, the author analyzed the new acquisitions which added the fund collection and became both a source for further research of the history of the war and the unique exhibits in the museum exhibition space. The directions of further acquisition of the fund collection are determined taking into account the realities and needs in society.

Keywords: *Second World War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum item, acquisition, exposition, funds, fund collections.*

УДК 069.8(093)“2019”:355.1-053.18“1939/1945”-047.24

© *Наталія ФІЛАНОВА, Лариса НЕСТЕРУК*

АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З УСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2019 р.

Проаналізовано пошукову діяльність науковців музею, спрямовану на встановлення доль полеглих комбатантів у роки Другої світової війни. порушено питання необхідності проведення такої роботи для сучасного суспільства. Розглянуто напрями пошукової діяльності щодо встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загиблих у межах історико-соціологічного дослідження музею за темою «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні». Узагальнено результати науково-дослідної діяльності з установами доль загиблих військовиків у 2019 р.

Ключові слова: *пошук, лист-запит, увічнення пам'яті, людські втрати, Національний музей історії України у Другій світовій війні.*

У 2019 р. людство відзначало трагічну дату – 80 років від початку найбільшого в історії ХХ ст. збройного протистояння – Другої світової війни. Капітуляція гітлерівської Німеччини й знищення нацизму як ідеології та практики є заслугою мільйонів українців. Важливість цієї сторінки історії зумовлена ще й тим, що минулій війні належить особливе місце у формуванні світоглядних орієнтирів українського суспільства. Європейська орієнтація та гуманізація українського суспільства потребують визнання цінності кожного людського життя, обліку всіх військових утрат.

Національний музей історії України у Другій світовій війні вже понад 10 років працює над дослідженням цього актуального питання. На основі джерельного фонду, який зберігається в музеї (налічує близько 3 млн персональних документів про загиблих і зниклих безвісти воїнів, призваних із території України), Книг Пам'яті України та загальнодоступних Інтернет-ресурсів проводиться науково-документальний пошук задля встановлення доль загиблих та визначення місць їхнього поховання.

Упродовж 2007–2019 рр. на адресу музею надійшло 12 077 листів-запитів щодо встановлення доль бійців, полеглих у роки Другої світової війни. Лише за 2019 р. він отримав 1066 таких звернень.

Метою цієї статті є аналіз та систематизування результатів науково-дослідницької діяльності з установами доль загиблих військовослужбовців за 2019 р. у межах історично-соціологічного дослідження музею «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні».

У пропонованій розвідці проаналізовано науково-документальний пошук за кількісними та якісними показниками, які характеризують запити за видами, тематикою питань, географією та способами надходження.

Загальна характеристика запитів

Упродовж 2019 р. на адресу музею надійшли запити, які умовно можна поділити на: тематичні, соціально-правові, генеалогічні та непрофільні.

Найбільший пласт із загальної кількості звернень – тематичні. Такі запити потребують виокремлення питання за певною темою: встановлення особових даних воїна; дослідження бойового шляху загиблого або його військової частини; пошук місця загибелі або поховання бійця, надання необхідної інформації для вирішення питання увічнення пам'яті тощо.

У листі з м. Гродно (Білорусь) від Павла Вікторовича Борбицького було запитання про місце поховання його прадіда Володимира Семеновича Горбача, 1905 р. н. У родині збереглася вирізка з невідомої української газети, де зазначено, що розшукуваний загинув у бою 28 липня 1944 р., похований у м. Шяуляй (нині – Литовська Республіка).

Запитувач повідомив про безрезультатні пошуки загиблого в різних братських могилах м. Шяуляй та про своє щире бажання знайти й відвідати поховання прадіда [1].

У результаті проведеної роботи в документальному фонді музею вдалося знайти сповіщення про загибель В.С. Горбача, згідно з яким військовослужбовець поліг 27 липня 1944 р. і був похований у м. Шяуляй. Підтвердженням факту поховання бійця саме в Литві стала облікова картка № 45-04 військового поховання у с-щі Гінкунай Шяуляйського району, розміщена на загальнодоступному сайті об'єднаної електронної бази загиблих воїнів. У списках похованих під № з/п 181 значився рядовий Горбач В.С. (без повного зазначення персональних даних).

Підставою припустити, що у згаданій братській могилі покоїться прах саме Володимира Семеновича Горбача, став той факт, що у с-щі Гінкунай значився похованим його однополчанин – Кутод Мурат Джанабаєв, який загинув в один день із розшукуваним. Музейники порадили запитувачу звернутися до місцевих органів влади за адресою розміщення могили щодо увічнення пам'яті загиблого прадіда.

Соціально-правові запити спрямовано на соціальний захист і забезпечення прав громадян як нашої, так і інших держав – на території України та за її межами. Слід зазначити, що в попередні роки такі запити надходили здебільшого від державних установ: військкоматів, управлінь пенсійного фонду та соціального захисту громадян, юридичних організацій. У 2019 р. соціально-правові запити музей отримував здебільшого від фізичних осіб, яких цікавило підтвердження фактів участі бійця у війні, русі Опору; призову до лав Червоної армії; загибелі на фронті, в концтаборі тощо. Найчастіше така інформація була необхідна для вирішення питань спадку та увічнення пам'яті полеглих.

«...У моїх родичів, які мешкають у м. Тернополі, є сповіщення про загибель дядька – Петра Гнатовича Медвідя, 1926 р. н., який помер в евакошпиталі № 5891 у 1944 р., був похований у Києві, на Куренівському кладовищі, навіть зазначено номер ділянки. Проте на цій ділянці не вдалося виявити бодай якусь згадку про поховання солдата» [2]. Цей лист надійшов на сторінку музею в мережі Facebook від пана Володимира. Запитувачу для вирішення питання рекомендували звернутися до адміністрації кладовища за адресою розміщення могили.

Щороку більше надходить листів із запитаннями генеалогічного характеру. Молодь дедалі більше цікавиться історією свого роду, життям пращурів. Наша держава йде назустріч таким бажанням. Сьогодні у відкритому доступі фонди багатьох архівів, бібліотек та музеїв. Співробітники музею працюють також над викладенням у мережі Інтернет інформації, акумульованої в музейній електронній базі даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів (<https://martyrology.org.ua>).

Найменшу за чисельністю групу серед отриманих звернень становлять непрофільні запити. Вони містять запитання про долю цивільних осіб, примусових робітників, вивезених на роботу до Німеччини, людей, які залишилися на окупованих територіях, тих, хто воював у загонах УПА, партизанських з'єднаннях, вів боротьбу в підпільних організаціях, військовослужбовців, які померли після війни, та ін.

Стосовно пошуку даних про Демида Даниловича Корнійчука, 1907 р. н., уродженця с. Старий Майдан (нині – Пулинського району Житомирської області), загиблого в 1942–1943 рр. і похованого в рідному селі, звернувся його правнук Максим Олександрович Пінчук із м. Львів [3].

Запитувач повідомляв, що прадід воював у партизанському загоні, був схоплений колабораціоністами й розстріляний німцями. Родичам вдалося перевезти тіло й поховати в с. Старий Майдан. На безіменній могилі пізніше встановили хрест. Правнук мав на меті впорядкувати її. Тому необхідно було з'ясувати дату загибелі родича. Запитувачу порадили звернутися до Центрального державного архіву громадських об'єднань України, де зберігаються документи партизанських загонів, що діяли в роки війни на території України.

Класифікувати запити, в яких міститься інформація про долю учасників війни, можна й за адресантами: від юридичних осіб (службові); від фізичних осіб (громадян України та іноземців).

До категорії «службові» можна зарахувати запити, що надійшли до музею від Міністерства оборони України, Міністерства закордонних справ України, Інституту національної пам'яті України, Інституту історії України НАН України, Управління праці та соціального захисту населення, Посольства Російської Федерації в Україні, судових органів різних рівнів, обласних та районних військкоматів, органів місцевого самоврядування тощо.

Запити від фізичних осіб – це ті, що надходять від родичів полеглих воїнів, а також науковців, журналістів, публіцистів, які працюють із темою Другої світової війни.

Невелика група запитів із цієї категорії надійшла з інших країн. Такі звернення запитувачі надсилають самостійно або через юридичні установи, що займаються вирішенням питань соціально-правового значення. У 2019 р. музей отримав запити з Білорусі, Грузії, Ізраїлю, Казахстану, Киргизстану, Німеччини, Російської Федерації, Сполучених Штатів Америки з проханнями з'ясувати долю, бойовий шлях або місце поховання загиблого.

Із заявою про встановлення місця поховання загиблого в Другій світовій війні Мілі Абрамовича Ланцмана, 1925 р. н., уродженця с. Станіславчик Жмеринського району Вінницької області, звернулися родичі, які мешкають в Ізраїлі, – сестра Мір'ям Клайн (уроджена Ланцман) та племінниця Ольга Троянська [4].

У результаті проведеного науково-документального пошуку вдалося встановити місце поховання загиблого в с. Коршів Коломийського району Івано-Франківської області.

Шляхи надходження запитів до музею різні. Останнім часом збільшилася кількість звернень електронною поштою. Звичайною – надсилають листи здебільшого люди похилого віку. Значно скоротилася кількість заяв, які респонденти заповнюють у музеї особисто.

Кількісний аналіз запитів

Із 1066 запитів, що надійшли до музею в 2019 р., співробітники науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті опрацювали в I кварталі – 392, у II – 185, у III – 354, у IV – 135.

Останнім часом інтерес до проблеми втрат у роки Другої світової війни можна назвати стабільним. Незначний кількісний спад компенсується складністю досліджуваних запитів.

Таблиця 1

2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
760	760	1368	1205	1066

Упродовж 2019 р. відповіді надавали як на індивідуальні, так і на комплексні запити.

Серед комплексних – слід виокремити: встановлення персональних даних на 243 осіб – уродженців Киргизстану, похованих на території України; 11 військовослужбовців – уродженців с. Лемешівка Яготинського району Київської області, для увічнення їхніх прізвищ на меморіальних плитах пам'ятника воїнам-землякам; 165 бійців, призваних до армії з території України, які загинули в нацистському таборі для військовополонених на о. Енгелей (Норвегія), та ін.

Основний зміст індивідуальних запитів

Звернення, що надходять до музею, можна систематизувати за тематикою та напрямками пошуку.

Зміст прохань, із якими зверталися запитувачі у 2019 р., залишився незмінним: пошук будь-якої інформації про загиблого; встановлення або уточнення місця поховання; визначення військової частини, у складі якої він воював; встановлення відомостей про родичів або їхньої адреси; підтвердження національності військовослужбовця; надання інформації про воїнів, які після війни залишилися живими; наявність нагород у військовослужбовця; підтвердження відомостей про загиблих для створення мартирологів, місцевих Книг Пам'яті; допомога в увічненні пам'яті полеглих; надання інформації для доповнення головної та створення виставкових експозицій (відповідно до запитів наукових співробітників музею) тощо.

Єдиною відмінністю в тематиці запитів є те, що запитувачі менше звертаються до музею із проханням надати копії документів для отримання пільг від держави, виняток становлять звернення про надання довідок, необхідних для виплат надбавок до пенсії. Такі запити надходять через Міністерство оборони України, військкомати та державні установи.

Саме для виплат надбавок до пенсії звернулася по інформацію про загибель батька – Івана Васильовича Суярка, 1910 р. н., – жителька с. Глинище Хойницького району Гомельської області Білорусі Вікторія Іванівна Суярко [5].

Запитувачка отримала копію документа, який зберігається в музеї, де вказано, що розшукуваний зник безвісти у квітні 1942 р. Крім того, була знайдена додаткова інформація на загальнодоступному сайті об'єднаної електронної бази даних загиблих воїнів про Івана Васильовича Суярка – техника-інтенданта І рангу 919-ї окремої телеграфно-експлуатаційної роти, який помер від хвороби 27 червня 1942 р. й був похований на Покровському кладовищі м. Волоколамськ Московської області.

Серед індивідуальних щорічних звернень найчисленнішими були запити про надання будь-яких відомостей про загиблого або зниклого безвісти родича.

«Можливо, у Вашій базі документів знайдеться справа мого прадіда. Моя бабуся й до цього часу чекає на звістку про свого тата Варнаву Семеновича Янішевського, який у званні сержанта був призваний Тетіївським РВК. Воював у складі 318-го стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту. Родина отримала повідомлення про поранення бійця, але подальша його доля невідома. Моя бабуся, вже будучи заміжньою, все вдивлялася в кожного солдата, який потрапляв у поле зору, – чи не батько, бува, йде? Мені дуже хочеться, щоб наприкінці життя моя бабуся знала правду. З повагою Надія Віталіївна Баглай» [6].

У документальному фонді музею розшукали відмітку в Алфавітній книзі безповоротних втрат Тетіївського РВК про те, що сповіщення про загибель сержанта Варнави Семеновича Янішевського в січні 1949 р. отримала дружина. Також вдалось установити, що прадід запитувачки, ймовірно, загинув на території Івано-Франківської області.

Другою за чисельністю групою запитів були ті, в яких адресанти цікавилися місцем поховання загиблого.

«...Мій двоюрідний брат Касіян Іванович Конончук народився в с. Лютарка Ізяславського району Кам'янець-Подільської області. Був на фронті, воював, у 1944 р. прийшла "похоронка". Мама Касіяна в 1945 р. померла, "похоронка" зникла. Ми до сьогоднішнього дня не знаємо, де Касіян загинув, де похований. З родини вже нікого немає, крім мене, 90-літнього старого», – написав у листі Павло Никанорович Конончук [7].

Під час пошуку відомостей про полеглого було виявлено сповіщення про загибель, згідно з яким він помер від ран 10 липня 1944 р. Спочатку був похований на братському кладовищі с. Ворона Ковельського району Волинської області. У списках воїнів, полеглих і похоронених на території Ковельського району (їх передав до музею Ковельський ОМВК), було знайдено інформацію, що рядовий Касіян Іванович Конончук значиться похованим у братській могилі с. Білашів під № з/п 67.

Завдяки зусиллям науковців музею Павло Никанорович Конончук довідався про долю й місце поховання свого брата.

Із поступовим викладенням у відкритий доступ у мережі Інтернет документів, які стосуються долі військовополонених, збільшується кількість запитів на цю тему.

Із запитом про долю та місце поховання Василя Петровича Каракохи, 1910 р. н., уродженця с. Терешки Сквирського району Київської області, призваного до лав армії в 1941 р. Сквирським РВК, звернувся правнук загиблого Дмитро Сергійович Кушпіль [8].

Серед документів про полеглих воїнів, переданих до музею Маньківським РВК Черкаської області, було знайдено сповіщення про загибель, згідно

з яким розшукуваний зарахований зниклим безвісти в січні 1944 р. Також на сайті об'єднаної електронної бази загиблих воїнів вдалося виявити інформацію, відповідно до якої він потрапив у полон 10 січня 1944 р. під м. Умань. Перебував у таборі для військовополонених Б'єрнелва, шталазі II В, на півночі Норвегії, за полярним колом, помер у полоні 24 червня 1944 р. Похований на кладовищі для військовополонених. У 1951 р. за розпорядженням норвезького уряду було здійснено перепоховання праху радянських воїнів із різних місць на одному військовому кладовищі на о. Х'єтта, на узбережжі Гельгеланд.

Із проханням надати відомості про загиблих у роки війни звертаються юридичні установи під час розгляду питань професійної правничої допомоги родичам полеглих.

Із запитом до музею звернулося адвокатське бюро «Галина Бідула та партнери» (м. Львів) для надання правової допомоги Галині Іванівні Богатиренко, доньці загиблого солдата Ігната Єкатериновича Сая [9].

Під час пошуку паперів, пов'язаних із цим військовослужбовцем, було виявлено три документи про його долю й загибель.

Важливим складником документально-пошукової роботи науковців є передача до музею матеріалів полеглих воїнів.

Із проханням відшукати інформацію про долю її прадіда Марка Лаврентійовича Антонюка звернулася до музейників киянка Леся Олександрівна Домбровська. Запитувачці було відомо лише місце й рік народження родича [10].

У документальному фонді музею було знайдено сповіщення про загибель розшукуваного, згідно з яким він зарахований зниклим безвісти в січні 1945 р. Сповіщення, виписане Управлінням з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового і сержантського складу, отримала дружина полеглого в 1947 р.

Водночас вдалося знайти інформацію на загальнодоступних сайтах про нагородження прадіда запитувачки Марка Лаврентійовича Антонюка, 1913 р. н., уродженця с. Гоцулівка Чернівецького району Вінницької області, орденом Слави III ст. в жовтні 1944 р. та анкету про пошук загиблого.

Із нагородного листа довідалися, що червоноармієць Марко Лаврентійович Антонюк служив снайпером-стрільцем у 42-му стрілецькому полку 180-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту, а з анкети – що в жовтні 1944 р. М.Л. Антонюк був поранений і відправлений до шпиталю, куди не прибув (про це повідомляв начальник лікувального закладу). В анкеті також вказувалося, що розшукуваного можна вважати зниклим безвісти в жовтні 1944 р.

Зрозуміло, що такий складний пошук могли здійснити лише фахівці. Вдячна Леся Олександрівна Домбровська передала до музею документи воїна, що зберігалися в родині.

Географія запитів

У Таблиці 2 листи-запити систематизовано за країною проживання адресантів. Зарубіжні країни подано в алфавітному порядку.

Таблиця 2

Країна*	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Україна**	756	632	549
Австралія	1	–	–
Азербайджан	–	311	–
Білорусь	8	18	10
Вірменія	–	1	–
Грузія	1	1	1
Ізраїль	1	3	1
Іспанія	1	–	–
Казахстан	262	1	4
Країна*	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Киргизстан***	–	1	243
Китай	–	37	–
Литва	2	–	–
Німеччина	2	3	5
Нова Зеландія	–	1	–
Норвегія****	–	–	165
Польща	1	–	–
Російська Федерація*****	42	168	60
США	2	–	1
Узбекистан	271	–	–
Франція	4	–	–
Без зазначення країни (e-mail)	10	28	27
Загалом:	1368	1205	1066

* Назви країн подано за Таблицею територіальних типових поділів рубрикатора Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [11].

** В одному комплексному зверненні від пошуковця містилися запити про долі 13 воїнів-односельців із с. Лемешівка Яготинського району Київської області; комплексні запити на встановлення долі шістьох в'язнів табору для військовополонених Наутсі та п'ятьох – табору для військовополонених Нойгаммер – уродженців України.

*** В одному комплексному зверненні містилися запити про долю 243 воїнів-киргизів;

**** Комплексний запит на встановлення долі 165 в'язнів табору для військовополонених на о. Енгелей (Норвегія).

***** З урахуванням запитів ГО «Безсмертний полк – Москва».

Порівняно з попереднім роком збільшився кількісний показник установлених доль загиблих воїнів, уродженців Киргизстану, похованих на території

України.

Із загальної кількості запитів від громадян України найбільше звернень надійшло від жителів Київської області та м. Київ (Таблиця 3).

Таблиця 3

Регіон	2017 р.	2018 р.	2019 р.
АР Крим	4	5	–
Вінницька	8	134	13
Волинська	2	3	4
Дніпропетровська	10	14	27
Донецька	6	6	2
Житомирська	8	6	–
Закарпатська	–	–	–
Запорізька	12	6	9
Івано-Франківська	4	4	1
Київська*	15	10	76
Регіон	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Кіровоградська	8	1	2
Луганська	–	1	2
Львівська	6	2	6
Миколаївська	4	4	4
Одеська	6	3	3
Полтавська	15	4	7
Рівненська	1	1	4
Сумська	2	8	4
Тернопільська	2	3	5
Харківська	9	12	10
Херсонська	1	–	10
Хмельницька	9	–	9
Черкаська	9	6	12
Чернівецька	2	1	–
Чернігівська	580	7	13
м. Київ**	33	176	290
Загалом:	756	416	513

* З урахуванням запиту, що надійшов із с. Лемешівка Яготинського району.

** З урахуванням запитів від Національного комітету Товариства Червоного Хреста України та наукових співробітників музею.

Загалом ситуація щодо надходження листів із території України залишається сталою.

Співпраця з державними та громадськими організаціями України й інших держав

Перелік установ, які у 2019 р. звернулися до музею, подаємо в Таблиці 4.

Таблиця 4

Організація	Кількість запитів
Міністерство оборони України	2
Військкомати України	7
Інститут національної пам'яті України	9
Інститут історії України НАН України	2
Судові, адвокатські установи України	4
Служба розшуку Товариства Червоного Хреста України	69
Органи місцевого самоврядування	2
Управління праці та соціального захисту населення	1
Громадські та пошукові організації	30
Архівні установи	1
Наукові співробітники НМІУДСВ	40
Організація	Кількість запитів
Посольство Російської Федерації	1
Центр історії народів Росії (м. Москва)	2
Військкомати Російської Федерації	3
Загалом:	165

У 2019 р. музей, як і в попередні роки, отримував запити від Міністерства оборони України, військкоматів, громадських та пошукових організацій тощо.

Цього року також надійшли запити на встановлення долі, місця поховання та місця проживання родичів полеглих воїнів від Посольства України в Киргизській Республіці (через Міністерство закордонних справ України) та Посольства Російської Федерації в Україні. У відповіді на комплексне звернення Міністерства закордонних справ України про місце поховання воїнів-киргизів на території України містилася інформація про долю та адресу поховання 243 військово-службовців, загиблих і похованих на території України [12].

Тісні зв'язки поєднують музей з Українським інститутом національної пам'яті, який спрямував до нього лист і списки колишніх в'язнів табору для військовополонених, що існував на норвезькому о. Енгелей. Лист надійшов в Україну від ГО «Українська громада в Норвегії».

Із загальної кількості (535 осіб) науковці музею виокремили 165 представників України, жителів 20 областей. У результаті дослідницької роботи з'ясовано, що більшість загиблих на о. Енгелей військовиків вважалися зниклими безвісти або не були згадані в жодних документах воєнного часу. Лише одиниці зі списку значаться загиблими в німецькому полоні. Серед жертв – п'ять цивільних осіб.

Як і в попередні роки, музей контактував із пошуковцями, відповідаючи на індивідуальні та колективні запити.

Працюючи над запитом групи «Пошук воїнів з Казахстану», музейники встановили долю червоноармійця 335-го стрілецького полку 50-ї стрілецької дивізії Жабая Хельжанока, 1913 р. н., уродженця с. Гениченка Гур'євської області Казахстану. Науковці музею з'ясували, що Жабай Хельжанок загинув 18 квітня 1944 р., похований у м. Київ, у братській могилі Військового меморіалу Дарницького кладовища [13].

У 2019 р. співробітники науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті відпрацювали 40 звернень своїх колег, які створюють нові музейні експозиції та виставки, комплектують і атрибутують музейні колекції тощо.

Програми пошуково-дослідницької діяльності

Науково-документальний пошук здійснюється за програмами: «Відновлення родинних зв'язків», «Родина шукає солдата», «Братська могила», «Соціальна допомога членам родин загиблих воїнів», «Війна. Полон. Пам'ять».

У межах програми «Відновлення родинних зв'язків» разом зі Службою розшуку Товариства Червоного Хреста України було проведено роботу з установами доль і місць поховання 69 військовослужбовців, які загинули в роки Другої світової війни. У документальному фонді музею виявлено документи, завдяки яким вдалося з'ясувати долю 34 військовослужбовців.

Програма «Родина шукає солдата» передбачає пошук полеглих воїнів відповідно до звернень від членів сімей. У 2019 р. було надано інформацію про долі 135 військовиків, про яких родичі раніше не мали жодної звістки.

Ще одним проектом дослідницької діяльності, над яким відділ працював упродовж року, є програма «Братська могила». Головна мета напряму – встановлення та підтвердження місця поховання воїна. До цього розділу також можна зарахувати запити про пошук родичів полеглих, надіслані пошуковими організаціями, які перепоховують останки бійців, знайдених нині на полях колишніх боїв.

«...Учора ми їх відспівали та поховали. Тих самих 257 забутих, затоптаних і тисячі разів переїжджених тракторами червоноармійців, які загинули наприкінці війни – з лютого по квітень 1945 р. – біля с-ща Пампалі Салдуського району Латвії», – написав один із членів латвійського пошукового загону «Легенда».

Навесні 2018 р. під час ремонту дороги за 200 м на північ від х. Талівалди Пампальської волості Салдуського краю під полотном дороги було виявлено масове військове поховання. Упродовж 2019 р. пошуковим загonom «Легенда» в результаті трьох експедицій із братських могил під полотном дороги були екстеровані останки 257 військовослужбовців Червоної армії. З ними було виявлено дев'ять орденів і медалей, п'ять знаків «Гвардія», рештки червоноармійської

книжки і двох солдатських медальйонів. Імена лише сімох солдатів вдалося встановити.

Одним із загиблих був українець – рядовий Володимир Іванович Верескун, 1926 р. н., уродженець Тельманівського району Сталінської (нині – Донецька) області, стрілець 952-го стрілецького полку 268-ї стрілецької дивізії. Убитий 2 лютого 1945 р. Нагороджений медаллю «За відвагу» – за те, що в бою 28 грудня 1944 р. першим пішов в атаку, подаючи приклад решті бійців... [14].

Співробітникам музею вдалося відшукати сповіщення про загибель 19-річного Володимира Верескуна, яке отримала його сестра Олена Іванівна, на той час жителька с. Приморське Тельманівського району Сталінської області.

У сповіщенні вказувалося, що полеглого поховано на братському кладовищі с-ща Пампалі Салдуської волості Езерського повіту Латвійської РСР. Судячи з наведених фактів, останки воїнів із поховання біля х. Талівалди мали перенести на братське військове кладовище в с-щі Пампалі, але з невідомих причин цього не зробили, тому значна кількість воїнів залишилася на місці ліквідованого на папері братського поховання. Такі випадки варварського поводження з могилами, на жаль, відомі нам і у власній країні.

У межах музейної програми «Братська могила» 2019 р. було встановлено місця поховань 56 воїнів, полеглих на території України та інших держав.

За програмою «Соціальна допомога членам родин загиблих воїнів» відпрацьовуються запити, які надходять від державних установ та громадських організацій, а також від родичів бійців. У таких зверненнях містяться прохання надати інформацію та копії документів про загибель рідних для правової підтримки: щодо вирішення питань спадку, надання пільг членам родини полеглого тощо. Упродовж 2019 р. було відпрацьовано 17 таких запитів.

Від 2018 р. в музеї діє програма «Війна. Полон. Пам'ять». Проводячи дослідження за цим напрямом, співробітники встановили долі 196 бранців – уродженців України або призваних із її території і загиблих у нацистських таборах для військовополонених.

У 2019 р. до електронної бази даних військовополонених – уродженців України, були занесені дані про 678 бійців – в'язнів таборів для військовополонених: Дахау та Нойгаммер (Німеччина), шталаг № 355 Проскурів / Раків (Україна), табір на о. Енгелей (Норвегія), Наутсі (Мурманська область, Російська Федерація) та дулаг-100 (м. Порхов, Російська Федерація).

Аналіз науково-дослідної роботи з установами доль загиблих за 2019 р. свідчить про актуальність теми та необхідність такої діяльності, особливо за нинішніх обставин, коли вже шість років триває збройний конфлікт на Сході України.

Ця робота спрямована передусім на збереження історичної пам'яті про Другу світову війну та внесок України в розгром нацизму. Ми маємо не забувати: тільки в тій країні, де пам'ятають про загиблих, будуть ті, хто захищатиме живих.

Джерела та література:

1. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – Науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ). – Лист-запит № 475/2019 р.
2. Там само. – Лист-запит № 988.
3. Там само. – Лист-запит № 1025.
4. Там само. – Лист-запит № 1037.
5. Там само. – Лист-запит № 931.
6. Там само. – Лист-запит № 344.
7. Там само. – Лист-запит № 830.
8. Там само. – Лист-запит № 318.
9. Там само. – Лист-запит № 396.
10. Там само. – Лист-запит № 825.
11. Таблиці територіальних типових поділів / І.І. Багрій, А.Г. Бровкін, Л.В. Головіна, І.Я. Зарічняк, О.К. Коваленко; НАН України, НБУВ; Голов. ред. О.С. Онищенко. – К.: НБУВ, 2004. – С. 555–603.
12. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 1188 за 2018 р.
13. Там само. – Лист-запит № 370.
14. Там само. – Лист-запит № 483.

© **Наталія ФІЛАТОВА, Лариса НЕСТЕРУК**

**АНАЛИЗ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ
НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ
ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ СУДЕБ
ПОГИБШИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ВЫЯВЛЕНИЮ
ДОКУМЕНТОВ О ГИБЕЛИ
ЗА 2019 г.**

Проанализирована поисковая деятельность научных сотрудников музея, направленная на установление судеб погибших комбатантов в годы Второй мировой войны. Поднят вопрос необходимости проведения такой работы для современного общества. Рассмотрены направления научно-документального поиска по установлению судеб погибших военнослужащих и выявлению документов о погибших в рамках историко-социологического исследования по теме «К вопросу исторической памяти о войне в Украине». Обобщены результаты научно-исследовательской деятельности по установлению судеб погибших бойцов в 2019 г.

Ключевые слова: *запрос-обращение, увековечение памяти, человеческие потери, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.*

© *Natalia FILATOVA, Larysa NESTERUK*

ANALYSIS OF THE RESEARCH WORK OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR TO DETERMINE THE FATE OF DECEASED MILITARY PERSONNEL AND IDENTIFYING DOCUMENTS ABOUT THE DEATH FOR 2019

The research activity of the museum's scientists aimed at establishing the fate of deceased military personnel during the Second World War was analyzed. The issue of the need to conduct such work for modern society has been initiated. The directions of the scientific and documentary search on determining the fate of the fate of deceased military personnel and identifying documents about the fallen persons within of historical and sociological research on the topic "On the question of the historical memory about the war in Ukraine" are considered. The results of the research activity on the determination of the fate of deceased military personnel in 2019 are summarized.

Keywords: *request form, perpetuating memory, human losses, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.*

НАШІ АВТОРИ

БОРЧУК Степан – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ)

ГАМАРНИК Наталія – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ГОРОБЕЦЬ Віталій – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ГРИЦЮК Валерій – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

ЄВСЄЄВ Ігор – магістр управління у воєнній сфері, науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

ЗАБОЛОТНА Тетяна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

КМІН Анастасія – ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

ЛИСЕНКО Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (м. Переяслав-Хмельницький)

ЛИСЕНКО Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ)

МЕЛЬКІН Василь – полковник, начальник науково-організаційного відділу Центрального науково-дослідного інституту озброєння та військової техніки Збройних сил України (м. Київ)

НЕСТЕРУК Лариса – завідувач сектору Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ОЧЕРЕТЯНИЙ Олександр – завідувач сектору Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ПАСІЧКО Ярослава – завідувач сектору Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

РУГАЛЬ Володимир – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

СИДОРЕНКО Любава – кандидат мистецтвознавства, доцент, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

СКРИПНИЧЕНКО Юрій – учитель історії Харківської загальноосвітньої школи II–III ступенів № 69 Харківської міської ради Харківської області (м. Харків)

СОРОКІВСЬКА-ОБІХОД Аріадна – ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

СТРІХАРСЬКА Тетяна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ФІЛАНОВА Наталя – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарабанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (27) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2020. – 226 с.**